

SECRET
KÖNYVTÁR

HT 173 9

M A G Y A R K Ö N Y V - S Z E M L E

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

115. évfolyam

1999

4

TUDÁSBEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
HONGROISE DES SCIENCES POUR
L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

115. ÉVFOLYAM 1999/4. SZ.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

TÓDOR ILDIKÓ

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 11991102–02102799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesboltban* (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1999-től egy évre 1000 Ft.

Külföldön terjeszti a HESS ANDRÁS KERESKEDELMI KFT. (H-1139 Budapest, Hajdú u. 42–44.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézirathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrekcióra visszaküldésével egy időben.

SZUROMI SZABOLCS ANZELM O. PRAEM.

Az első három Esztergomi Zsinat és a magyarországi egyházfegyelem a XII. században

A kérdés körülhatárolása

A XII. században a gregoriánus reformok¹ végképp gyökeret vertek Európá- szerte. Ez elsősorban annak a nagyszámú zsinatnak köszönhető, amelyeket pápai szándékra, vagy sokszor a pápa személyes küldöttjének, legátusának jelenlétében tartottak. Ezáltal egységesedett Európa egyházfegyelmi képe. Mint az köztudott, 1140 körülre tehető Gratianus mester monumentális művének, a „Concordia discordantium canonum”-nak, végleges összeállítása,² és ez a gyűjtemény a század végére kezdi meghatározni Európa egyházi közfelfogását,³ amellet, hogy a XII. században továbbra is felfedezhető a nagytekintélyű, eddig használt gyűjtemények befolyása,⁴ elsősorban a Collectio Pseudo-Isidorianae,⁵ a Collectio Burchardi Wormatiensis⁶ és

¹ Vö. DELARC, O.: *Saint Gregorie VII. et la reforme de l'Eglise au XIe siècle*. Tom. I–III. Paris, 1889–1890. HÖFER, J.–RAHNER, K. (eds.): *Lexikon für Theologie und Kirche*. Innsbruck–Freiburg, 1957–1967. (továbbiakban: LThK) Tom. IV. cols. 1196–1201.

² Vö. ERDŐ, P.: *Introductio in historiam scientiae canonicae*. Roma, 1990. 43–45. Uő.: *Az egyházjog forrásai. Történeti bevezetés*. (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitas Catholicae de Petro Pázmány nominatae 1), Bp. 1998. 165–166. WEIGAND, R.: *Chancen und Probleme einer baldigen kritischen Edition der ersten Redaktion des Dekrets Gratians*. = Bulletin of Medieval Canon Law (22.) 1998. 53–75.

³ Ullmann III. Sándor pápáról nyilatkozva jegyzi meg: „Thought the Alexandrian legislation Gratian's theory became the universal law which put the final legal stop to Investiture contest. Finally, the legislation of this pontificate also contributed to the consolidation of the papal administration. In a word, the mechanics, the actual machinery of government and its organization were to a very large extent developed during this reign.” ULLMANN, W.: *A short history of the papacy in the Middle Ages*. London, 1972. 200.

⁴ GAUDEMET, J.: *Église et cité*. Paris, 1994. 395. LANDAU, P.: *Dekretalsammlungen des 12. und beginnenden 13. Jahrhunderts*. = Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung (66.) 1982. 453–461.

⁵ Kiadása: HINSCHIUS, P.: *Decretales Pseudo-Isidorianae*. Lipsiae, 1863. vö. STICKLER, A.: *Historia iuris canonici latini*. Torino, 1950. 131–142.

⁶ Kiadása: MIGNE, J. P. (ed.): *Patrologia cursus completus, series latina*. Paris, 1844–1864. (továbbiakban: PL) Tom. 140. STICKLER: *i. m.* 154–159.

a Collectio Anselmi Lucensis hatása,⁷ illetve Chartes-i Szent Ivo munkáinak használata.⁸

Kétféle behatásra kell tehát felfigyelnünk amikor egy adott ország zsinati intézkedéseit vizsgáljuk. Az egyik a zsinati résztvevők műveltségére és értelmezési horizontjára befolyást gyakorló joggyűjteményekből fakad. A másik pedig a kortárs zsinatok kánonjainak a hatása, amely különösen jelentős, ha az a pápa személyes küldöttjének jelenlétében zajlott. Ebben az esetben nem hagyhatóak figyelmen kívül azok a zsinatok sem, amelyek a vizsgált országtól nagyobb távolságra kerültek összehívásra.⁹

Tíz évvel VII. Gergely pápa halála után 1095-ben Kálmán kerül a magyar trónra, akihez már 1096. július 27-én levelet intéz II. Orbán pápa.¹⁰ A Szent-széknek Odiló apát jóvoltából kedvező információk állnak a rendelkezésére az újdonsült magyar királyról.¹¹ Ennek tükrében úgy tűnik, hogy Magyarországon megindulhat a gregoriánus szellemű átalakulás. Az I. Esztergomi Zsinat rendelkezései azonban nem teljesen ezt támasztják alá.

⁷ THANER, F.: *Anselmi Lucensis Collectio canonum, una cum collectione minore*. Oeniponte, 1906–1915. STICKLER: *i. m.* 170–172.

⁸ Uo. 179–184. A tőle függő gyűjteményekről vö. Uo. 184–187.

⁹ A gregoriánus szellemben történő átalakulásban a pápai szabályozáson kívül kiemelkedő szerepet játszottak a zsinatok, és bár a 8. egyetemes zsinat után (IV. Konstantinápolyi Zsinat /869–870/) legközelebb csak 1123-ban tartottak egyetemes zsinatot (I. Lateráni Zsinat), mégis az egyes regionális, nemzeti zsinatok, a XI–XII. századi uralkodói befolyás ellenére, pápai legátusok közreműködésével hamar elterjesztették a gregorianizmust. Erre példa az 1074. január 19-én tartott angliai zsinat, mely már Gergely belső egyházi reformjait foglalja törvénybe, különösképpen a celibátus területén, ugyanerről intézkedik az 1075-ös Mainzi Zsinat: „*Contra clericos concubinariorum*” címmel (MANSI, J. (ed.): *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*. Firenze–Venezia, 1759. /továbbiakban: M/ 20. coll. 445–446.), vagy az 1076-os Winchesteri Zsinat (M 20. col. 450.). De nemcsak a papi nőtlenség kerül tárgyalásra az egyes zsinatokon, hiszen a gergelyi reformok ennél jóval szerteágazóbbak és az egyház életének teljes belső megreformálására irányulnak. Erre példa már 1075-ben a Londoni Zsinat (M 20. col. 452. HEFELE, C. J.–LECLERCQ, H.: *Histoire de Conciles*. Paris, 1912.² V. 138–140.), vagy a primátus kérdéséről a Salonai Zsinat 1076-ból. Az 1078-as Poitiers-i Zsinat pedig az oly nagy problémát jelentő investitúra jogáról tárgyal, mely szerint semelyik klerikus sem fogadhatja el a császár, vagy király, vagy más laikus kinevezését püspökségre, apátságra, vagy egyházra (M 20. col. 509.). Külön említjük az 1089-es Melfii Zsinatot (M 20. col. 723. HEFELE, C. J.–LECLERCQ, H.: *i. m.* 344–355.), az 1095-ös Piacenzai Zsinatot (M 20. col. 806.), az 1099-es Római Zsinatot (M 20. col. 963.) és az 1100-as Poitiers-i Zsinatot (M 20. col. 1123.), melyeknek reform intézkedései a magyar zsinati kánonokban is megjelennek.

¹⁰ JAFFÉ, PH.: *Regesta pontificum romanorum ab condita Ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII*. Ed. secundam curaverunt S. Loewenfeld (JL: a. 882–1198), F. Kaltenbrunner (JK.: ?–590), P. Ewald (JE: a. 590–882), Lipsiae, 1885 (repr. Graz 1956), JL 5662.

¹¹ Odiló apát levelének legjobb kiadása BAUMGARTEN F.: *A Saint-Gielle-i apátság összekötései Magyarországgal*. = Századok (40.) 1906. 389–411. függelékében található meg.

I. Az I. Esztergomi Zsinat (1100)

A zsinat datálása kontroverzia tárgyát képezte, egyes szerzők 1104-re, 1112-re, 1114-re helyezték, sőt Pauler Gyula 1092 előttinek tartotta. Manapság általánosan elfogadott a Závodszy által képviselt vélemény, amely szerint a zsinat 1100-ban volt.¹² 72 kánont tartalmaz, melyek nagy része összefüggésben áll IX–XI. századi zsinatokkal (813-as Mainzi Zsinat, 847-es Mainzi Zsinat, 863-as Wormsi Zsinat, 895-ös Triburi Zsinat, 1031-es Bourges-i Zsinat, 1095-ös Piacenzai Zsinat. stb.), illetve találunk olyan kánonokat is, amelyeket minden bizonnyal a közkézen forgó joggyűjteményekből vett át, illetve arra utal (vö: LV. és LXX. kánon). Az elkövetkezőkben a zsinat azon kánonjai felé fordítjuk a figyelmünket, amelyekem lemérhetőek a magyarországi egyházfegyelem, illetve a gregoriánus reformnak megfelelő fegyelem közötti hasonlóságok, illetve eltérések.

XI. kánon: "Ut hi, qui ad episcopatum promovendi sunt, si matrimonio legitimo iuncti sunt, nisi ex consensu uxorum, non assumatur."¹³

A kánonokból leszűrhető, hogy a papoknak és diakónusoknak lehetett feleségük, akivel együtt is élhettek, kivéve ha szolgáló volt. A zsinat csak a második házasság lehetőségét utasítja el. Azt a regulát is megtaláljuk, hogy aki nőtlen volt a szentelés előtt, annak ezt az állapotát a szentelés után is meg kell őriznie. Ide tartozik még a XI. kánon tartalma, amely a püspökök számára előírja a feleségüktől való separatiót. Nem arról van tehát szó, amivel a fentebb említett gregoriánus reformzsinatokon találkoztunk azaz, hogy házas férfit ne szenteljenek pappá vagy diakónussá, és ha már felszentelték, akkor nem láthat el egyházi szolgálatot. Hanem arról, hogy a püspök nem élhet együtt feleségével.

Első megközelítésben is rögtön felvetődik bennünk a kérdés: Ha ez a zsinat a gregoriánus reformokat megvalósító, a „kánonokban járatos” Kálmán uralkodása alatt, az uralkodó felügyeletével zajlott, hogyan kerülnek a gergelyi reformokkal szöges ellentétben álló kánonok a zsinati szövegbe. Hiszen VII. Gergely belső reformjainak leginkább hangoztatott kritériuma a papi nőtlenség érvényre juttatása. Ezeknek a kánonoknak a tartalmával kapcsolatban, mármint azzal, hogy nem tiltja a klerikátusi állapotba kerülők első házasságát, illetve a püspök esetében is lehetővé teszi a már nős férfinak az ordinálását abban az esetben, ha ehhez felesége hozzájárul, a szerzők általában a 692-es Trullósi Zsinat kánon-

¹² Závodszy felsorolja az egyes véleményeket és kritikájakat, vö. ZÁVODSZKY L.: *Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Bp. 1904. (továbbiakban: ILK) 95. A probléma részletes tárgyalását lásd: JÁNOSI M.: *Az első ún. esztergomi zsinati határozatok keletkezésének problémái*. = Acta Universitatis Szegediensis, sectio Historica /továbbiakban: AUSZH/ (83.) 1986. 23–30.

¹³ ILK 199.

jaival való rokonságot szokták említeni¹⁴, összefüggésben a Szabolcsi Zsinat¹⁵ 3. kánonjával.¹⁶ Úgy érvelnek, hogy ez a görög egyházfegyelem hatása Magyarországon.¹⁷ Ezzel az egyértelmű azonosítással azonban problémák merülnek fel, hiszen a XI. kánonnal kapcsolatba hozott trullloszi kánon a férfi beleegyezéséhez köti a separatiót, nem pedig, mint a magyar kánon, a feleség beleegyezéséhez. A XXXI. kánon kitétele pedig lényegében megfelel a 300-as Elvirai Zsinat XXXIII. kánonjának, amely szerint „...szolgálatra rendelt klerikusok teljesen tarózkodjanak feleségüktől és ne nemezzenek gyermekeket.”¹⁸ Az Elvirai Zsinaton található fegyelem másként fogja fel a celibátust, mint az a gregoriánus reformokban jelentkeznek. E szerint lehetséges nős embert pappá

¹⁴ A XI. kánonhoz: Trullloszi Zsinat XLVIII. kán.: „Uxor eius, qui ad episcopalem dignitatem promovetur, communi sui viri consensu prius separata, postquam in episcopum ordinatus est et consecratus, monasterium ingrediatur procul ab episcopi habitatione exstructum et episcopi providentia fruatur.” M 11. col. 966.

¹⁵ BATHYÁNY I.: *Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium*. Claudiópoli, 1785–1827. Toms I–III. (továbbiakban: LEH) Tom. I. 433–441. ILK 157–165.

¹⁶ A Szabolcsi Zsinatnak ez a közismert kánonja elismeri a papok első házasságát, és megengedi, hogy továbbra is feleségükkel maradjanak a pápa esetleges tanácsáig: „Presbyteris autem, qui prima et legitima duxere coniugia, indulgecia ad tempus datur propter vinculum pacis et unitatem sancti spiritus, quosque nobis in hoc domini apostolici paternitas consiliatur.” ILK 158. Ezt Závodszy a Trullloszi Zsinat XIII. kánonjával hozza kapcsolatba (ILK 60–61.): „Quoniam Romanae ecclesiae pro canone traditum esse cognovimus, ut promovendi ad diaconatum vel presbyteratum, profiteantur se non amplius suis uxoris coniungendos; nos antiquum canonem apostolicae praefationis ordinisque servantes, hominum, qui sunt in sacris legitima coniungia deinceps quoque firmat et stabilia esse volumus, nequaquam eorum cum uxoris coniunctionem dissolventes vel eos mutua tempore convenienti consuetudine privantes. Quam ob rem si quis dignus inventus fuerit, qui hypodiaconus vel diaconus, vel presbyter ordinetur, is ad talem gradum assumi nequaquam prohibeatur, si cum legitima uxore cohabitet.

Sed neque ordinationis tempore ab eo postuletur, ut profiteatur se a legitima cum uxore conductudine abstenturum.

... Si quis ergo ausus praeter apostolicos canones incitatus aliquem eorum, qui sunt in sacris, presbyterorum, inquit, vel diaconorum, vel hypodiaconorum, coniunctione cum legitima uxore et consuetudine privare, deponatur. Similiter et si quis presbyter vel diaconus suam uxorem pietatis praetextu eiecerit, segregetur: et si perseveret, deponatur.” M 11. col. 947.

¹⁷ A Trulllosz-i Zsinat hatására hivatkozik Závodszy (vö. ILK 101., 122.), GALLA F.: *A cluny reform hatása Magyarországon*. Bp. 1931. 113–118. JUHÁSZ K.: *Das Tschanad-Temesvarer Bistum im frühen Mittelalter 1030–1307*. Münster in Westfalen, 1930. 319–321. De ezt a véleményt tartja Pirigy I. (*A magyarországi görögkatolikusok története*. Nyíregyháza, 1990. 44–47.), Jánosi M. is elfogadja Závodszyknak a magyarázatát (JÁNOSI: *i. m.* 24–25.), és James-Ross Sweeney tanulmányában is ezt találjuk vö. SWEENEY, J. R.: *Gregory VII, The reform program, and the Hungarian Church at the End of the Eleventh Century*. = *Studi Gregoriani* (14.) 1991. 265–275. különösen 272–273.

¹⁸ „Placuit in totum prohiberi episcopis, presbyteris, et diaconibus, vell omnibus clericis positus in ministerio, abstinere se a coniugibus suis, et non generare filios: Quicumque vero fecerit, ab honore clericatus exterminentur.” M 2. col. 11. Fordítása: ERDŐ P.: *Az ókeresztény kor egyházfegyelme*. Bp. 1983. 254. (Ókeresztény írók 5.)

szentelni, de a szenteléstől fogva separatióban kell élniük, azaz nem élhetnek házaseletet. Ez az indok, ami miatt a magyar kánon a feleség beleegyezésének kikérését állítja kritériumként a nős püspök szenteléséhez, hiszen a szenteléssel megszűnik a házaselet lehetősége.

Egyes nézetek szerint a gregoriánus reform szellemétől eltérő fegyelem a Szabolcsi Zsinat 3. kánonjának a hatására került az I. Esztergomi Zsinat szövegébe, amely kánon mögött nem egyházfegyelmi meggyőződés, hanem László király politikai pálfordulása áll, amellyel IV. Henrik császár mellé áll a pápával szemben. Hozzá kell még tennünk; az, hogy László alatt, milyen hatásra (bizánci, politikai) került bele a Szabolcsi Zsinat szövegébe az első házasság elfogadása (a pápa további intézkedéséig), nem feltétlenül befolyásolja azt, hogy a Kálmán alatti reformzsinat sem intézkedik az első házasság ellen. Sőt az a politikai helyzet, amely László uralkodása végén fennállt, gyökeresen megváltozik Kálmán uralomra kerülése után, legalábbis ami a német császárhoz fűződő kapcsolatot jelenti.

Ezért véleményünk szerint, tiszteletben tartva a neves szerzők érveit, a görög hatás mellett felhozott érvek nem erősebbek annál az érvnél, miszerint a zsinati kánonok mögött egy olyan joggyűjteményt kell keresnünk, amelyben nem találunk a nős férfiak pappá szentelése ellen hozott kánont. Hiszen még az eddig is többször idézett anzelmi gyűjtemény sem tartalmaz ilyen rendelkezést.¹⁹ A Magyarországon használt gyűjtemények közül (Dionysio-Hadriana, Pseudo-Isidoriana, Burchard) csak Pseudo-Isidorus-nál találkozunk ilyen kánonnal, a celibátus klasszikus helyével, a 300-as Elvirai Zsinat már előbb is említett 33. kánonjával, de ez is csak a feleséggel való együttélést tiltja²⁰, és nem a szentelést tilalmazza.

Az izidori joggyűjtemény különösen is a kutatás homlokterében áll, hiszen a Hartvik Legenda ennek a kánonjait használja fel a magyar király pápától kapott jogosítványainak bizonyítására. Az általánosan elfogadott nézet szerint Hartvik művét a Kisebb és a Nagyobb legenda alapján állította össze Kálmán király megbízásából 1100 körül.²¹ Ez azért fontos számunkra, mert amennyiben ezek az állítások megállják a helyüket, akkor lehetséges, hogy ugyanezt a gyűjteményt kell keresnünk az I. Esztergomi Zsinat kánonjai mögött.²² A Pseudo-

¹⁹ Csak az első házasság utáni vétségekre tér ki. vö: VII. könyv, 29. fejezet: „Qui laici ad clericatum possint promoveri”, illetve amikor tiltja a házasságot, akkor is csak azt mondja, hogy özvegyet nem vehet el, és hivatkozik a Leviticus 21, 13–14-re, azaz, hogy a pap csak tiszta nőt vegyen el.

²⁰ „Placuit in totum prohibere episcopis, presbyteris et diaconibus vel omnibus clericis postis in ministerio abstinere se a coniugibus suis et non generare filios. Quicumque vero fecerit, ab honore clericatus exterminetur.” HINSCHIUS: *i. m.* 341.

²¹ KRISTÓ GY. (szerk.): *Korai magyar történelmi lexikon*. Bp. 1994. (továbbiakban: KMTL) 255.

²² A Hartvik Legenda Kálmán-kori keltezése általánosan elfogadott (vö. KMTL 255. ADRIÁNYI G.: *A magyar királyok apostoli címe*. = Magyar Egyháztörténelmi Vázlatok (továbbiakban: MEV) (2.) 1991. 77–87., BERTÉNYI I.: *Hozzászólás Adriányi Gábor előadásához*. = MEV (2.) 1991. 89–91., KRISTÓ GY.: *Az Árpád-dinasztia szentjei és legendáik*. In: KRISTÓ GY.: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp. 1983. 359–368. KOSZTA L.: *Adalékok az Esztergomi és Kalocsai Érsekség viszonyához a XIII. század elejéig*. = MEV (3.) 1992. 73–88.), ennek a kérdésnek különösen Gerics József szentelt

Isidoriana gyűjtemény használatával szemben viszont felhozható érv, hogy a zsinati kánonok között nem találunk izidori hamisítványokat (még a II. Esztergomi Zsinaton sem).²³ További érvként merülhet fel az, hogy az Ankyrai Zsinat

nagy figyelmet (*A Hartvik-legenda mintáiról és forrásairól.* = Magyar Könyvszemle (továbbiakban: MKSz) (97.) 1987. 175–188. Uő.: *A korona fogalma Kálmán-kori legendáinkban és krónikáinkban.* In: GERICS J.: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a Középkorban.* Bp. 1995. 165–173. Uő.: *Politikai és jogi gondolkodás Magyarországon VII. Gergely pápa korában.* Uo. 144–164. Uő.: *Krónikáink és a Szent László-legenda szövegkapcsolatai.* Uo. 185–208.).

Gerics, Orbán pápa korábban említett 1096. július 27-i levelére hivatkozik, melyben a pápa kilátásba helyezi, hogy Kálmán megkapja mindazokat a jogosítványokat, amit István, ha hűséges lesz a Szentszékhez. Hartvik nem tesz egyebet, mint leírja, hogy „Kálmán szerint és öszerinte” mire szölt a pápai felhatalmazás. (GERICS J.: *A korona fogalma...* 172.).

Azonban létezik egy másik vélemény is, amely homlokegyenest ellentétes az eddig felsoroltakkal, nevezetesen, hogy a Hartvik Legenda nem Kálmán uralkodása (1095–1116) alatt keletkezett, hanem jóval később a XIII. században. Ezzel szemben felvetődhet rögtön a legenda első mondata: „Domino suo Colomono regi precellentissimo Cartuicus episcopus officium spirituale per miserecordiam Dei consecutus, post istius vite terminum felix illud euge sempiternum.” (SZENTPÉTERY E. (ed.): *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* Bp. 1938. Tom. II. 401.), hiszen itt Kálmán királyról esik szó. A problémát Karácsonyi János 1892-ben részletesen elemezte (KARÁCSONYI J.: *Kik voltak az első érsekek?* = Századok (továbbiakban: SZ) (26.) 1892. 23–40, 131–138, 201–212.), és cáfolta a Kálmán-kor mellett felhozott érveket. A Kálmán király elnevezést ő IV. Béla testvére, Kálmán halicsi királyra érti (1214–1219. 1219–1221.). Okfejtésének különösen figyelemreméltó érve, Hartvik István király szenttéavatásának lefolyásával kapcsolatos „tévedése”, az, hogy „apostoli levélre” vezeti vissza a szenttéavatást, holott ilyen csak III. Sándor pápa óta (1159–1181) létezik, arról nem is beszélve, hogy Istvánt III. Orbán 1187-es levele sem nevezi szentnek, azaz nem tud a szenttéavatásáról, tehát a szenttéavatás nem történhetett pápai intézkedésre. Ez nem pusztán tévedés, hane a szerző korának meggyökeresedett gyakorlata, amelyet a szerző automatikusan visszavetít István korára. Ilyen automatizmus létrejöttéhez, amint Karácsonyi kifejti, legalább fél évszázad szükséges. (KARÁCSONYI *i. m.* 131–136.) A másik figyelemre méltó érv a „kánoni választásból” indul ki. („Cognoscens vero prudens dux predicti Asscrici religionem, pontificalis ipsum dignitatis infula decoratum electione canonica sublimavit et ei Colocensis episcopatus dignitatem obtulit.” SZENTPÉTERY E.: *Scriptores...* 412.), Hartvik magától értetődőnek veszi a kánoni választás útján történő püspöki székbetöltést, már pedig Kálmán király (1095–1116) korában pontosan ez az, ami vitatott Magyarországon, így tehát megint feltételeznünk kell egy hosszabb időt, ami a viták lenyugvása után eltelt. (KARÁCSONYI: *i. m.* 36–37.)

Karácsonyi érveit lényegében senki sem cáfolta (A „Transsilvania” szó használatából kikövetkeztetett késői eredetet (XIII.sz.) közvetve cáfolta GYÖRFFY Gy.: *Anonymus, rejtély avagy történeti forrás?* Bp. 1986. című gyűjteményes kötetének bevezetőjében. Ahol, ugyan nem Karácsonyival szemben, kimutatja az „Ultrasilvania” elnevezés használatáról, hogy az erre vonatkozó irodalom téves, ilyen oklevél nem ismeretes. (vö. 8–9.)).

Mégis az általános elfogadott és mindenki által kiindulási alapként vallott felfogás az, hogy Hartvik Kálmán szolgálatában állította össze legendáját, a magyar király privilégiumainak bizonyítására a gregoriánus pápasággal szemben, ehhez pedig Pseudo-Isidor elterjedt, és a gregoriánus pápaság előtt is tekintéllyel bíró, gyűjteményét használta fel.

²³ FUHRMANN, H.: *Einfluss und Verbreitung der pseudoisidorischen Fälschungen.* Tom. III. Stuttgart, 1974. (MGH Schriften XXIV, 3).

XI. kánonjával kapcsolatban álló LV. kánon 4. bekezdése a Dionysio-Hadriana gyűjtemény szövegformájához áll közelebb.²⁴ Bár ez visszavezethető a magyar zsinati kánon egyszerűsítő törekvésére is.

Mindezeket figyelembe véve, véleményünk szerint a fenti magyar kánonok mögött nem bizánci befolyást kell keresnünk, hanem egy joggyűjteményt (Dionysio-Hadriana, Pseudo-Isidoriana), amelyet azonban a rendelkezésre álló adatok alapján egyértelműen nem tudunk meghatározni. Úgy tűnik számunkra, az Elvirai Zsinat 3. kánonjának ismerete alapján, hogy ez inkább a Decretales Pseudo-Isidoriana. Külön kérdés, hogy a magyar zsinaton miért a joggyűjteményekben található rendelkezéseket alkalmazták és miért nem a korabeli gregoriánus zsinatok által hozott kánonokat, amelyeket Magyarországon is ismerni kellett.

XVIII. kánon: „Nullus presbiter sine titulo ordinetur. Nullus haberetur in clero, qui non est adtitulatus alicui ecclesie.”²⁵

A kánon a kötelező incardinatiót írja elő, ezzel akadályozza a kóbor (uagus) papság létrejöttét (az olyan papságét, aki nem tartozik egy egyházhoz sem). Ez a kérdés nem pusztán magyar jelenség. Magának a kánonnak a Piacenzai Zsinattól való függését²⁶ már Karácson felfedezte²⁷, amit Závodszy is átvett.²⁸ De a gregoriánus joggyűjteményeket is foglalkoztatja ez a probléma. A Collectio Anselmi Lucensis VII. könyvének 92. fejezete kimondja:

„Clericos in ecclesia ministrantes, sicut iam constitutumus, in alterius civitatis ecclesiam statutos fieri non oportet, sed contentos esse in quibus ab initio ministrare meruerunt. Si quis autem episcopus susceperit clericum ad alium episcopum pernitentem, placuit et susceptum et suscipientem communione privari, donec is qui migraverit ad propriam fuerit regressus ecclesiam.”²⁹

Mint látjuk, ez a kánon meghatározott feltételekkel engedélyezi a klerikusok más város egyházába való átlépését, azonban a gondos szabályozás is jelzi hogy mennyire ügyeltek arra, hogy egy klerikus, egy egyházmegyéhez tartozzon. Ez a

²⁴ A kérdésre később visszatérünk.

²⁵ ILK 200.

²⁶ XV. kánon: „Sanctorum canonum statutis consona scientes decernimus, ut sine titulo facta ordinatio irrita habeatur, et in qua quislibet titulatus est, in ea perpetuo perseveret.” M XX. col. 806.

²⁷ KARÁCSON I.: *A XI. és XII. századbeli magyarországi zsinatok*. Győr, 1888. 101.

²⁸ ILK 102.

²⁹ Ex Concilio Chalcedonensi cap. XX. Ezt a változatot találjuk rubrica-ként két kéziratban (Graecensis II 351 /XII. sz./, Vaticanus 1363. /XII. sz./). Más kéziratok (Neapolitanus XII A 37–39 /XII. sz./, Parasiensis 12519 /XII. sz./) a „Quod minime clericos in aliam civitatem transmigrare liceat nisi eos qui proprias amiserint civitates.” címet hozzák. Megint más kéziratokban (Mantuanus C II 23 /XII. sz./, Vaticanus 1364 /XII. sz./, Vaticanus 6381 /XII. sz./) a: „Quod minime oportet clericos transmigrare.” szerepel, végül a Vaticanus 535-ös kéziratban az: „Ut clericis minime transmigrare liceat.”-ot találjuk. THANER: *i. m.* 401–402., 401/a jegyzet.

kánon azért is jelentős, mert mindkét gyűjteményben, amelyeket az I. Esztergomi Zsinaton használhattak, megtalálható.³⁰ Evvel szemben állnak azonban más ókori kánonok, melyek kifejezetten tiltják az inkardinálódott klerikusnak máshova történő átlépését. A Pseudo-Isidor gyűjteményben megtalálhatjuk azt az arles-i kánont, mely arról intézkedik, hogy mindenki azon a helyen maradjon, ahol felszentelték: „De his qui in quibuscumque locis ordinati fuerint ministri, in ipsis locis perseverent.”³¹ Ide kell még sorolnunk azokat a niceai kánonokat, amelyeket mind a Dionysio-Hadriana, mind a Decretales Pseudo-Isidorianae tartalmaz, és amelyek tiltják a diakónusoknak, papoknak, püspököknek a másik városba, vagy egyházba való áttelepedését.³² Itt kell megje-

³⁰ A gyűjteményekben található kánonok más szövegformát tükröznek, mint az anzelmi. A Dionysio-Hadriana szövege szinte szó szerint megegyezik a gregoriánus gyűjteményből idézett változattal, azonban egy félmondattal hosszabb: „Clericos in ecclesia ministrantes, sicut iam constituimus, in alterius civitatis ecclesia statutos fieri non oportet: sed contentos esse in quibus ab initio ministrare meruerunt, *exceptis illis qui, proprias amittentes provincias, ex necessitate ad aliam ecclesiam tranierunt.* Si quis autem episcopus post hanc definitionem susceperit clericum ad alium epi scopum pertinentem, placuit et susceptum et suscipientem communionem privari, donec is qui migraverat clericus ad propriam fuerit regressus ecclesiam.” PL 67. col. 175. A Pseudo-Isidor gyűjteményben jóval eltérőbb szövegformát találunk: „Clericos in suis ecclesiis constitutos, sicut iam decrevimus, non licere in alterius civitatis ecclesiis ordinari, sed quiescere in ea in qua ab initio fecit principium ministrandi, *exceptis illis qui proprias civitates perdididerunt et ex necessitate ad alias ecclesias migraverunt.* Si vero quicumque episcopus post definitionem istam ad alium episcopum pertinentem clericum susceperit, placuit sanctae synodo et hunc qui suscepit et eum qui susceptus est, tamdiu excommunicatos manere, quamdiu ipse clericus ad propriam revertatur ecclesiam.” HINSCHIUS: *i. m.* 287. Mint látjuk, a Dionysio-Hadriana többlet félmondata Pseudo-Isidornál is megvan.

³¹ A 324-es Arles-i Zsinat II. kánonja. HINSCHIUS: *i. m.* 320.

³² A 325-ös Niceai Zsinat XV. és XVI. kánonja. A Dionysio-Hadriana szerint:

XV. kánon: „Propter multam perturbationem, et seditiones, quae fiunt: placuit consuetudinem omnimodis amputari, quae, praeter regulam, in quibusdam partibus videtur admissa: ita ut de civitate ad civitatem, non episcopus, non presbyter, non diaconus transferatur. Si quis autem, post definitionem sancti et magni concilii, tale quid agere tentaverit, et se huiusmodi negotio mancipari, hoc factum prorsus in irritum ducatur, et restituatur Ecclesiae cui fuit episcopus, aut presbyter, aut diaconus ordinatus.” PL 67. col. 150.

XVI. kánon: „Quicumque temere, ac periculose, neque timorem Dei prae oculis habentes, nec ecclesiasticam regulam agnoscentes, discedunt, ab Ecclesia presbyteri, aut diaconi, vel quicumque sub regula prorsus existunt, hi nequaquam debent in aliam Ecclesiam recipi. sed omnem necessitatem convenit illis imponi, ut ad suas parochias revertantur; quod si non facerint, oportet eos communionem privari. Si quis autem ad alium pertinentem audaciter ivadere, et in sua Ecclesia ordinare tentaverit, non consentiente episcopo a quo dicensit is qui regulae mancipatur: ordinatio huiusmodi irrita comprobetur.” PL 67. col. 150–151.

Pseudo-Isidor szerint: XV. kánon: „Propter multas perturbationes et frequentes tumultus seditionem, quae fieri solent, placuit omnimodo istam abscidi consuetudinem quae contra regulam est; si ubi tamen fit, id est ne de civitate ad civitatem transeat vel episcopus vel presbyter vel diaconus. Si quis vero post haec statua sancti huius concilii tale aliquid audere tentaverit, infringetur

gyeznünk, hogy mind a püspök, de a presbíterek és a diakonusok is szentelésükkel egy adott egyház szolgálatára szentelődnek. A Collectio Anselmi Lucensis alapján azt is hozzá tehetjük, hogy a püspök csak súlyos okból és a személy kiemelkedő megbecsüléséből fakadóan vehet át klerikust más egyház területéről saját egyházmegyéjébe, amint arról a VII. könyv 152. kánonja rendelkezik.³³ Ilyenkor is fenn áll azonban a metropolita joga arra, hogy a klerikust vissza rendelje eredeti egyházmegyéjébe. A püspökkel kapcsolatban ez a kötődés az egyházmegyével való „lelki házasság” gondolata alapján fogalmazódik meg.

XX. kánon: „Episcopus ad episcopum sine litteris (et) sigillo legacionem non mittat.”³⁴

Ez a kánon nem tartozik a gergelyi reformok közé, de a gregoriánus korra tehető okleveles gyakorlat változását mutatja,³⁵ pontosabban Magyarország tekintetében annak meghonosodását. Ez a folyamat kettős hatás eredményeként válik uralkodóvá Magyarországon. Egyfelől a német–francia kapcsolat révén terjed a Nyugaton általánossá váló pecsétes oklevél forma. Másfelől László (1077–1095) és Kálmán horvát–dalmát hódításainak következtében az ottani

omni genere huiuscemodi conatus et restituetur propriae ecclesiae in qua ordinatus est.” HINSCHIUS: *i. m.* 259.

XVI. kánon: „Si qui vero sine respectu dei agentes et timorem dei ante oculos non habentes neque ecclesiastica statuta custodientes recesserint ab ecclesia sua, sive presbyteres sive diacones vel in quocumque ecclesiastico ordine positi fuerint, non debent suscipi in ecclesia alia, sed et cum omni necessitate cogantur, ut redeant ad ecclesias suas: aut si permanserint, excommunicari oportet.” HINSCHIUS: *i. m.* 260.

³³ „Alienum clericum invito episcopo ipsius nemo suscipiat nemo sollicitet, nisi forte ex placito caritatis id inter dantem accipientemque convenerint. Igitur si intra provinciam res agitur, transfugam clericum ad ecclesiam suam metropolitanus redire compellat, si autem longius recessit sui precepti auctoritate revocabitur, ut nec cupiditati nec ambitioni occasio relinquatur.” THANER: *i. m.* 425–426. vö. SZUROMI SZ.: *A püspökökre vonatkozó egyházfegyelmi szabályok az 'Anselmi Collectio Canonum'-ban.* (Doktori disszertáció a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Kánonjogi Postgraduális Intézetében), Bp. 1999. 127.

³⁴ ILK 200.

³⁵ A pecsét fontosságát jelzi, hogy a pápai oklevelek (bullák) nem említik szövegükben a pecsételést, azonban ezt rögtön megteszik, amennyiben a pecsét eltér a megszokottól (és így hitelessége esetleg problémát jelenthetne). Mint tudjuk, a pápai bullákon kétoldalas pecsétet alkalmaztak, melynek egyik oldalán Szt. Pál és Szt. Péter portéja szerepelt, közöttük kereszt, felettük nevük rövidítése (S.P.A. és S.P.E.), a pecsét másik oldalán a pápa neve és rendszáma (pl: CLE // MENS // pp VI). Ez a forma II. Pascal pápa (1099–1116) korától terjed el. Az említett „el-térés” olyan esetekben állt fenn, amikor a pápa meghalt, és a hivatalba lépő új pápa sürgős ügyben kénytelen volt bullát kiadni, ilyenkor a pápa nevét tartalmazó oldal hányzott a pecsétről (a pecsétnek ezt a felét a pápa halálakor az alkancellár jelenlétében megsemmisítették) A pápai gyakorlat fejlődését részletesen lásd: FEJÉRPATAKY L.–ÁLDÁSY A.: *Pápai oklevelek.* Bp. 1926. 12–13. vö. ERDŐ P.: *Az egyházjog forrásai. Történeti bevezetés.* Bp. 1998. 219–221. (Bibliotheca Instituti Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae 1.)

okleveles gyakorlat is hatást gyakorol a magyar használatra. Ehhez kapcsolódik a XI. században hazánk területén a „pecsétküldés” szokása, amely még az írástudatlanok előtt is bizonyító erővel bír.³⁶ Ez a gyakorlat bekerül törvényeinkbe is, hiszen már László király I. törvénykönyvének 42. fejezetében is találkozunk vele,³⁷ de III. törvénykönyve is tárgyal róla a 3., 25. és a 26. fejezetében.³⁸ Kálmán király alatt is tovább folyik a gyakorlat erősödése, ezt példázza I. törvénykönyvének 5. és 6. kánonja.³⁹ Ezek a kánonok már az egyházi használatra vonatkoznak ugyanúgy, mint az I. Esztergomi Zsinat XX. kánonja, bár itt a törvény elé idézés, illetve a pereskedés követeli meg a „püspök vagy az érsek pecsétjét”. Ennek a kérdésnek további emléke Kálmán király II. törvénykönyve (a Zsidó Törvény), melynek 2. és 3. fejezete a „chartula sigillata”-t említi,⁴⁰ amelyre rávezették a tanúk nevét. Vita tárgyát képezte, hogy itt a pecsétről (sigillum), vagy csupán aláírásról (signum) van-e szó, de Szentpétery Imre hitelt érdemlően cáfolta az aláírásra vonatkozó nézeteket.⁴¹

Azt mondhatjuk, hogy az I. Esztergomi Zsinat XX. kánonja ebbe a fejlődési folyamatba illeszkedik bele, amikor az egyházban, a nem peres ügyekben is, bizonyítási céllal előírja a levél és a pecsét használatát.

³⁶ SZENTPÉTERY I.: *Oklevéltan*. Bp. 1930. 46.

³⁷ „*De spretu sigilli regis vel iudicis*. Si quis autem regis sigillum super aliquem proiciens et ipse persolvat et quocienscumque renovaverit, tociens quinque pensas solvat. Si vero iudicis sigillum proiciens non venerit, centum nummos solvat.” ILK 165.

³⁸ III. „*De palatino comite*. Placuit eciam, ut si aliquando palatinus comes domum ierit, regis et curie sigillum, qui in vice eius remanserit, illi dimittat, ut sicut regis una est curia, et ita unum sigillum persistat. Domi vero comes idem quamdiu manserit, super neminem sigillum mittat. nis super eos dumtaxat, qui vocantur udornic et qui spontanea voluntate iverint ad eum, illi ei licet iudicare. Quod si aliter fecerit, LV pensas solvat. Similiter et duvis comes, qui super suos, quam alios iudicaverit, eadem sententia corrigatur.” Uo. 174.

XXV. „*De iudicibus sigillum mittentibus*. Possit iudex sigillum suum mittere super quoscumque, exceptis presbiteris et clericis, necnon comitibus. Si quis autem iudicem iniuste iudicasse proclamaverit, et non probaverit, V pensas solvat; si vero iudex convictus fuerit, iudicium in dupplum restituat et insuper V pensas persolvat. Iudex pro suo iudicato, nisi in se, uno anno, postea non introducatur.” Uo. 179.

XXVI. „*Despernentibus sigillum iudicum*. Si quis sigillum iudicis negligens ad causam non venerit, primo V pensis puniatur; si secundo, totidem; si tercio, rationem perdat et tonsus vendatur pro debito.” Uo. 179.

³⁹ V. „*Episcoporum et comitum capellaní vel reliquorum*. per sigillum episcopi vel archiepiscopi ad causandum cogantur.”

VI. „*Si clericus cum laicis causam habet*, per sigillum iudicis laicus cogatur; si vero laicus habet causam cum clerico, per sigillum episcopi vel archipresbiteri clericus cogatur, ab eis que cum iudice suo examinentur.” Uo. 184.

⁴⁰ KMTL 537.

⁴¹ SZENTPÉTERY I.: *Oklevéltan*. 46., 47/7. jegyzet.

XXXVI. kánon: „Abbatēs mitram, sandalia, cirothecas, nolam ad capellam vel cetera episcopalia insignia non habeant, neque baptizent, neque penitenciam dent, neque ad populū sermonem faciāt.”⁴²

A fenti kánon szövege egyértelműen az 1100-as Poitiers-i Zsinattól függ⁴³, ahogy erre mind Karácson⁴⁴, mind Závodszy rámutatott.⁴⁵ Az apáti székek betöltése a püspöki székek betöltéséhez volt hasonlatos. Itt is meg lehetett különböztetni világi és egyházi cselekményeket. Ugyanúgy megtaláljuk a bemutatási jogot, illetve az investitúrát, a jogar és a kereszt átadását.⁴⁶ Az apáti pozíció betöltését ekkor már a kánonok által szabályozott választás útján kellett megtenni, melyet a püspök erősített meg.⁴⁷ Az apátválasztás irányelve az volt, hogy az arra, cselekedetei és erkölcsi révén, méltót válasszák meg:

„Abbatem culibet monasterio non alium sed quem dignum moribus atque actibus monasticae disciplinae omnium communi consensu congregatio poposcerit ordinari volumus. Missas autem publicas per episcopos vel clericos in monasteriis fieri omnino prohibemus, ne in servorum Dei recessibus popularibus prebeaturoccasio ulla convenientibus et simpliciores ex hoc animas plerumque, quod absit, in scandalum trahat.”⁴⁸

Azonban a világi kinevezések és az investitúra ezt az elvet gyakran háttérbe szorította. Ebből következett, hogy mivel az apátok ugyanolyan világi eljárással nyerték el javadalmukat, mint a püspökök, püspöki jelvényeket kezdtek használni, illetve a világi papi funkciók átvételével próbáltak nagyobb jövedelemre szert tenni. Az I. Esztergomi Zsinat XXXVI. kánonja ez ellen, az Európa szerte elterjedt jelenség ellen lép fel.

XLII. kánon: „Nullus presbiter convencionem de missa pro oblatione faciat.”⁴⁹

Hozzá kell még vennünk a XLIII. kánon: „Nullus ecclesiam emere vel vendere presumat. Si quis ecclesiam vendiderit, aut presbiterum suum sine culpa abiecerit, delator illius culpe partem magistri illius eo anno accipiat.”⁵⁰

És a XLIV. kánon: „Nullus de baptismo vel sepultura precium exigit.”⁵¹

⁴² ILK 201.

⁴³ XI. kánon: „Ut nullus monachorum parochiale ministerium presbyterorum, id est baptizare, praedicare, poenitentiam dare praesumat” M 20. col. 1124.

XXXVIII. kánon: „Ut nullus abbatum utatur circothecis, sandaliis, annulo, nisi quibus fuerit per privilegium a Romana ecclesia concessum.” M 20. col. 1124.

⁴⁴ KARÁCSON: *i. m.* 104.

⁴⁵ ILK 106.

⁴⁶ PLÖCHL, W. M.: *Geschichte des Kirchenrechts*. Wien, 1962.² (továbbiakban: GK) Tom. I. 239–240.

⁴⁷ Uo. 240.

⁴⁸ Anselmi Collectio Canonum VII. könyvének 164. kánonja vö. THANER: *i. m.* 430.

⁴⁹ ILK 202.

⁵⁰ Uo. 202.

⁵¹ Uo. 202.

Závodszy Levente az első két kánont (XLII., XLIII.) korábbi külföldi rendelkezésekre vezette vissza⁵², míg a harmadikat (XLIV.) a már az előzőekben megismert 1095-ös Piacenzai Zsinat XIII. kánonjával hozta kapcsolatba: „...ut pro... baptismo et sepultra nihil unquam exigatur.”⁵³

A fenti kánonok a simóniával foglalkoznak⁵⁴, ami nem más, mint „lelki javak vétele és eladása”,⁵⁵ már az ókortól kezdve problémát jelentett az Egyházban és a IV. századtól kezdve a zsinatok újra és újra keményen állást foglalnak vele szemben. Nagy Szent Gergely pápa (590–604) az, aki megadja a pontosabb meghatározását azzal, hogy megkülönbözteti a simónia három fajtáját: 1. „munus a manu”, amely pénzt vagy más ajándékot jelent; 2. „munus ab obsequio”, ami alá különféle szolgálatok tartoznak; és végül 3. „munus a lingua”, ami a közbenjárást jelöli. Gergely megfogalmazza a simóniával kapcsolatos alapelvet is: „...bárkit, aki a Szentlélek ellen simóniával vétkezett, tekintsék úgy, mint a heretikust.”⁵⁶ A simónia kérdése továbbra is napirenden maradt, annak tisztázása miatt, hogy pontosan melyek azok a cselekmények, amelyek anyagi javakkal való összekapcsolása simóniát jelent. És amint láttuk a VII. Gergely által végrehajtott reformoknak is lényeges elemét alkotja.⁵⁷

LV. kánon: „Si qua mulier a viro suo fugerit, reddatur marito suo semel et bis; tertia vice, si nobilis est, adiciatur penitencia sine spe coniugii; si de plebe, venundetur sine spe libertatis. Si quis uxorem suam adulteram probaverit, si voluerit, ducat aliam; illa vero, si nobilis est, sine spe coniugii peniteat; si plebeia, sine spe libertatis venundetur. Quod si probare non poterit, idem iudicium maritus paciatur, et illa, si voluerit, maritetur. Eodem modo, qui cum alterius uxore, vel que cum marito alterius peccat, iudicetur. Si quis puellam rapuerit vel violaverit, si nobilis est, canonice penitencie cum compositione subiaceat. Qui vero hoc persolvere non poterit, tonso capite secundum iudicium regis Ladislav venundetur. Si quis sponsam rapuerit alterius, si illa non consensit, reddatur proprio sponso. Raptor vero, si nobilis est, compositionem canonicam faciat et sine spe coniugii peniteat;

⁵² A XLII.-t: „Ut non vendat ministerium. Nullus presbyter pro pecuniis vendat ministerium suum...” Canones Aelfrici ad Wulfinum episcopum. 27. fejezct. M 19. col. 701.

A XLIII.-t: „Ut ecclesiae et altaria non vendantur, nec emanant. Qui autem amodo vendiderint aut emerint, anathemati subiacebunt.” Decreta Nicolai II. papae. 5. fejezct. M 19. col. 876. vö. ILK 108.

⁵³ M 20. col. 806.

⁵⁴ CROSS, L. (ed.): *The Oxford Dictionary of the Christian Church*. Oxford, 1988.³ (továbbiakban: ODCh) 1278.

⁵⁵ JEDIN, H. (ed.): *History of the Church*. New York, 1993. Tom. I. 682. Mint tudjuk a simónia elnevezése Simon mágusra megy vissza, aki meg akarta venni Szent Péter és Szent János apostoloktól a lelki hatalmat: „Cum vidisset autem Simon quia per impositionem manus Apostolorum daretur Spiritus Sanctus, obtulit eis pecuniam. Dicens: Date et mihi hanc potestatem, ut cuicumque impusero manus, accipiat Spiritum Sanctum. Petrus autem dixit ad eum: Pecunia tua tecum sit in perditionem: quoniam donum Dei existimasti pecunia possideri. Non est tibi pars, neque sors in sermone isto: cor enim tuum non est rectum coram Deo.” Actus apostolorum. 8, 18–21.

⁵⁶ JEDIN: *i. m.* 682.

⁵⁷ GK 407.

si non poterit compositionem dare, sine spe libertatis venundetur. Si quis uxorem fugiens, se sponte debitorem fecerit, unde se expedire nolit propter odium, quod in uxorem habet, semper in servitute permaneat. Et si umquam liber videatur, iterum venundetur, uxor vero eius, cui velit, nubat.”⁵⁸

Ebben a kánonban a házassággal kapcsolatos rendelkezéseket találhatjuk meg. A házasságot az egyház a kezdetektől fogva felbonthatatlannak tartotta. Ezzel a meggyőződéssel szemben állást foglaló zsinati intézkedést sehol sem találunk. Ugyan felületesen szemlélve, úgy tűnhet, hogy a keleti egyház lehetőséget adott a válásra. Ám ez ebben a formában nem állja meg a helyét. A keleti jogi hagyomány szerint a házasság két összetevőből áll: a házas felek és a közöttük fennálló kötelék. A házasságot a halál szüntetheti meg. Ez bekövetkezhet a felek részéről, de bekövetkezhet a kötelék tekintetében is. Ilyen a házasságtörés következtében beálló „kötelék halála”. Hozzá kell tennünk, hogy már az ókeresztény korban problematikus volt a Máté Evangélium 19,9 „házasságtörés esetét kivéve” és a hasonló 5,32 kitétele.⁵⁹ Az eredeti görög szövegben μη ’έπι πορνεία szerepel. A kérdéses hely Alexandriai Kelemen és Órigenész használata alapján az 5,32 csak annyit jelent, hogyha valaki elbocsátja feleségét házasságtörővé teszi, ez alól kivétel az az eset, amikor az elbocsátás házasságtörés miatt történik. Ebben a szövegben nincs szó újraházasodásról.⁶⁰

Mindezek tükrében meglepő az LV. kánon 2. bekezdése, mely hűtlen elhagyás és házasságtörés esetében lehetővé teszi az újraházasodást. Pauler Gyula többek között ebből a kánonból vonta le azt a következtetést, hogy az I. Esztergomi Zsinat korábbi, mint az 1092-es Szabolcsi Zsinat, hiszen annak kánonjai nem engedik meg az újraházasodást, csak a szeparációt, ami megfelel az ókeresztény értelmezésnek⁶¹:

„De muliere in adulterio deprehensa. Si quis uxorem suam in adulterio deprehenderit et in iudicium staturerit, secundum statuta canonum penitentia imponatur et peracta penitentia, si maritus voluerit, iterum recipiat, sin autem, quamdiu ambo vixerint, innupti permaneant.”⁶²

Ez mindenképpen szigorúbb felfogás, mint az esztergomi kánoné. Paulernek a korai datálásra vonatkozó felfogását Závodszy 1904-ben cáfolta, és a kérdéses helyet azzal magyarázta, hogy Magyarországon a kereszténység még fejlődő stádiumban volt.⁶³ Ennél jóval alaposabban foglalkozik a kérdéssel Jánosi Mó-

⁵⁸ ILK 203–204.

⁵⁹ Mt 19,9 „Dico autem vobis, quia quicumque dimiserit uxorem suam, nisi ob fornicationem, et aliam duxerit, moechatur: et qui dimissam duxerit, moechatur.”

Mt 5,32 „Ego autem dico vobis: Quia omnis, qui dimiserit uxorem suam, excepta fornicationis causa, facit eam moechari: et qui dimissam duxerit, adulterat.”

⁶⁰ Vö. VANYÓ, L.: *Bevezetés az ókeresztény dogmatörténetbe*. Bp. 1998. 138–139.

⁶¹ A házastársak külön élése, újraházasodás nélkül.

⁶² Szabolcsi Zsinat XX. kánon. ILK 161.

⁶³ ILK 109. Hozzá kell tenni, hogy Karácson Imre 1888-as könyvében görög hatást vél felfe-

nika,⁶⁴ aki a korabeli európai gyakorlatból indul ki. Véleménye szerint két álláspont létezik ekkor az egyházon belül: „1. házasságtörés estében el lehet válni, de újránősülni nem lehet; 2. válás után az újránősülés is lehetséges.”⁶⁵ Nyilvánvaló, hogy az első pont a szeparációt jelenti, amely az egyházban mindig is elfogadott volt. A második ponttal kapcsolatban azonban meg kell jegyeznünk: 1. Az uralkodói gyakorlatból még nem következik annak a törvénybe (főleg egyházi törvénybe) foglalása. 2. Franciaországban a felsorolt esetek (I. Fülöp francia király; Raoul, Wexin és Crepy grófja) ellenére sem foglalták zsinati törvénybe a házasságtörés esetén való újránősülés lehetőségét. Az említett kapcsolatokkal szemben mindig vérfertőzésre hivatkozva lépnek fel, ez pedig még önmagában nem jelenti az újránházasodás megengedettőségét. Georges Duby szerint Burchard Decretuma két esetben lehetővé teszi a feleség elbocsátását az újránházasodás lehetőségével, mégpedig, ha felesége bizonyíthatóan a férj életére tör, illetve ha bebizonyosodik, hogy a férj feleségével rokonságban áll. Mindkét esetet a „vér tabujával” hozza kapcsolatba.⁶⁶ A Duby által hivatkozott kánonok azonban csak a szeparációt engedélyezik, újránházasodásról nem beszélnek. Ennek alapján összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy még az európai gyakorlat sem indokolja a magyar kánon engedményét.

Egy megjegyzés erejéig ki kell térnünk az LV.kánon 4. bekezdésére, melynek szövege a 314-es Ancyrai Zsinat XI. kánonjával áll összefüggésben.⁶⁷ Ezen kívül még a LXX. kánon is utal ugyanerre az ókori zsinatra.⁶⁸ Ez a két kánon egyértelműen jelzi, hogy a zsinaton valamelyik elterjedt joggyűjteményt használtak. A kérdéses kánonok az ekkor közkézen forgó gyűjtemények közül a Dionysio-Hadrianában, a Decretales Pseudo-Isidorianae-ban és a Decretum Burchardi Wormatiensis-ben megtalálhatóak⁶⁹ A Decretum Burchardi-ban fel-lelhető hasonló témával foglalkozó és hasonló szókészlettel rendelkező kánonok (IX. könyv 35., 36., 37., és 39. kánon) elemzéséből arra a következtetésre juthatunk, hogy a rendelkezésre álló adatok ismeretében az 1100-ban tartott

dezni az LV. kánon kapcsán. KARÁCSON: *i. m.* 90–91.

⁶⁴ JÁNOSI M.: *Az első...*, 28.

⁶⁵ Uo. 28.

⁶⁶ DUBY, G.: *A lovag, a nő és a pap*. Bp. 1987. 93.

⁶⁷ „Desponsatas puellas et post ab aliis raptas, placuit eruit et eis reddi quibus ante fuerant desponsatae, etiamsi eis a raptoribus vim illetam constiterit.” M 2. col. 525.

⁶⁸ „Si quis homicidium fecerit, secundum decreta Ancirini concilii peniteat.” ILK 205.

⁶⁹ A Dionysio-Hadriana szövege így hangzik: „Desponsatas puellas, et post ab aliis raptas, placuit erui, et eis reddi quibus ante fuerant desponsatae, etiamsi eis a raptoribus vis illata constiterit.” PL Tom. 67. col. 153–154.

A Pseudo-Isidor szövege pedig: „Desponsatas puellas et post ab aliis raptas, placuit erui et his reddi quibus fuerant antea desponsatae, etiamsi eas a raptoribus florim pudoris amisse constiterit.” HINSCHIUS: *i. m.* 262. (Isidornál ez a XI. kánon!).

A Decretum Burchardi alapján pedig: IX. könyv cap. 38. „Desponsatas puellas, et post ab aliis raptas, placuit erui, et eis reddi, quibus ante fuerant desponsatae, etiamsi eis a raptoribus vis illata constiterit.” PL Tom. 140. col. 821.

magyar zsinaton a Decretum Burchardi Wormatiensis, vagy valamilyen változatának a használata a legvalószínűbb.⁷⁰

LVIII. kánon: „Similiter, si presbiter concubinam habuerit, deponatur.”⁷¹

Bár, amint azt a korábbiakban láthattuk, a magyar kánonok nem tiltják az első házasság utáni szentelést, a megtartóztató élet tekintetében hasonló szigorral járnak el, mint a többi korabeli zsinat. Ez a szigorúság nem új, hiszen már az úgynevezett Apostoli kánonok⁷² (Canonum Apostolorum) között is megtaláljuk (17. kánon), amelynek első ötven kánonját Dionysius Exiguus is átveszi, így a Dionysio-Hadriana gyűjteményben is megtalálható⁷³, de Pseudo-Isidorus gyűjteményébe is bekerül⁷⁴, sőt Luccai Szent Anzelmnél is találkozunk vele.⁷⁵ Závodszy ezt az intézkedést az 1000 körül tartott Poitiers-i Zsinat szövegére vezeti vissza.⁷⁶ Azonban véleményünk szerint, bár a Závodszy által említett hely kétség kívül tartalmi egyezésben van az esztergomi kánonnal, a felhasznált szöveg inkább a magyar kánonhoz korban közelebb álló 1078-as Poitiers-i Zsinatról származik, mely nyilvánvalóan felhasználja az 1000 körüli zsinat szövegét, azonban ennél a kánonnál már szóegyezés is kimutatható az I. Esztergomi Zsinat LVIII. kánonjával, bár a magyar kánonnál komplikáltabb szöveget tartalmaz:

„Ut nullus diaconus, *presbyter*, vel subdiaconus *concubinam habeat*, sed nec aliam foemina, unde mala suspicio habeatur, in una domo secum teneat, et quicumque huiusmodi sacerdotis, sive per pecuniam ordinati, missam scienter auderint, excommunicationi subiacere debeant.”⁷⁷

LXVI. kánon: „Ut omnes archidiaconi breviar(i)um canonum habeant.”⁷⁸

⁷⁰ A kérdés részletes kifejtését vö. SZUROMI SZ.: *Az Ankyrai Zsinat kánonja az első két esztergomi zsinaton.* (megjelenés alatt).

⁷¹ ILK 204.

⁷² Az eredeti változat 85 görög kánont tartalmaz és lényegében a IV. sz.-ban keletkezett. ERDŐ P.: *Az ókeresztény...* 42–43.

⁷³ „Si quis post baptisma secundis fuerit nuptiis copulatus, aut concubinam habuerit, non potest esse episcopus, non presbyter, aut diaconus, aut prorsus ex numero eorum qui ministerio sacro deserviant.” PL 67. Tom. col. 143.

⁷⁴ „Ut bigami non admittantur ad clerum. Si quis post baptisma secundis fuerit nuptiis copulatus aut concubinam habuerit, non potest esse episcopus, non presbyter aut diaconus aut prorsus ex numero eorum qui ministerio sacro deserviant.” HINSCHIUS: *i. m.* 28.

⁷⁵ „Si quis post acceptum sacrum baptismum secundis fuerit nuptiis copulatus aut concubinam habuerit, non potest fieri episcopus nec sacerdos nec diaconus aut prorsus ex numero eorum qui ministerio sacro deserviant.” THANER: *i. m.* 333.

⁷⁶ III. kánon: „Ut nullus presbiter, neque diaconus foemina in sua domo teneat, neque in cellario, neque in secreto loco intromittat propter fornicationem. Nam si facere tentaverit, sciat se omnem gradum perditurum.” M 19. col. 268. vö. ILK 113.

⁷⁷ M 20. col. 499.

⁷⁸ ILK 205.

A kánonjogi irodalom magyarországi elterjedtségéről, illetve használatáról tudósít minket a kánon. Sajnos ebből az időszakból semmilyen információnk sincs a magyarországi kánonjogi könyvvállományról,⁷⁹ így azt sem tudjuk, hogy ez milyen gyűjtemény volt.⁸⁰ Ez a kitétel azonban összevág az I. Celesztin pápa (422–432) egyik levelében foglaltakkal, miszerint semelyik pap sem jogosult arra, hogy a kánonokat ne ismerje.⁸¹ Ezt a levelet megtaláljuk Pseudo-Isidorus-nál is:

„Nulli sacerdoti liceat canones ignorare nec quidquam facere quod patrum possit regulis obviare. Quae enim a nobis res digna servabitur, si decretalium norma constitutorum pro aliquorum libitu licentia populis permissa frangatur?”⁸²

Ugyanezt veszi át az anselmi reform gyűjtemény VII. könyvének 102. kánonjában, leegyszerűsített formában.⁸³ Majd folytatja egy Szent Ágostontól származó kánonnal, melyben meghatározza, hogy egy papnak milyen könyveket szükséges olvasnia:

„Quae ipsis sacerdotibus necessaria sunt ad discendum: i. e. liber sacramentorum, lectionarius, antiphonarius, baptisterium, computus, canon, poenitentialis, psalterium, homeliae per circulum anni dominicis diebus et singulis festivitibus aptae. Ex quibus omnibus si unum defuerit, sacerdotis nomen vix in eo constabit, quia valde periculosae evangelicae minae sunt quibus dicitur: si caecus caeco ducatum praestet, ambo in foveam cadunt.”⁸⁴

Hozzá kell tennünk, hogy ez a kánon Worms-i Burchardnál is megtalálható, tehát már a reform előtt általánosan ismert volt Európa szerte.⁸⁵ A magyar kánon minden bizonnyal valamilyen kánonjogi kézikönyvre utal, amely a már eddig is többször említett gyűjtemények (Dionysio-Hadriana, Pseudo-Isidoriana, Burchardi Wormatiensis) alapján állhatott.

⁷⁹ Kálmán király járatosságát az egyházi iratokban még II. Orbán pápa is elismerte, ebből Csapodi Csaba azt a következtetést vonja le, hogy Kálmánnak volt egy saját „királyi könyvtára”, amiről azonban szintén semmit sem tudunk. vö. CSAPODI CS.: *A középkori magyarországi könyvtárak története*. In: *Kódexek a középkori Magyarországon*. Bp. 1985. 20.

⁸⁰ BÓNIS GY.: *Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog*. Bp. 1972. 21.

⁸¹ I. Celesztin levele Apulia és Calabria püspökeihez. JK 371. (429. júl. 21.).

⁸² I. fejezet. HINSCHIUS: *i. m.* 561.

⁸³ „Quod nulli sacerdotum liceat canones ignorare.

Nulli sacerdotum liceat canones ignorare, nec quicquam facere quod patrum possit regulis obviare.” THANER: *i. m.* 405.

⁸⁴ VII. könyv, 103. kánonja. THANER: *i. m.* 405.

⁸⁵ II. könyv, 2. fejezet. „Quae presbyteri necessario discere et scire debeant.

Quae ipsis sacerdotibus necessaria sint ad discendum, id est: liber sacramentorum, lectionarius, antiphonarius, baptisterium, computus, Canon poenitentialis, Psalterium, Homeliae per circulum anni Dominicis diebus, et singulis festivitibus aptae. Ex quibus omnibus si unum defuerit, sacerdotis nomen vix in eo constabit, quia valde periculosae sunt evangelicae minae quibus dicitur: Si caecus ducatum praestet, ambo in foveam cadunt.” PL Tom. 140. col. 625.

LXXII. kánon: „Nullus clericus, nullus comes quemlibet clericum suscipiat ad divinum officium tenendum, nisi per manum sui parochiani episcopi.”⁸⁶

A kánon egyfelől kapcsolódik ahhoz, amit az *incardinatio* kapcsán kifejtettünk,⁸⁷ hiszen csak a „saját egyházmegyéje püspökének keze által” nyerheti el bármely klerikus az adott részegyházhoz való tartozást. Másik oldalról, az Egyház függetlenségének az őrzése is nyilvánvaló a szövegből, mivel az nem enged beleszólást a komeszeknek a klerikusok felvételébe. Ez a megfogalmazás még nem annyira erős, mint a II. Esztergomi Zsinat XI. kánonja, amely leszögezi hogy semelyik laikus sem bírhat egyházi hatalmat, hiszen itt a klerikus mellé állítva találkozzunk a világi főúrral. Azonban ennek ellenére kétségtelenül kiérezhető a világi befolyás kizárására irányuló tendencia, ami megfelel a *Decretales Pseudo-Isidorianae* törekvésének,⁸⁸ illetve a gregoriánus reform szellemének.⁸⁹

Azt is meg kell jegyeznünk, hogy a kánon teljes mértékben összhangban van az Apostoli Kánonokkal, melynek XLI. kánonja kijelenti, hogy az Egyház dolgai feletti hatalmat a püspök bírja, és ezt osztja ki a presbitereknek és a diakónusoknak. A szöveg Pseudo-Isidor tolmácsolásában így hangzik:

„Quod episcopus ecclesiasticarum rerum pro dispensatione pauperum habeat potestatem. Praecipimus ut in potestate sua episcopus ecclesiae res habeat; si enim animae hominum praeciosae illi sunt creditae, multo magis oportet eum curam pecuniarum gerere, ita ut potestate eius indigentibus omnia dispensentur per presbyteros et diaconos et cum timore omnique sollicitudine ministrentur. Ex iis autem quae indiget (si tamen indiget) ad suas necessitates et ad peregrinorum fratrum usus ipse percipiat, ut nihil eis possit omnino deesse. Lex enim dei praecipit ut qui altari deserviunt, de altari pascantur, quia nec miles stipendiis propriis contra hostes arma sustulit.”⁹⁰

Ebből az is nyilvánvalóvá válik számunkra, hogy miért csak a püspök keze által nyerhet felvételt a klerikus egy adott egyházba, hiszen a részegyház püspöke, aki elsődlegesen részesül az apostoli küldetésben a részegyházra nézve.⁹¹

II. Az átmeneti időszak

Átmeneti időszaknak nevezzük azt tizenkét évet, amely az I. és II. Esztergomi Zsinat között eltelt. Több egyházfegyelmi változásnak a gyökerét erre az időszakra szokás tenni, hiszen amint azt látni fogjuk, a II. Esztergomi Zsinat mind

⁸⁶ ILK 206.

⁸⁷ 2. pont, a XVIII. kánon.

⁸⁸ Vö. ERDŐ P.: *Az egyházjog*... 124.

⁸⁹ SZUROMI SZ.: *A püspökökre*... 190.

⁹⁰ XLI. kánon. HINSCHIUS: *i. m.* 30. A Dinysio-Hadriana szövege ezzel megegyezik. PL Tom. 67. col. 146.

⁹¹ Amint ezt már az ókeresztény kor legjelentősebb szerzői (vö. Római Szent Kelemen, Antióchiai Szent Ignác, Szent Cyprianus etc.) megfogalmazták. vö. ERDŐ P.: *Az egyházjog teológiája*. Bp. 1995. 105–109. (Egyház és Jog 2.)

a celibátus, mind a válás tekintetében lényegesen módosítja az I. Esztergomi Zsinat határozatait, illetve kimondja, hogy egyházi hatalommal egyetlen laikus sem rendelkezhet.

A Kálmán korával foglalkozó történészek szinte egyöntetűen állítják: Ekkor következett be az a gyökeres fordulat Magyarország és a Szentszék kapcsolatában, amelynek eredményeként Kálmán király küldöttei útján 1106. október 22-én Guastallában lemondott az investitúráról.⁹² Ennek hatására lényeges változás áll be a magyarországi egyházfegyelmi felfogásban és a gregoriánus eszmék meghonosodásában.

Az 1106-os Guastallai Zsinat kiemelt tárgya az investitúra kérdése volt, amint az a zsinat szövegéből egyértelműen kitűnik:

„Ut ecclesiam investiturae a laicis nullo modo fiant. Iamdiu a pravis hominibus, tam clericis, quam laicis catholica est ecclesia conculcata: unde plura temporibus nostris schismata et haereses emeruerunt. Nunc autem per Dei gratiam, huius nequitatae deficientibus auctoribus, in ingenuam libertatem resurgit. Unde providendum est, ut honum schismatum causae penitus abscondantur. Patrum ergo nostrorum constitutionibus consentientes, ecclesiarum investituras a laicis fieri omnimodo prohibemus. Si quis autem huius decreti temerator extiterit tanquam maternae incuriae reus, clericus quidem ab eiusdem dignitatis consortio repellatur, laicus vero ab ecclesiae liminibus arceatur.”⁹³

A szövegek között megtaláljuk magát a királyi lemondó nyilatkozatot is:

„Episcoporum, quam fecit rex Hungariae ad mandatum Papae. Denunciamus vobis, Pater venerande; nos legi divinae subditos, ac secundum eam vobis servire paratos; unde et investituram Episcoporum hactenus a maioribus habitam, iuxta admonitionem vestram, dimisimus, et si quem in electione huiusmodi minus canonicè retractatum est, de caetero, Deo volente, cavebimus.”⁹⁴

Az idézetben olvasottak egyértelműen kinyilvánítják: „...a püspökök investitúrájával... felhagytunk...”. A kérdés csupán az, hogy valóban megtörtént-e ez a lemondás. Illetve, ha igen, akkor vajon mindez a Guastallai Zsinaton történt? Egyáltalán biztos, hogy a lemondó nyilatkozatot Kálmán király teszi? Ezek a kérdések nem pusztán költőiek, hiszen 1943-ban született egy tanulmány

⁹² BANGHA B. (szerk.): *Katolikus Lexikon*. Bp. 1931–1933. Tom. I. 367. KMTL 240. JEDIN, H.: *Handbuch der Kirchengeschichte*. Freiburg–Basel–Wien. 1985.² Tom. III/1. 461. PAULER GY.: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. Bp. 1899. Tom. I. 190.. FRAKNÓI V.: *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a Római Szent-Székkal*. Bp. 1901. Tom. I. 31. KRISTÓ GY.: *A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig)*. Szeged, 1993. 151. MAKK F.: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged. 1993. 131., Uő.: *Megjegyzések Kálmán külpolitikájához*. = AUSZH (67.) 1980. 21–31. különösen 23.

⁹³ M 20. col. 1210–1211.

⁹⁴ M 20. col. 1211–1212. GOMBOS A.: *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae*. Bp. 1937–1938. Tom. III. 2037, 4368-as szám. fordítása vö. NAGY G. (szerk.): *Magyar középkor*. Bp. 1995. 125–126.

Petruch Antal tollából, aki pontosan ezekre a kérdésekre kereste a választ, és meglepő eredményre jutott.⁹⁵ Véleménye szerint Kálmán egyáltalán nem mondott le az investitúra jogról, sőt az is kérdéses, hogy a fent idézett nyilatkozat a Guastallai Zsinaton szövegeződött meg. Petruch különösen furcsálja, hogy az állítólagos lemondásnak semmilyen visszhangja nincs az egykorú külföldi forrásokban, és hivatkozik Ekkehardus aurai apátra, aki részt vett ugyan a zsinaton, és annak eseményeiről be is számol,⁹⁶ de egy szóval sem említi a magyar király lemondását.⁹⁷ Ezek után rátér a zsinat szövegét tartalmazó kéziratok vizsgálatára, amelyből tizennégy ismeretes. Megállapítja, hogy ezek a források mind visszavezethetőek Boso Cardinalis (†kb. 1178.): Vita Paschalis II. című művére, ami a XIII. századi Codex Riccardinus 228-ban maradt fenn és pápai registrumra megy vissza.⁹⁸ Ez azonban nem tartalmazza sem a zsinat helyét, sem a magyar király nevét, és 1115-re teszi a lemondást. Csak a XV. századból származó kézirat ismeri a magyar király nevét, de az sem Kálmánról tud, hanem Róbertről.⁹⁹ A tévedés kialakulása, szerinte Martene-Durand: *Thesaurus novus anecdotum* című művére nyúlik vissza, amelyet a magyar történészek többségében átvettek. A félreértés abból fakadt, hogy a XIII. századi kézirat először hozza az 1106-os Guastallai Zsinat szövegét, majd II. Paszkál pápa német püspökökhöz intézett levelét (keltezés nélkül), utána következik a magyar király lemondó nyilatkozata (megint csak dátum nélkül), végül pedig tudósít V. Henriknek a pápai privilégiumtól való megfosztásáról (ami az 1112-es Lateráni Zsinaton történt).¹⁰⁰ A kódex másolója¹⁰¹ nem tett egyebet Petruch szerint, mint a keltezés hiánya miatt a nyilatkozatot az előtte lévő Guastallai Zsinat szövegéhez csatolta, ezt vette át Martene-Durand és nyomában a magyar történészek. Petruch mindebből levonja a végkövetkeztetést: „...nincs semmi tudományos alapja annak, hogy Kálmán királyunk az 1106. évi guastallai zsinaton mondott le az investitúráról.”¹⁰² Végezetül megállapítja; mivel Kálmán a megerősítés jogát a horvát–dalmát területen is bizonyíthatóan tovább gyakorolja,¹⁰³ így valószínű, hogy Kálmán egyáltalán nem mondott le az investitúra jogról, ha valaki ezt megtette, az II. István volt.¹⁰⁴

Petruch Antal érvelése világos és meggyőző, ezért is meglepő, hogy tanulmányára nem született reflexió, illetve még utalást sem találunk rá a Kálmán

⁹⁵ PETRUCH A.: *Lemondott-e Kálmán királyunk a Guastallai Zsinaton az investitúráról.* = Theologia (10.) 1943. 321–334.

⁹⁶ *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores.* Tom. VI. 241–242.

⁹⁷ PETRUCH: *i. m.* 323.

⁹⁸ Uo. 324–329.

⁹⁹ Uo. 329.

¹⁰⁰ Uo. 331–332.

¹⁰¹ Nicolaus Roselli (+1362)

¹⁰² PETRUCH: *i. m.* 332.

¹⁰³ 1108. Trau, 1111. Zára, 1114. Spoleto.

¹⁰⁴ PETRUCH: *i. m.* 332–334.

királlyal foglalkozó irodalomban, kivéve a Korai Magyar Történeti Lexikont.¹⁰⁵ Érveikhez hozzá kell tennünk, hogy valóban nagyon meglepő az a mély hallgatás, ami Kálmán lemondását körüllegi, pedig az adott történelmi helyzetben egy ilyen mérvű támogatás nagyon is jól jött volna a pápának,¹⁰⁶ így egyszerűen érthetetlen, hogy miért nem használta fel hivatkozási alapként. Az, hogy erről semmi említés nem történik azt erősíti, hogy a lemondás 1106-ban meg sem történt.¹⁰⁷ Makk Ferenc elmélete, miszerint a guastallai nyilatkozattal sikerül a pápa ellenállását leszerelni a dalmát hódításokkal kapcsolatban,¹⁰⁸ jó hipotézisnek bizonyulhat, már amennyiben a lemondást lehetne bizonyítani. Az mindenesetre tény, hogy a magyar uralkodók rendületlenül gyakorolják az investitúrát, nem utolsósorban a szentistváni privilégiumokra való hivatkozással, a magyar királyi kegyúri jog címén.¹⁰⁹

A fentiek alapján elfogadjuk Petruch okfejtését, és ezzel együtt állítjuk, hogy a II. Esztergomi Zsinat újabb reformkánonjai mögött (még a XI. kánon mögött sem)¹¹⁰ nem a guastallai lemondást kell keresnünk, hanem valami más indító okot.

Ha megvizsgáljuk a VII. Gergely megválasztását követő zsinatokat, látni fogjuk, hogy azokon a zsinatokon, ahol pápai legátusok is jelen vannak, egy az egyben a gregoriánus reformok kerülnek elfogadásra. Mennyiben alkalmazhatjuk ezt Magyarországra? A kérdés az, hogy tartózkodott-e Magyarország területén pápai legátus ebben az időszakban, és ha igen mikor.

1103-ban érkezett Magyarországra a pápa küldötteként Ágoston bíboros, aki-ről csak azt tudjuk, hogy egy peres ügyben hozott ítéletet.¹¹¹ A fontosabb személy azonban Kúnó legátus, aki 1112-ben (!) nálunk időzött, részt vett az Esztergomi Zsinaton, és kihirdette az egyházi átkot V. Henrikkel szemben.¹¹²

Ez hát a magyarázata a gergelyi reformok teljes mértékben való elfogadásának, és nem Kálmán király állásfoglalása II. Paszkál mellett.

¹⁰⁵ KMTL 240. Itt viszont teljesen érthetetlen, hogy miért szerepel egyedüli irodalomként a „Guastallai Zsinat” szócikk végén, hiszen a szócikk pont az ellenkezőjét állítja, mint Petruch, tehát azt, hogy Kálmán lemondott a Guastallai Zsinaton.

¹⁰⁶ Hiszen ekkor V. Henrikkel (1106–1125) szemben kellett szövetséget találnia. A már említett Paszkál féle 1111-es kompromisszumos javaslat nagy felháborodást keltett a német területen, mire V. Henrik a pápát elfogatta, ezek után a pápa kénytelen volt beleegyezni az investitúra engedélyezésébe. vö. JEDIN, H.: *History...* 717–718.

¹⁰⁷ A külföldi szakirodalom sem teljesen egységes, hiszen FRANZEN, A.–BAUMER, R.: *Papst-Geschichte*. Freiburg–Basel–Wien, 1974. bár említést tesz a Guastallai Zsinatról II. Paszkál pápa alatt, kitér az investitúráról hozott állásfoglalásra, de nem beszél Kálmán, magyar király lemondó nyilatkozatáról (162.). Jedin egyháztörténelmi kézikönyvének az 1993-as angolnyelvű fordítása sem említi meg (722.), holott a német változat (1985.) tartalmazza Deér Józsefre hivatkozva (461.)

¹⁰⁸ MAKK F.: *Megjegyzések...* 27.

¹⁰⁹ ADRIÁNYI G.: *A magyar...* 78–79.

¹¹⁰ „Ut nullus laicus ecclesie potestatem habeat.” ILK 208.

¹¹¹ FRAKNÓI: *i. m.* Tom. I. 361/83-as jegyzet.

¹¹² Uo. I. 31., BALICS L.: *A római katolikus egyház története Magyarországon*. Bp. 1888.

III. A II. Esztergomi Zsinat

A II. Esztergomi Zsinatot 1112-ben tartották, ez a keltezés általánosan elfogadott a kutatók között. A zsinat továbbra is a gergelyi reformintézkedéseket foglalta törvénybe. Ennek megfogalmazásában radikálisabban járt el, mint a korábbi esztergomi zsinat, aminek kiváltója, mint azt az előző pontban láttuk, véleményünk szerint, Kúnó pápai legátus részvétele a zsinaton. Három területen hozott lényeges és szigorúbb szabályokat: a házasság, a celibátus és a világiak egyházi hatalma kérdésében.

1. A házasságkötéssel kapcsolatos intézkedések:

IV. kánon: „Ut si qua mulier a viro suo fugerit, reddatur ei, et quociens fugerit, restitatur ei, quia scriptum est, quod deus coniunxit, homo non separat.”¹¹³

További fontos rendelkezést találunk a házassággal kapcsolatban a XVI. kánonban:

„Placuit sancte synodo, ut omnis coniungalis desponsacio in conspectu ecclesiae, presente sacerdote, coram ydoneis testibus, aliquo signo subarracionis ex consensu utriusque fieret, aliter non coniugium, sed opus fornicarum reputetur.”¹¹⁴

Azoknak az újránházassági lehetőségeknek, melyek indokát kellőképpen nem tudtuk bizonyítani az I. Esztergomi Zsinat kapcsán, egy évtized múltán nyomát sem találjuk a zsinati kánonok között, ellenben megtaláljuk az Egyház hagyományos álláspontját a házasság terén, azaz: „Amit Isten egybekötött, ember szét ne válassza.” A házasság tehát felbonthatatlan, és azt, hogy ez a felbonthatatlan házasság érvényes legyen, szabályozza a XVI. kánon, amikor kimondja, hogy az Egyház színe előtt, pap jelenlétében, a felek egyetértésével és az eljegyzés valamilyen jelével kell azt megkötni. A kánon az érvényességhez teszi szükségessé ezeket a kritériumokat, hiszen amennyiben nem így köttetik, úgy az együttlélést fornicationak nyilvánítja. Ez a szabály annyira új, hogy még hasonlót sem találunk a külföldi zsinati kánonok között, de a joggyűjteményekben sem. A kánon úttörő voltát bizonyítja, hogy a házasság formájának szabályozását teljesen csak a Trienti Zsinat végzi el 1563-ban,¹¹⁵ addig a megkereszteltek által mind a nyilvános formában kötött, mind pedig a clandestin házasságok egyházi elismertséggel rendelkeznek.

¹¹³ ILK 207.

¹¹⁴ ILK 208.

¹¹⁵ Természetesen még pusztán a törvényi szabályozás nem változtattja meg a meggyökeresedett gyakorlatot, így azt azért messze nem állítjuk, hogy a házasságok területén a helyzet jobb lett volna Magyarországon, mint általában Európában, azt azonban igen, hogy nem volt rosszabb. Az is tény, hogy a Trienti Zsinat határozatai ellenére Magyarországon utána is megmaradtak a clandestin házasságkötések.

2. A celibátussal kapcsolatos rendelkezések:

IX. kánon: „Ut nullus episcoporum aliquem promoveat clericorum ad diaconatum vel ultra, nisi prius continenciam voverit, et si uxorem habuerit, ex eius fiat consensu idem promittentis.”¹¹⁶

Ehhez kapcsolódik még a

X. kánon: „Ut nullus coniugatus presbiter aut diaconus altari deserviat, nisi prius uxori concedenti et continenciam voventi locum separatum, et necessaria vite temporalis provideat, et secundum apostolum habens, quasi non habentem se esse intelligat.”¹¹⁷

És a

XII. kánon: „Si presbiter altari deserviens concubinam habuerit, illa auferatur, ipse vero iuxta preceptum episcopi fructu peracto penitencie ad ministrandum altari restituatur ecclesie.”¹¹⁸

Ezek a kánonok már a celibátust tekintik mércének, és szövegükben is tükrözik a gregoriánus reformzsinatok szóhasználatát, ezek közül a Závodszyk az 1089-es Melfii és 1099-es Római Zsinatot emelte ki, amelyek a legnagyobb hatást gyakorolták a magyar zsinati kánonokra.¹¹⁹ Természetesen pont a korábbi gyakorlat miatt szükséges köztes intézkedéseket is hozni a már felszentelt, de házas klerikusokra, ilyen esetben ugyanúgy megtartóztatást kell fogadniuk, kikérvén a feleség beleegyezését. A szabályozás körültekintőségét jellemzi, hogy ebben az esetben a klerikus köteles gondoskodni a feleségéről. Végül itt is találunk rendelkezést az ágyast tartó papok ellen.¹²⁰

A fentiekből kitűnik, hogy Magyarországon törvényi szinten 1112-től beszélhetünk a gregoriánus értelemben vett celibátusról. Ezt figyelembe véve

¹¹⁶ ILK 208.

¹¹⁷ Uo. 208.

¹¹⁸ Uo. 208.

¹¹⁹ ILK 122. vö. „Ut unica domini nostri sponsa sine macula et vuga permaneat, sacrorum canonum instituta renovantes praecipimus, ut a subdiaconatus tempore nulli liceat carnale commercium exercere: quod qui deprehensus fuerit, ordinis sui periculum sustinebit.” 1099-es Római Zsinat XIII. kánon. M 20. col. 963. vö. 1089-es Melfii Zsinat II. kánon. M 20. col. 723. et: „Nemo praetera ad sacrum ordinem permittatur accedere, nisi aut virgo, aut probatae sit castitatis, et qui usque ad subdiaconatum unicam et virginem uxorem habuerit.” Római Zsinat XIV. kánon. M 20. col. 963. szöszerint átveszi a Melfii Zsinat III. kánonját. M 20. col. 723. Az 1102-es Londoni Zsinat leszögezi: IV. kánon. „Ut nullus archidiaconus, presbyter, diaconus, canonicus, uxorem ducat, aut ductum retineat. Subdiaconus vero quilibet qui canonicus non est, si post professionem castitatis, uxorem duxerit, eadem regula constringatur.” M 20. col. 1151.

¹²⁰ Érdemes összevetni az 1107-es Troyes-i Zsinat IV. kánonjával, mely így intézkedik: „De uxoris, sacerdotibus sive concubinariis, nisi cessaverint; aut ab altari moveantur, simul et de choro segregentur, praecipiendo mandamus. Quod si nec tunc cessaverunt, procul a liminibus ecclesiae arceantur, nec ipsa laicali communione fruantur. Idem quoque de diaconibus statuimus.” M 20. col. 1223–1224.

Kristó Gyula érdekes és megfontolandó következtetésre jutott Szent Imre legendájának vizsgálata kapcsán.¹²¹ Megállapítása szerint a legenda legfőbb mondanivalója a celibátus erénye.¹²² A legenda a XII. század közepén keletkezett, így nyilvánvaló, hogy az akkor már általánosan elfogadott szüzesség elsődleges erényként kerül be a szövegbe. Ezt azonban nem mondhatjuk el Imre szenttéavatásakor (1083). Így tehát, Kristó szerint, nem lehet a szüzesség az elsődleges indítók Imre szenttéavatásában, inkább csak később, a legenda lejegyzésekor, az akkor már diadalra jutó celibátus hatásaként kerülhetett előtérbe.¹²³ Ezt bizonyítandó hivatozik a Hartvik Legendára, ami nem említi a szüzesség erényét.¹²⁴

A gondolatmenet azért is érdekes, mivel a Hartvik Legenda 1100 körüli keltezése melletti érvként is felfogható, bár meg kell jegyeznünk, hogy a celibátus Egyházban betöltött értékének tisztán a gregoriánus reformra való visszavezetése nem felel meg sem a nyugati sem pedig a keleti az egyházi hagyománynak, az viszont tény, hogy Nyugaton a gregorianizmus kiemelt hangsúlyt ad neki.

3. A világi hatalom befolyása:

XI. kánon: „Ut nullus laicus ecclesie potestatem habeat.”¹²⁵

Elérkeztünk a II. Esztergomi Zsinat utolsó vizsgált kánonjához, amelyet már eddig is sokszor idéztünk. Ebben a kánonban csapódik le leginkább az investitúra harc, hiszen a világi hatalom befolyása ellen lép fel. Petruch Antal ezzel kapcsolatban arra az álláspontra helyezkedik, hogy a törvény itt nem vonatkozik a királyra, hiszen a zsinat nem szokott törvényt adni az uralkodónak, legfeljebb felkéri, amint ezt az I. Esztergomi Zsinatnál látjuk¹²⁶: „Inprimis interpellandus est rex.”¹²⁷

¹²¹ KRISTÓ GY.: *Az Árpád-dinasztia...* 365–366.

¹²² Uo. 365. vö. „Contigit autem, ut dum nocte quadam orationis causa secreto, uno totum contentus famulo, vetustissimam et antiquissimam, que in Besprimiensi civitate ad honorem pretiosissimi Christi Georgii fabricata est, intaret ecclesiam, ibique orationi vacando, quid acceptabilis offeret deo, penes se retractaret, subito lumen cum ingenti claritate totum ecclesie circumfulsit edificium, in quo vox divina in supernis sic insonuit: „*Preclara est virginitas, virginitatem mentis et corporis a te exigo. Hanc offer, in hoc persta proposito.*” Ille autem non in se presumens, sed ad gratiam, tamquam ad veram medicinam, confugiens ait: „*Domine deus, universitatis inspector et humane inbecillitatis adiutor, qui aufers spiritum principum, qui terribilis es apud reges terre, beneplacitum tuum in me perfice, et noxios motus, qui contra animam militant rore tue miserecordie extingue.*” Itaque beatus Henricus eadem hora in verbo divine consolationis confortatus, secretum hoc apud se conservabat...” SZENTPÉTERY E.: *Scriptores...* II. 453–454.

¹²³ KRISTÓ GY.: *Az Árpád-dinasztia...* 365.

¹²⁴ Uo. 366.

¹²⁵ ILK 208.

¹²⁶ PETRUCH: *i. m.* 333.

¹²⁷ ILK 197.

Szerinte ez a kitétel nem más, mint a Szent István első törvénykönyvében foglaltak megismétlése.¹²⁸

Azonban véleményünk szerint, itt egyszerűen nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a történelmi helyzetet, melyben az adott kánon megfogalmazást nyert. Ebben a kontextusban igenis jogosult az investitúrával szemben való állásfoglalásként értelmezni a kánont. Az más kérdés, hogy ez a rendelkezés mennyiben akadályozta, vagy egyáltalán akadályozta-e Kálmánt és utódait az egyházi hivatalok betöltésében. Amint azt az előző téma vázolója során láttuk, egyáltalán nem akadályozta, de pusztán ebből még nem következhet a törvény gregoriánus voltának kétségbe vonása. A kánon létrejöttének okát mi elsősorban a pápai legátus jelenlétében és befolyásában látjuk, nem pedig Kálmán király hirtelen jött lojalitásában az investitúrával kapcsolatban, hiszen tudjuk, hogy Kálmán reformzsiántai ellenére erősen korlátozta Magyarországon a Szentszék joghatóságát.¹²⁹

IV. A III. Esztergomi Zsinat

I. III. István uralkodása alatt (1161–1172) 1169-ben Esztergomban Bánffy Lukács érsek vezetésével zsinat ült össze, melyen részt vett III. Sándor pápa bíboros legátusa, és amelynek eredményeként létrejött a megállapodás a Római Szentszék és a Magyar Királyság között.¹³⁰ A létrejött megállapodásban nagy szerepet játszott mind az esztergomi érsek,¹³¹ mind a pápai legátus tevékenysége.¹³² A zsinat lehetőségi feltételei között nemcsak a politikai helyzetben 1167-ben beállt változást kell megemlíteni,¹³³ hanem a magyar felső klérus műveltségében bekövetkező változást is. A külföldi egyetemjárás elősegítette a kiforrott gregorianizmus, illetve a *Decretum Gratiani* ismeretét. Igaz ugyan, hogy rendszeres nagyszámú egyetemjárásról IV. Béla uralkodásának idejétől beszél-

¹²⁸ II. törvény: „De potestate episcoporum super res ecclesiasticas, eorumque conveniencia cum laicis. Volumus, ut eiscopi habeant potestatem res ecclesiasticas providere, reger et gubernare atque dispensare secundum canonicam auctoritatem. Volumus ut et laici in eorum ministerio obedient episcopis ad regendas ecclesias, viduas et orphanos defensandos et ut obedientes sint ad eorum christianitatem servandam. Consencientesque sint comites et iudices presulibus suis ad iusticias faciendas iuxta precepta legis divine. Et nullatenus per aliquorum mendacium vel falsum testimonium, neque periurium aut per premium lex iusta in aliquo depravetur.” ILK 143.

¹²⁹ FRAKNÓI: *l. m.* Tom. I. 30.

¹³⁰ A zsinat szövegének kiadása: PÉTERFFY, C.: *Sacra concilia ecclesiae Romano Catholicae in regno Hungariae celebrata*. Pozsony, 1742. Tom. I. 62. vö. M 22. cols. 35–36.

¹³¹ Vö. KMTL 417., 420. SUGÁR I.: *Az egri püspökök története*. Bp. 1984. 47–51.

¹³² KMTL 441.

¹³³ SZUROMI SZ.: *III. István kiegyezése a Római Szentszékkel (A XII. századi pápai egyházpolitika tükrében)* (Licenciátusi dolgozat a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karán), Bp. 1998. 32–35.

hetünk,¹³⁴ azonban már korábról ismereteseek Párizsban végzett magyar főpapok,¹³⁵ elég ha Lukács esztergomi érsekre gondolunk, vagy a később király kancellári méltóságra jutott Adorján klerikusra,¹³⁶ de az esztergomi káptalanból említhetjük Adorján és Bethlen prépostokat is.¹³⁷ Ez az új műveltség nagyban megalapozta azoknak az intézkedéseknek az elfogadását, amelyeknek betartását sürgette Róma.

A Magyarországra küldött pápai legátus személyének meghatározása nehézségekbe ütközik. Már a nevével kapcsolatban is problémák merülnek fel, hiszen Fraknói Vilmos Albert bíbornokról beszél,¹³⁸ Félegyházi Morai Albertet említi,¹³⁹ és szintén az ő nevével találkozunk Knauzról¹⁴⁰, Endlichernél¹⁴¹ és Karácsonyinál.¹⁴² Ellenben Makk Ferenc Manfréd legátusról, praenestei püspökről beszél.¹⁴³ A probléma könnyen feloldható, hiszen nem egy, hanem két személyről van szó. Morai Albert 1165–1167-ben Dalmácia területén tartózkodó pápai legátus, akit a spalatói széküresedéskor megválasztottak érsekké, ám III. Sándor pápa érvénytelenítette a választást.¹⁴⁴ Viszont számunkra Manfréd személye a fontos. Gams monumentális művében¹⁴⁵ egy helyen található meg „Manfréd” bíboros neve, aki Gams tanúsága szerint 1177. III. 9-én nyeri el a palestrinai (Praeneste) suburbikarius püspöki címet.¹⁴⁶

Másik megközelítési lehetőség a pápák levelei végén található aláíráslisták szemügyre vétele. 1144-től, II. Lucius pápa levelétől¹⁴⁷ kezdve többször találkozunk „Manfredus presbyter cardinalis” nevével az aláírók között. Ám ő nem lehet azonos a magyar történelemben szereplő Manfréd bíborossal, hiszen a

¹³⁴ KÖRMENDY K.: *Literátusok, magiszterek, doktorok az Esztergomi Káptalanban*. In: FÜGEDI E. (szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Bp. 1986. 176–202. jegyzetek 340–347. különösen 186.

¹³⁵ GÁBRIEL A.: *Magyarországi Sándor mester, a középkori Sorbonne tanára*. = *Egyetemes Philológiai Közöny* (64.) 1941. 22–40. Uő.: *Les écoles de la Cathédrale de Notre-Dame et la commencement de l'Université de Paris*. = *Revue d'histoire de l'Eglise de France* (50.) 1964. 73–98.

¹³⁶ KUMOROVITZ B.: *A magyar pecséthasználat története a középkorban*. Bp. 1993.² 50.

¹³⁷ KÖRMENDY: *i. m.* 186.

¹³⁸ FRAKNÓI: *i. m.* Tom. I. 32.

¹³⁹ FÉLEGYHÁZI J.: *A középkor egyháza*. (BANGHA B.–IJAS A. (ed.): *A keresztény egyház története*. IV.) Bp. 1939. 116.

¹⁴⁰ KNAUZ N.: *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*. Strigonii, 1874. Tom. I. 115.

¹⁴¹ ENDLICHER: *Rerum Hungaricum Monumenta Arpadiana*. Sangalli, 1849. 382–384.

¹⁴² KARÁCSONYI J.: *Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig*. Nagyvárad, 1915.² 61.

¹⁴³ MAKK F.: *Magyar...* 173. és KMTL 441.

¹⁴⁴ SZOVÁK K.: *Pápai–magyar kapcsolatok a 12. században*. In: ZOMBORI I. (szerk.): *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve*. Bp. 1996. 21–46. különösen 36.

¹⁴⁵ GAMS, B. P.: *Series episcoporum ecclesiae catholicae*. Ratisbonae, 1873–1886 (repr. Graz 1957).

¹⁴⁶ Uo. 17.

¹⁴⁷ M 21. cols. 621–622.

zsinat szövegében egyértelműen diakónus kardinálisról van szó.¹⁴⁸ A titulus sem egyezik,¹⁴⁹ arról nem is beszélve, hogy túlságosan nagy az időbeli távolság 1144 és 1169, 1171, különösen 1177 között, bár még IV. Adorján pápa (1154–1159) uralkodása alatt is fellelhető az aláírása.¹⁵⁰

Következő lehetőség, III. Sándor pápa epistolariumának a megvizsgálása. Ebben a savigni szerzetesház számára 1163. március 10-én adott pápai privilegium aláíráslistájában fordul elő először Manfréd neve, méghozzá „Ego Manfredus diac. card. S. Georgii ad Velum aureum” formában.¹⁵¹ Ezt az aláírást meg lehet találni később egy sor aláíráslistában.¹⁵²

¹⁴⁸ „...cuius etiam opera, missio in Hungariam M. Diacono Cardinale Legato...” PÉTERFFY, C.: *Sacra concilia ecclesiae Romano Catholicae in regno Hungariae celebrata*. Pozsony, 1742. Tom. I. 62.

¹⁴⁹ Az aláíráslistákon „titulo S. Savinae” szerepel, míg a Magyarországra érkező legátus a „Praeneste” titulust viseli. vö. KMTL 417.

¹⁵⁰ M 21. cols. 824., 825.

¹⁵¹ PL Tom. 200. col. 201.

¹⁵² A Privilegium pro monasterio Sanctae Mariae Retortensi (1163. március 10. Uo. col. 203.), a S. Germani a Pratis bazilika dedikáló levél (1163. április 21. Uo. col. 209.), a Privilegium pro ecclesia Gerberodensi (1163. április 25. Uo. col. 217.), a Privilegium pro ecclesia S. Petri Duacensi (1163. április 29. Uo. col. 219.), a Privilegium pro monasterio S. Salvii Florentini (1163. június 5. Uo. col. 230.), az Enumerata singillatim Ecclesiae Burgensis praediis (1163. július 23. Uo. col. 254.), a Privilegium pro monasterio S. Mariae de Eleemosyna (1163. július 26. uo. col. 256.), a Privilegium pro monasterio S. Mariae Montis-Rami (1163. október 1. Uo. col. 268.), a Monasterii Vallis-Richeriae protectionem suscipit, bonaque ac privilegia confirmat (1164. június 5. Uo. col. 297.), a Theobaldo priori et fratribus ecclesiae S. Martini de Campis addicit ecclesiam (1164. december 13. Uo. col. 320.), a Bulla pro S. Cruce Burdegalensi (1165. február 4. Uo. col. 342.), a Privilegium pro monasterio Rupensi (1165. február 8. Uo. col. 346.), az Exemptionem et bona temporalia monasterii S. Walarici confirmat (1165. április 17. Uo. col. 353.), a Privilegium pro monasterio Rigmiavensis (1165. május 12. Uo. col. 359.), a Privilegium pro monasterio Bonimontis dioecesis Genevensis (1165. május 12. Uo. col. 361.), az Ecclesiae S. Marci Venetae possessiones confirmat (1165. május 13. uo. col. 363.), a Bulla pro coenibio S. Satyri (1165. május 17. Uo. col. 367.), a Bulla pro monasterio Mauziacensi (1165. június 15. Uo. col. 380.), a Monasterium S. Danielis Venetiarum sub protectione B. Petri recipit (1165. július 27. Uo. col. 389.), a Monasterium S. Joannis Piscariense tuendum suscipit (1166. március 18. Uo. co. 411.), a Possessiones monasterii Sancti Savini Tarbiensis confirmat (1167. március 17. Uo. col. 452.), az Ecclesiae Mutinensis immunitates et privilegia confirmat (1167. május 4. uo. col. 454.), a Privilegium pro monasterio S. Sylvestri de Nonantula (1168. június 9. Uo. col. 493.), a Monasterii Nonantulani libertatem confirmat (1168. június 9. Uo. col. 494.), a Privilegium pro Joanne Catanensi episcopo (1168. július 26. Uo. col. 497.), a Monasterii SS. Felicis et Fortunati Vicentina bona et privilegia confirmat (1168. szeptember 12. Uo. col. 501.), a Privilegium pro monasterio S. Reparatae Marradino (1168. november 9. Uo. col. 502.), Privilegium pro Ecclesia Bononiensi (1169. május. Uo. col. 606.), a Gulae episcopo Bergomati ecclesiam S. Mariae de Turre in suere (1169. november 4. Uo. col. 607.), és a Privilegium pro ecclesia S. Vincenti Bergomate (1169. november 11. Uo. col. 611.) szövegének aláíráslistájában.

A felsoroltakon kívül találkozunk még egy privilégium levéllel, amely a S. Joannis Reomaensis monasztériumnak íródott, és ahol Manfréd neve „diaconus cardin. Sancti Georgii in Velabro”-ként¹⁵³ szerepel.¹⁵⁴ Ezt a titulust mi az előbb felsorolt 31 levélben található titulussal azonosítjuk, számunkra viszont a legjelentősebb, hiszen Waldmüller ezt a titulust említi Manfréd kardinális neve mellett az 1169-es III. Esztergomi Zsinat kapcsán.¹⁵⁵ A fentieket figyelembe véve mi a Waldmüller által említett titulust, illetve a jónéhányszor előforduló „ad velum aureum” titulust fogadjuk el a legátus címének, és noha a magyar történetírás, amennyiben Manfréd legátusról beszél, mindig a „Praeneste” titulust említi, mégis az 1169-es magyar zsinaton szerintünk ezzel a másik titulussal bíró legátusnak kellett szerepelnie. Hiszen a dokumentumok tanúsága szerint ilyen titulussal bíró Manfréd nevű legátus csak az 1170-es évek második felétől létezik, és 1173-ig csak a felsorolt levelek aláíráslistáján szereplő diakónus kardinálissal találkozunk.¹⁵⁶ Ebből kifolyólag azt állítjuk, hogy az a diakónus kardinális, aki 1169-ben Manfréd néven Magyarországon tartózkodott és a III. Esztergomi Zsinaton „M. Diaconi Cardinalis”-ként szerepelt, a S. Georgii ad Velum Aureum titulust viselte, nem pedig a praenestei suburbicarius címet.

2. A létrejött megállapodás szövegét vizsgáló kutatók két csoportba sorolhatók.¹⁵⁷ Az egyik felfogás szerint a vélemények megoszlanak magáról a megállapodásról, de a konkrét szöveget nem tartják hitelesnek, mivel az a kuriális oklevélkiállításra jellemző jellegzetességeket¹⁵⁸ hordozza. Ebbe a csoportba sorolható Győry János, aki következetesen elutasít minden érvet az oklevél hitelessége mellett.¹⁵⁹ De ezt a véleményt osztja Győrffy György is,

¹⁵³ Velabrum Róma egyik városrésze, az Aventinus és a Tiberis között, ahol a Szent György nevű viselő templom még ma is áll. A terület a *velum szóról* kapta a nevét, mivel eredetileg vásártér volt, ahol az árusok kifeszített ponyvák alatt árultak vő. FINÁLY H.: *A latin nyelv szótára*. Bp. 1884. (repr. 1991). col. 2079. FORCELLINI, A. (ed.): *Totius latinitatis Lexicon*. Toms. I–VI. Prati, 1858–1875. Tom. VI. 264.

¹⁵⁴ 1164. október 30. PL. Tom. 200. col. 317.

¹⁵⁵ WALDMÜLLER, L.: *Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn*. Paderborn–München–Wien–Zürich, 1987. (BRANDMÜLLER, W. (ed.): *Konziliengeschichte*), 168–169.

¹⁵⁶ 1173-tól találkozhatunk a Privilegium pro ecclesia B. Thomae Teatina levél aláíráslistájától Manfréddelel, mint presbiter cardinalis S. Caeciliae. PL Tom. 200. col. 918. Amennyiben a két Manfréd ugyanaz a személy (ami valószínű, hiszen ettől a levéltől kezdve nem találkozunk Manfréd diac. card. névével), akkor még az az állítás sem állja meg a helyét, hogy ez a Manfréd diac. card. S. Georgii ad Velum Aureum később praenestei püspök lett, hiszen már 1173-ban presbiter bitoros, tehát nem lehet 1177-ben újra, más titulussal diakónus bitoros.

¹⁵⁷ A témával kapcsolatos kutatás irányait és képviselőit részletesen bemutatja Kubinyi András alapműnek számító tanulmányában. KUBINYI A.: *Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. század közepén*. = Levéltári Közlemények (46.) 1975. 59–121. A 82/209-es látjegyzetben.

¹⁵⁸ A kuriális diplomatika jellegzetességeiről vő. FEJÉRPATAKY L.–ÁÉDÁSY A.: *Pápai oklevelek*. Bp. 1926. 17–25.

¹⁵⁹ GYÖRY J.: *Gesta regum-gesta nobilium. Tanulmányok Anonymus krónikájáról*. Bp. 1948.

véleménye azonban nem ennyire egyértelmű, és nem tartja kizártnak az oklevél eredetiségét.¹⁶⁰

A másik csoportba sorolható kutatók ugyanazon sajátosságból indulnak ki, mint a már említett szerzők, de ők a kuriális stílusjegyekből a hitelességre következtetnek. Ennek alapját Manfréd bíboros tevékenysége képezi, és véleményük szerint az oklevelet maga a legátus fogalmazta meg. Ennek a véleménynek legismertebb képviselője Walter Holtzmann,¹⁶¹ magyar képviselője pedig Mezey László¹⁶² illetve Kubinyi András is hajlik erre a véleményre.¹⁶³

Az 1169-es Esztergomi Zsinat leírását Péterffy Károly adta ki 1742-ben,¹⁶⁴ ezt a szöveget vette át Mansi 1759-ben.¹⁶⁵ A cím: „*SYNODUS STRIGONIENSIS PROVINCIALIS. Celebrata sub STEPHANO III. Rege, & LUCA BANFI Archi-Episcopo Strigoniensi. Anno M.C.LXIX.*”¹⁶⁶ Feltűnő, hogy nincs utalás a pápai legátusra, pedig ez megszokott olyan zsinatoknál, amelyeken pápai legátus vett részt, bár elég csak a II. Esztergomi Zsinatra (1112) visszautalni, ahol szintén nincs megemlítve a pápai legátus, viszont más forrásból tudni lehet, hogy a zsinaton részt vett Kúnó pápai legátus.

A Péterffy-nél megtalálható a zsinaton történetek összefoglalása, aminek tartalmát össze tudjuk vetni az ugyanitt fellelhető szentszéki megállapodással. A szöveg eleje és első bekezdése pusztán a körülményekről tudósít.¹⁶⁷ Ezt követi a probléma felvázolása, azaz az akkori Magyarországon uralkodó fegyelmi gyakorlat, illetve ismertetésre kerül III. István hozzáállása is, továbbá Lukács érsek tevékenysége.¹⁶⁸ A megállapodás éppen arra irányult, hogy ezt a visszás

¹⁶⁰ GYÖRFFY GY.: *Becket Tamás és Magyarország.* = Filológiai Közöny (15.) 1970. 153–158. különösen 154–155.

¹⁶¹ HOLTZMANN, W.: *Papst Alexander III. und Ungarn.* = Ungarische Jahrbucher (6.) 1926. 397–426., Uő.: *Beitrage zur Reichs-und Papstgeschichte des Hohen Mittelalters.* Bonn, 1957. 159–163.

¹⁶² MEZEY L.: *Ungarn und Europa im 12. Jahrhundert. Kirche und Kultur zwischen Ost und West.* In: *Probleme des 12. Jahrhunderts. Vortrage und Forschungen 12.* Konstanz–Stuttgart, 1968.

¹⁶³ KUBINYI: *i. m.* 65., 82., 105–106. Itt köszönöm meg Kubinyi Andrásnak a probléma kapcsán adott szóbeli megjegyzéseit.

¹⁶⁴ PÉTERFFY: *i. m.* 63–67.

¹⁶⁵ M 22. cols. 35–36.

¹⁶⁶ PÉTERFFY: *i. m.* 63. vö. M 22. cols. 35–36.

¹⁶⁷ „*Vestigia quaedem reperio, celebratae anno M.CLXIX. Synodi Provincialis Strigonii, (a) cuius indicendae occasionem dederat Stephanus III. Hungariae Rex, Princeps caeteroquin non malus.*” PÉTERFFY: *i. m.* 63. „*H. Dei gratia Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Ramaeque eadem gratia Strigoniensi Colocensi Archi-Episcopis, atque eorum Suffraganeis, praepositis quoque regalibus, nec non omnibus universaliter Ecclesiasticis Personis, in praedictis Archi-Presbyteratis constitutis, tam praesentibus, quam futuris. ...*” Uo. 63–64.

¹⁶⁸ „*...Rerum ille Deo sacrarum habendi cupiditae inductus, ex Ecclesiarum peculiis, aerario suo nimium eneruato, accessionem facere uoluit. Quem in finem, turpi nundinatione, profani homines in locum Praepositorum et abbatum intrusi, ex agris, fundisque beneficiorum sacrilegium lucrum capientes, fisco regio certum pecuniae numerum pendebant. Et cum plura iam de possessionibus*

helyzet megoldja és rendezze azokat a kérdéseket, amelyek terén a magyar király gyakorlata eltér az érvényben lévő egyházfegyelemtől, illetve amellyel sérti a Szentszék jogait.¹⁶⁹

A Szentszékkel kötendő megállapodás és a legátus küldésének indokai röviden összefoglalva így hangzanak:

„Alexandro III. PP. per literas questus est, cuius etiam opera, missio in Hungariam M. Diacono Cardinale Legato, cognita Regem inter, et clerum controversia, pax feliciter procurata. Stephanus postquam legati hortatione animum mutasset, Ecclesiam primum redditus omnibus in integrum restituit; deinde, ne quid ad dignam Principe modestiam deesset, editio diplomate, ius omne transferendi, deponendique Episcopos, et Ecclesiarum Praepositos, sibi, suisque in Regno successoribus ademit, et temporanea duntaxat cessione Romano Pontifici reddidit.”¹⁷⁰

„M. Venerabilis S.R.E. Diaconus Cardinalis”¹⁷¹ legátus küldetésének célja tehát: „propensius, attentiusque commoniti, devotionem quoque venerande memoriae Regis G.¹⁷² Patris nostri, quam circa sacro-sanctam Romanam Ecclesiam, ...”¹⁷³

Episcoporum, aliis fruenda locarentur, ad Episcopos ipsos pestis ista transiit, qui regularium, et monasteriorum Rectores, adempta dignitate, pro libitu suo sedibus dimouebant, aut retenta in usus suos, non mediocri bonorum portione, alios aliis substituebant. Uexabatur itaque ultra modum soluta cleri disciplina, fides et pax Ecclesiarum; ut omnino pugantibus inuicem membris, corpus sanctae religionis in partes abiturum boni omnes metuerent. Offendebant tot tantaque mala Archi-Episcopum Lucam, qui, cum multa in Regis animo uirtute sua, et ingenio ualeret, et Thomae Cantuariensis, ea aetate in Henricum II. Angliae Regem armati, exemplo excitaretur, remedium morbo sollicitate quaerebat, ne ardente tum, perniciosius litibus Anglia, in pari causa, par incendium Hungariam corripere. Ut ergo rem sine turbis, sine mala gratia conficiat, suffraganeos suos, caeterosque a culpa immunes Episcopos (Colocensis enim, cum paucis in reorum numero censebatur, ut patebit) ad Synodum uocat, et quid in tanto iurium suorum discrimine censerent faciendum, commemorat. Id porro consilii Patres ad Synodum uocati dedere; Regem adiret Lucas, eorum, quae in Ecclesiam peccasset, non tam causam exigeret, quam hunc fere in modum commoneret: non esse de Regis Apostolici libertate, sedes Pontificum, et sacrosancta cleri instituta permutare, inuertere; protritit sacris legibus, futurum sine dubio, ut sacerdotia sub hasta uenirent: augeri inde ad rapinas uulgi animos, omnemque erga animarum curatores obseruantiam sensim emori; totum Christ aerarium, unde tanta in republicam comoda profecta sunt, procerum luxui, uititit auaritiaie destinari: imminere una ex hac tempestate fidei naufragium, in quid rem Christianam accepta domi, foris que seditione impelleret: conueniente Rege, ne Episcopos quidem manus abstinuisse a sacrilegio mercatu; uindicem Diuini cultus ageret: sin, monitis, precibusque obsisteret, ad sedem Apostolicam (quam Stephanus mirifice coluit) causam sedelaturum, libere edicat. ...” Uo. 63–64.

¹⁶⁹ vö pl. „...videlicet, quod sine auctore, consiliove eius, vel successorum suorum depositionem, seu translationem Episcoporum non faceret, vel permetteret, confirmamus, et tam in nobis, quam in posteris nostris, perpetuo inuolabiliter duraturam censemus.” Uo. 65. 2. bekezdés vége.

¹⁷⁰ Uo. 64. 2. bekezdés.

¹⁷¹ Uo. 65. 2. bekezdés közepé.

¹⁷² II. Géza.

¹⁷³ Uo. 65. 2. bekezdés 2. fele.

A megállapodásban tételesen megtaláljuk azokat a jogosítványokat, amelyekről elismerte az uralkodó, hogy nem tartoznak a hatáskörébe. III. István deklaráta, hogy nem nyúl az Egyház tulajdonában lévő vagyonhoz világi érdekből,¹⁷⁴ ami alól kivételt jelent ha az országot megtámadják, ám ilyenkor is csak püspöki engedéllyel kerülhet sor a javak lefoglalására. Lemondott a püspökök áthelyezési és letételi jogáról, mint a pápának fenntartott jogról. Lemondott továbbá az investitúráról, nemcsak a püspökök, hanem a nagyobb szerzetes előljárók – prépostok és apátok – kinevezésének tekintetében is.¹⁷⁵ Ez a lemondás azért is jelentős, hiszen a jegyzetben idézett szöveg tanúsága szerint nemcsak a király ígérte meg a kánonok által előírtaknak a betartását, hanem az ország püspökei és főpapjai, élükön a kalocsai érsekkel, aki a trónviszályok alatt sok nehézséget okozott az esztergomi érseknek.¹⁷⁶ A megállapodás által

¹⁷⁴ Ehhez a kérdéshez érdekes hozzávenni az *Enumerata singillatim Ecclesiae Burgensis praediis, omnia confirmat, et eam esse specialem sedis apostolicae suffraganeum decernit* levelet, ami 1163. július 23-án kelt. „Decernimus ergo ut nulli omnino hominum liceat praesatam Ecclesiam temere perturbare, aut eius possessiones auferre, vel abbatis retinere; minuere, seu quibuslibet vexationibus fatigare; sed omnia integra conserventur eorum pro quorum gubernatione ac sustentione concessa sunt usibus omnimodis profutura: salva nimirum sedis apostolicae auctoritate. Si qua igitur in futurum ecclesiastica saecularisve persona hanc nostrae constitutionis paginam sciens, contra eam temere venire tentaverit, secundo tertiove commonita, nisi praesumptionem suam congrua satisfactione correxerit, potestatis honorisque sui dignitate careat, reamque se divino iudicio existere de perpetrata iniquitate cognoscat, et sacratissimo corpore Dei ...” PL Tom. 200. col. 253.

¹⁷⁵ „Praeterea antecessorum nostrorum consuetudinem, retro habitam, relinquentes, in nobis, et in nostris posteris immobilis firmitate sancimus valiturum, quod decentibus Episcopis, in rebus Episcopalibus procuratores laicos de caetero non ponemus. atque poni nullatenus permittemus: sed honestos clericos, qui vitae ac, morum honestate sint comprobati, et de ipsarum Ecclesiarum rebus moderate accipiant, ibidem instituemus; qui reliqua omnia bona fide, et sine fraude aliqua ad reaedificationem ipsarum Ecclesiarum, et Domorum Episcopaliū, seu Canonicorum, ad usus quoque pauperum, et orphanorum debent observare. Nos vero, vel posteri nostri, nihil unquam de eisdem rebus in usus proprius redigemus de caetero, nisi forte (quod absit) hostes intraverint, vel aliqua alia urgentissima necessitas postulaverit. Tunc quoque, it sine ipsorum consilio non faciemus. Etiam addimus, et robore inconcusso, tam in nostris, quam in posteris nostris perpetuo observandum statuimus; quod *regulares Praepositi, vel abbates de suis Praepositis, vel Abbatibus, seu dignitatibus, nullo modo deponetur* (in hac parte consuetudini nostrae antiquae per nos, et posteros nostros, renuntiantes) nis contingeret eos super certo crimine, canonico ordine convinci, vel crimen suum publice confiteri. ...” Uo. 65. 3. bekezdés.

¹⁷⁶ Mind II. Lászlót, mind pedig IV. Istvánt, mivel Lukács esztergomi érsek nem volt hajlandó a koronázásra. Mikó kalocsai érsek koronázta meg, és ezzel megsértette az esztergomi érsek jogait. Valójában II. László megkoronázása precedensnek minősült a magyar királyok szemében, így kerülhetett sor IV. Istvánnak a kalocsai érsek által történt koronázására. Ezt a precedenst azonban a pápa nem hagyta jóvá, hiszen amikor az esemény III. Béla kapcsán is megismétlődik, akkor III. Sándor engedélyezte ugyan Kalocsának a koronázást, azonban egyúttal megerősítette Esztergom kiváltságát a koronázásra. vö. KOSZTA L.: *Adalék az Esztergomi és a Kalocsai Érsek-ség viszonyához a XIII. század elejéig.* = Magyar Egyháztörténeti Vázlatok (3.) 1991. 73–88. különösen 78. és 85/60. jegyzet.

előírtak elfogadása mögött III. Sándor pápa személyének az elfogadását kell keresnünk.

Szükséges egy megjegyzés erejéig kitérni a zsinat idejére és helyére. A Péterffy-nél található szövegben „Actum in Civitate N.”-t olvashatunk. Pauler az „N” betűt „W”-nek olvassa és Veszprémre értelmezi, mivel a levél keltének színhelyéről Gualterius Mapes tanúsága szerint a király Esztergomba sietett.¹⁷⁷ Pauler az egész történetet sem 1169-re, hanem két évvel későbbre (1171) helyezi.¹⁷⁸

Pauler óta ebben a vonatkozásban új adatok nem kerültek napvilágra. Mégis fontosnak kell tekintenünk a fenti megállapítást, és itt nemcsak Paulerre, hanem a kortárs Mapes-ra is lehet utalni. Hiszen ennek alapján arra a következtetésre kellene jutni, hogy először István kiegészített a pápai legátussal a klérus legjelesebb képviselői előtt, majd ezek után sietve Esztergomba távozott. Ott összehívott egy zsinatot, ahol mindaz napirendre került, amiben a legátussal megállapodtak. Ezen a zsinaton részt vett a király és a pápai legátus is. Ez az okfejtés egybevág azzal a megállapítással, ami kétségbe vonja, hogy a megegyezés a zsinat eredményeként jött volna létre.¹⁷⁹ Mi ezzel a sommás megállapítással nem értünk egyet. Bár a jelenlegi ismeretek mellett cáfolhatatlan az idézett kijelentés, azonban azt alátámasztani nem lehet meggyőzően.¹⁸⁰ Ehhez vehetjük még a magyarországi zsinati gyakorlatot, ami nem hogy alátámasztja ezt a véleményt, hanem inkább gyengíti azt.

A korábbiakban már kitértünk arra, hogy Magyarországon Kálmán uralkodása alatt lényeges változás állt be a zsinatok tartása terén. Kálmán koráig ezek úgynevezett „királyi zsinatok” voltak, melyeket a király hívott össze, ő állapította meg a programpontokat, illetve ő volt az, aki biztosította, hogy az így elfogadott törvényeket világi hatalommal végrehajtsák. Azaz itt nem az Egyház egyházi ügyekben való törvényhozási illetékességének királyi elismeréséről volt szó, hanem a király által zsinaton hozott törvények végrehajtásáról.¹⁸¹ Ez a helyzet változik meg Kálmán uralkodásával. Az 1100-as I. Esztergomi Zsinatot már valódi „egyházi” zsinatnak tekintendő, bár még nem teljesen tisztán, amelyen ugyan jelen volt a király, de már alapvetően az Egyház életének a szabá-

¹⁷⁷ MARCZALI H.: *Árpádkori emlékek külföldi évkönyvekben. II. Gualterius Mapes: De nugis curialium.* (Történelmi Tár 1878), 171–173. vö. WRIGHT, T.: *Gualteri Mapes De Nugis curialium.* London, 1850. 73–75.

¹⁷⁸ PAULER: *i. m.* Tom. I. 502/519-es jegyzet. Itt megemlíti azt a véleményt is, hogy a „W” esetleg Váradot, vagy Vácot jelentené, melyeket azonban elutasít, mivel Székesfehérvártól, a királyi székhelytől messzebb esnek.

¹⁷⁹ „Elképzelhető, hogy a király és a legátus tárgyalásai egy legátusi zsinat keretében folytak le, de biztosan nem annak az eredményeképpen jött létre a megegyezés...” SZOVÁK: *i. m.* 37.

¹⁸⁰ Szovák nem indokolja meg sommás kijelentését és a jegyzetekben sem találunk olyan utalást, ami ezt a biztos megállapítást kétség kívülien megalapozná. SZOVÁK: *i. m.* 37.

¹⁸¹ ILK 158.

lyozása folyik, egyházi eszközökkel.¹⁸² Ennek tükrében teljesen érthetetlennek tűnik az a helyzet, ami megkettőzi az eseményeket, illetve olyan alaphelyzetet feltételez egy magyarországi zsinaton, amire nincsen példa.

A kiegyezés, és az eddigi magyar egyházi gyakorlat elítélése kétszer történik, ugyanazoknak a jelenlétében, ami már önmagában szokatlan.

Az ilyen eseményekre nincsen példa, hiszen itt alapvetően a királyra rónak kötelezettségeket és tilalmakat, a klérusra vonatkozó szabályozás ehhez képest mellékes. Olyan ugyan előfordul, sőt szokás is, hogy a zsinat kitér az uralkodó kötelességeire általában, amivel a II. Esztergomi Zsinat kapcsán is találkozhatunk.¹⁸³ De azt, hogy a király jelenlétében, mintegy királyi törvénnyel egy zsinat keretei között a király kötelezi saját magát, ilyenre nem találunk semmilyen előzményt.

Mindezeket figyelembe véve álláspontunk az, hogy a zsinat és a megállapodás egy folyamatnak a terméke, amely egyetlen aktussal jött létre, egy helyen. Erről a helyről lehet vitatkozni, sőt amennyiben a megállapodás szövege utólagos kúriális hamisítvány, akkor szükségtenné is válik a keletkezés helyének meghatározása. Mindenesetre a kortárs feljegyzésekre visszanyúló tradíció azt tartja, hogy volt egy zsinat Esztergomban ebben az időszakban, ami a visszás magyar egyházi viszonyokkal foglalkozott. Ezzel kapcsolatban fennmaradt egy oklevél, ami arról tanúskodik, hogy a magyar király a pápai legátus jelenlétében 1169-ben lemondott azokról a jogosítványokról, amelyek összeegyeztethetetlenek az Egyház önállóságával. Ez a dokumentum egybevágh azokkal az adatokkal, amit az Esztergomi Zsinatról tudunk. Véleményünk szerint tehát valószínűleg Esztergomba a király, főemberei, és a püspökök összejöttek fogadni a Rómából a megegyezést kieszközölné Magyarországra érkező legátust, aki ismertette, hogy melyek azok a feltételek, amelyek tiszteletben tartása mellett Róma hajlandó Magyarországgal együttműködni. Ezt a király és a főpapok elfogadták. Az eseményt egy zsinat keretei közé helyezték ugyanúgy, mint korábban a leglényegesebb gregoriánus reformok elfogadását Magyarországon (II. Esztergomi Zsinat), és a megállapodást oklevélben rögzítették, amelyet lehetséges, hogy maga a legátus fogalmazott meg.

V. Összefoglalás

Az első két esztergomi zsinat határozataiból kitűnik az a fejlődés, ami az egyházfegyelem terén Magyarországon lejátszódott Kálmán király uralkodása alatt. Kezdetben csak a kisebb reformok kerültek be a magyar kánonok szöve-

¹⁸² SZUROMI SZ.: *A gregoriánus reform Magyarországon. Kálmán király és az I. és II. Esztergomi Zsinat.* (Baccalaureatusi dolgozat a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Káráján.) Bp. 1996. 29–52.

¹⁸³ „Ut nullus laicus ecclesie potestatem habeat” ILK 208. vö. SZUROMI SZ.: *A gregoriánus...* 63–64.

gébe, az intézkedések pedig megmaradnak az általánosan használt joggyűjtemények szintjén. Később azonban a pápa személyes küldöttének hatására a leglényegesebb kérdésekben is megtörténik a gregoriánus reform zsinati inkorporálása. Külön kérdés az investitúra, amiről a magyar uralkodók nem hajlandók lemondani, és ez a továbbiakban is gyakran vált ki vitát Magyarország és a Szentszék között. Ezt a problémát igyekeznek rendezni a III. Esztergomi Zsinat, amely konkrétan, a Szentszékkel kötött megállapodásnak köszönhetően tételesen felsorolja azokat a jogosítványokat, amelyek nem tartoznak bele a király (azaz a világi hatalom) hatáskörébe.

SZABOLCS ANZELM SZUROMI

Les trois premiers Synodes d'Esztergom et la discipline ecclésiastique en Hongrie au XIIe siècle

Les synodes les plus anciens de Hongrie se datent de la période caractérisée par la réforme grégorienne. Le pivot de la réforme était l'assurance de l'indépendance de l'Église, qui se manifestait avant tout dans le refus de l'influence de la puissance séculière, de même que l'interdiction de la simonie et la question du célibat des prêtres. La situation de Hongrie ne s'accommode que graduellement à la discipline ecclésiastique incorporée en Europe au niveau synodal. Cela provient en premier lieu non pas du refus de la conception grégorienne, mais de l'existence relativement courte de l'église hongroise. A propos de la discipline ecclésiastique de Hongrie se manifestant dans la question de l'influence séculière, surtout dans celle de l'investiture, la littérature spéciale accentue en premier lieu l'ascendant de la discipline orientale. Mais l'analyse des canons du Ier et du IIe Synodes d'Esztergom démontre que les canons correspondant à la discipline orientale appartiennent, un à un, à un matériel synodal ancien qui se trouve dans les collections de droits utilisées dans toute l'Europe. De plus, dans leur manière de penser, les canons hongrois correspondent à ces canons contenant surtout la discipline antique. Ce fait rend inutile l'hypothèse de l'influence de la discipline ecclésiastique orientale. Les résolutions des deux premiers Synodes d'Esztergom montrent l'évolution qui se déroulait en Hongrie dans le domaine de la discipline ecclésiastique sous le règne du roi Coloman. Au commencement, le texte des canons hongrois ne contenait que des réformes de moindre envergure, tandis que les dispositions restaient au niveau des collections de droit généralement utilisées. Mais plus tard, sous l'influence de l'envoyé personnel du pape, l'incorporation synodale de la réforme grégorienne s'étend aux questions les plus essentielles aussi. L'investiture est une question à part, à laquelle les souverains hongrois ne sont pas disposés à renoncer, et c'est une question de dispute par la suite aussi entre la Hongrie et le Saint-Siège. C'est ce problème que le IIIe Synode d'Esztergom cherche à régler. Ce synode énumère concrètement, et grâce à l'accord conclu avec le Saint-Siège les autorisations qui n'entrent pas dans la compétence du roi (du pouvoir séculier).

KILIÁN ISTVÁN

Vallásos és profán teatrális rendezvények a besztercebányai jezsuita iskolában (1648–1773)

A budapesti Egyetemi Könyvtárban Besztercebánya jezsuita iskolája történetének feldolgozásához két diárium található. Az egyik címe *Diarium Collegii Societatis Jesu Neosoliensis I. 1719–1729*. A második a *Diarium Domus Societatis Jesu Neosoliensis II. 1750–1767*. E két fontos történeti forrás az alábbi leltári számot kapta: Ab 94. I–II. Létezik egy harmadik diárium is, ez a túrócszentmártoni Matica Slovenska tulajdonában van, mikrofilmjét azonban az Országos Levéltár őrzi. Ennek leltári száma: Diar. Neos. Cod. C 147. fol.

Ezekről a diáriumokról az alábbiakat írja Staud:

Színjátékokra vonatkozó feljegyzések azonban csak szórványosan találhatók bennük, s akkor is csak Declamationes néven futólag említik őket. Historia Domusról nem tudunk, ezért a besztercebányai kollégium színházi műsorát többségében három Litterae Annuae adatai nyomán állítottuk össze.”¹

Létezik azonban a besztercebányai jezsuitáknak még egy diáriuma, amely 1760-tól a rend feloszlataáig tartalmazza a napi feljegyzéseket. Ezt a besztercebányai római katolikus plébánia hivatalában találtuk meg. Ennek címe: *Diarium Societatis Jesu Neosoliensis ab Anno 1760*. Ezt a jelzett intézmény leltári szám nélkül őrzi.

Így az első diárium-kötet 1719–1729-ig tartalmazza az iskolatörténeti adatokat. 1730-tól 1743-ig a túrócszentmártoni kötetből gyűjtöttük ki a számunkra szükséges feljegyzéseket. S 1760-tól 1773-ig a besztercebányai katolikus egyház tulajdonában lévő naplóban találtunk színház-történeti adatokat. Az Egyetemi Könyvtár tulajdonában lévő II. kötet nem besztercebányai illetőségű. Hiányoznak tehát az alapítástól 1718-ig valamint az 1744-től az 1759-ig terjedő időszak diáriumai.

A besztercebányai jezsuiták egykori könyvtárában őrzött diáriumnak kritikus II. kötete 1750-től tartalmazza a napi feljegyzéseket. Feltűnő azonban, hogy a kezdő és az utána következő években egyetlen adat sem található, amely a tanuló ifjúság bármilyen ténykedésére utalna, hanem annál több feljegyzés szól bizonyos gazdasági kérdésekről, a borpincék állapotáról, a tizedek befizetéséről, összegyűjtéséről s általában a rend és az iskola fenntartását biztosító, na-

¹ STAUD Géza: *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai II. 1561–1773*. Bp. 1986. 323.

gyon fontos, gazdasági kérdésekről. Emellett természetesen gyakran írnak az egyházi ünnepek megtartásáról, a jelesebb ünnepekről, de ezeken soha nem vesznek részt a besztercebányai rendház papjai vagy az iskola diákjai. Nem pénztárnapló ez a kötet, hiszen sem a kiadásokat, sem a bevételeket nem tartalmazza. Ugyanakkor a Staud által idézett katalógus-bejegyzés valóban olvasható a kötet elején. A megoldást ugyanebben a diáriumban egy 1757-es bejegyzés nyújtja:

Anni 1757. aprilis 17. Pater Sigismundus Tarnoczy Administratoris officio valedixit. Praesente in Petsenitz Reverendissimo Patre Rectore, ac Administrationis equis Schemnitzium devectus est. Inchoata est Decima Vitri in Petsenitz, sed non a Fratre Cellario, verum a Saghienzi. Dies Martis Sacris finitis Decima continuatur a Ch...-o Krupai. Reverendissimo Pater Rector sumpto mature prandio Schemnitzium pro nocte una cum Cellario abivit, Neosolium inde motus.²

Az a diárium tehát amelyet 1750-ben kezdtek vezetni, nem a besztercebányai jezsuiták napi feljegyzéseinek kötete, hanem Besztercebányától nem messze eső, valószínűleg a besztercebányai rendház igazgatása alá tartozó pecsenici gazdasági központé. Az idézett szövegből kiderül, hogy pater Tarnóczy Zsigmond lemondott az adminisztratori megbízásról, s éppen ekkor Pecsenciben tartózkodott a besztercebányai jezsuita rendház rektora is, akit a pecsenici administratio lovai szállítottak innen előbb Selmecbányára, majd Besztercebányára. Három helységnevet olvashatunk a fenti bejegyzésben: Petsenitz (Pecsenic) későbbi szlovák neve Pečenice szlovák falu Hont megyében Báltól (Bátovce) dél-keletre fekszik. Ez híres bortermő hely volt, s ennek a községnek a földesura 1851-ben a besztercebányai káptalan volt.³ Sagh azonos a későbbi a Hont megyei Ipolyság nevű városkával. Ma Szlovákiában fekszik és Šahynak hívják. Határában gabonát, bort, dohányt, kukoricát, dinnyét és szőlőt termeltek. 1851-ben a besztercebányai és a rozsnói káptalanok tulajdonában volt.⁴ Alsó-Almás (Dolný Almás) szintén szlovák falu Hont megyében, lakosai bort termeltek. Ennek földesura 1851-ben a besztercebányai káptalan volt.⁵ A besztercebányai püspökséget 1776-ban Mária Terézia alapította.⁶ A jezsuiták feloszlata előtt ez a három helység határa vagy annak egy része a jezsuiták tulajdonában lehetett, a feloszlata után azonban birtokaikat a besztercebányai püspökség és a káptalan kapta meg. A pecsenici gazdasági központ diáriumát, ha az betelt, a rend besztercebányai háza őrizte. Ennek tulajdonítható, hogy mind a mai napig csak a besztercebányai jezsuita rendház könyvtárának katalógusbejegyzése olvasható a címlapon. Ezért nem találhatunk ebben egyetlen szót sem a besztercebányai gimnázium tanárainak és diákjainak életéről, napi munkájá-

² Anni 1750. continuatio Diarij Collegij Societatis Jesu Neosoliensis II. 153.

³ FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára*. III. Pesten, 1851. 212.

⁴ FÉNYES IV. 1851. 3.

⁵ FÉNYES I. 1851. 22.

⁶ FÉNYES I. 1851. 128.

ról. Ennek a gazdasági központnak a neve Pecsenic, ahol egy jezsuita (administrator) irányította a gazdasági szakemberek és a laicus fraterok munkáját. Ugyanide nagyon gyakran kirendelte a besztercebányai házfőnök a harmadik próbaéves fiatal pátereket azért, hogy itt fizikai vagy bármilyen szükséges munkát végezzenek. Itt az egyházi évnek megfelelő szükséges liturgiát vagy az ide rendelt jezsuita administrator páter végezte el vagy a hely plébánosa.

A besztercebányai jezsuita iskolát 1648-ban alapították. Ekkor egyetlen felszentelt pap és egy világi magiszter kezdett itt tanítani. 1649-ben megszerezték a kamara tulajdonát képező, Oberhausnak nevezett épületet, s később itt emeltek kollégiumot és templomot is. Hamarosan három jezsuita érkezett a városba, akik azonnal megkezdtek a tanítást, s 1649-ben s az egyházi év nagy ünnepeihöz kapcsolódó darabokkal jelentkeztek a hívek és az érdeklődők előtt. Az egyik címe: „Tres reges nato Christo munera ferentes”. Ezt január 6-án azaz vízkereszt napján adhatták elő, Staud adatai azonban nem szólnak az előadás napjáról.⁷

A nagyhét két napján pedig „Christus in cruce duobus diebus hebdomadae sanctae in cruce actus cum variis testamenti veteris repraesentaretur figuris” címmel vitték színre Jézus szenvedéstörténetét ószövetségi előképekkel együtt.⁸ Az úrnapiját nem tudták kellő fényvel és pompával megünnepelni, a kedvezőtlen időjárás miatt, ennek ellenére azonban a körmenetet „timpanis, tubis festivisque explosionum ictibus prosecuti sumus” – jelzi az iskola historikusa.⁹ Ettől kezdve egészen 1771-ig a besztercebányai jezsuita iskolában folyamatosnak tekinthető a színjáték. Hosszabb, rövidebb kimaradás azonban éppen azért, mert a javarészből protestáns város tisztviselői nem szívesen fogadták be a jezsuitákat, természetesnek tekinthető. De éppen a felekezeti ellentétek miatt a jezsuitáknak mindent meg kellett tenniük annak érdekében, hogy előadásaik látványosak és tanulságosak legyenek.

Színház, színpad, díszlet jelmez

Állandó színpaduk pedig egyáltalán nem volt. 1662-ben Keresztelő szent Jánosról mutattak be egy darabot, amely még a másvallásúaknak is tetszett.¹⁰ Ennek nyilvánvalóan az lehetett az oka, hogy a város főterén építtettek fel a jezsuiták egy alkalmi színpadot: Joannes Baptista in foro publico eleganter instructo theatro in scenam datus.¹¹ 1677-ben a nagypénteki körmenet útjában egy alkalmi színpadot állítottak, amelynek költségeit a templom praefectusa

⁷ STAUD II. 1986. 323.

⁸ STAUD II. 1986. 322.

⁹ STAUD II. 1986. 322.

¹⁰ STAUD II. 1986. 323.

¹¹ STAUD II. 1986. 323.

fizette.¹² Új színpadot legközelebb 1693-ban készítették a rendház udvarán – ante Tillia – azaz egy hársfa előtt. A színpad dobogója fölé hat arcust azaz ívet készítették valószínűleg fából, amelyek fölé a hársfa lombkoronája borult.¹³ A legelőbb álló arcuson helyezték el a császári sast, a Habsburg-ház szimbólumát¹⁴ 1720-ban mennybemenetel szertartását a templomban mutatták be, azaz valamilyen módon Jézus égbe emelkedését is színre vitték,¹⁵ bizonyára úgy, mint Sárospatakon tették ezt a jezsuiták 1741-ben. Azaz látványosan a templom mennyezetéről lebecsátott kötelek segítségével Krisztus és a vele szemben kezükben gyertyát tartó angyalok szobrai a magasba emelték.¹⁶ 1733-ban a temetőben vagy a cinteremben építették fel a színpadot, s ott adták elő a „Richardus adolescens” című darabot.¹⁷ Jurkovich Emil, az iskolatörténet írója szerint az úgynevezett téli tornateremben is játszottak. Később a rendházban mutatták be játékaikat, ahol az iskola is működött, majd 1765 után az iskola külön épületet kapott, s itt rendeztek be egy külön termet színi előadások céljaira is. Ez a terem sokkal magasabb és nagyobb volt, mint a többi osztályterem.¹⁸

1761. július 2-án a város közelében fekvő kertben fogadták a város előkelőségét, majd az ebéd után eltávolították az asztalokat, s utána ugyanitt egy német nyelvű darabot adtak elő a rétorok.¹⁹ 1762. augusztus 3-án ismét itt játszottak a syntaxisták.²⁰ 1762. szeptember 9-én megint a város közelében fekvő kertben fogadták ebédre a vendégeket s utána ismét egy német nyelvű comaedula azaz vígjátékocská következett.²¹ 1763. augusztus 12-én in domo Civica, azaz valószínűleg a városháza nagytermében játszották el az „Agapetus

¹² STAUD II. 1986. 324.

¹³ „in area Residentiae ante Tilliam exstructo novo theatro, camera omnia necessaria suppeditante. Sex arcus stabant super theatrum, qui omnes frondibus arborum vestiti erant. ... in fronte primi arcus aquila Caesarea cum insignibus Austriacae.” STAUD II. 1986. 325.

¹⁴ STAUD II. 1986. 325.

¹⁵ STAUD II. 1986. 327.

¹⁶ KILIÁN István: *A XVII–XVIII. századi iskolai színjátszás Sárospatakon.* = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XII. Miskolc 1973. 162.; STAUD II. 1986. 401.

¹⁷ STAUD II. 1986. 331.

¹⁸ JURKOVICH Emil: *A besztecebányai kir. kath. főgymnasium története.* Besztecebánya, 1895. 25.; STAUD II. 1986. 320.

¹⁹ Excellentissimus Camerarius Graffius cum Cameraticis aliisque loci Primoribus exceptus est. Prandio in Suburbano. Demota mensa Actionem Germanicam exhibuit Hospitibus Pater Professor Rhetorum. Quam subinde secuta caena ibidem accedentibus alijs praeterea Hospitibus apposita. (*Diarium S.J. Neosol. 1760.*)

²⁰ In horto caena cum prandio, quod apparare curavit Reverendissimus Pater Rector ob diem sui Nominis, brevis ibidem declamatio per Magistrum Syntaxeos exhibita hospitibus. (*Diarium S.J. Neosol. 1760.*)

²¹ Valedictio in scholis. In horto suburbano Excellentissimus cum alijs hospitibus tractatus est honestate religiosa, producta quoque comaedula Germanico idiomate, et placuit. (*Diarium S.J. Neosol. 1760.*)

martyr” című darabot.²² 1764. szeptember 5-én a syntaxisták már a várban mutatták be játékkukat,²³ 1765. szeptember 5-én a parvisták in novo teatro játszottak,²⁴ s a bejegyzés szerint a kollégium alapítása óta ilyen előadást nem láthatott a közönség. Ez lehetett tehát az a színházterem, amelyről Jurkovich is ír.²⁵

Nem sokkal többet tudhatunk meg a besztercebányai jezsuita színpad szcenikájáról az újonnan került adatokból sem. Nagyon kevés adat szól arról, hogy egyáltalán készítettek-e valamiféle díszletet. A források szűkszávisága miatt csak sejteni lehet, hogy a „majore cum apparatu” kifejezés (1754, 1756, 1757) látványos nagy darab lehetett,²⁶ amelyen nemcsak a díszletek, hanem a jelmezek is reprezentatívak voltak. Jelmezekre a Staud által idézett adatok csak egyszer utalnak: 1725-ben úrnapiján a fiatalok – in comicis vestibus induti – latinul, németül és szlovákul mondták el verseiket az eucharisztia dicséretéről.²⁷ Az újonnan előkerült adatok is keveset szólnak a jelmezekről. 1719. július 2-án a Mária kongregáció vezetőit választották meg. A főoltárral szemben helyezték el a kongregáció rektorának a trónusát, s a mellékoltár előtt kapott helyet a zenekar. Ennek tagjai valamennyien színi öltözékben jelentek meg.²⁸

Liturgia és színház

1722. szeptember 2-án, az őrangyalok ünnepén említik a háztörténészek a misére egy angyal jelmezbe öltöztetett fiatalember a cliensével együtt vonult be a templom oltárához a celebráns előtt. Hat fiatalember pedig comicis vestiti, azaz színi öltözékben gyertyát vagy fáklyát vittek magukkal.²⁹ S a mise alatt az

²² Hora 3. post meridiem produxit suam Comoediam Parvista in Domo Civica. (*Diarium SJ. Neosol. 1760.*)

²³ Scholae, uti et die Jovis, quo tamen exhibita fuit ultima Comoedia a Magistro syntaxistarum in arce. (*Diarium SJ. Neosol. 1760.*)

²⁴ Parvista nihil coram satis copioso Auditorio in novo teatro [suam comoediam produxit], quod omnibus placuit cum in praefatum diem a Condito Collegio nullus ejusmodi fuerit. (*Diarium SJ. Neosol. 1760.*)

²⁵ JURKOVICH 1895. 25.

²⁶ STAUD II. 1986. 336, 337, 338.

²⁷ STAUD II. 1986. 329.

²⁸ Post meridiem debuisset hora 1-a fieri renovatio Magistratus Mariani, die 11-a pulsus ... fuerat, tamen quadrant post primam et secundam... scenam. Non hactenus nunquam visitato sella Rectoris Mariani posita super in medio templi contra altare magnum... processit Cantus ... ante medium altare a musico comice induto, deinde secuta promotio Tyronum... (*Diar. Neosol. SJ. I. 8.*)

²⁹ 1722. Angelum custodem comitant sex juvenes comicis vestiti. (*Diar. Neosol. SJ. I. 98.*); 1723. Angelum custodem stipant Angelorum habitum referentes. (*Diar. Neosol. SJ. I. 131.*); 1724. Principistae et Parvistae cum suo Angelo custode et Cliente inter tubarum et Tympanorum strepitum [processerunt in templo]. (*Diar. Neosol. SJ. I. 173.*); 1724. Festum Sanctorum angelorum... celebrant Principistae ..., qui cum suo Angelo Custode et Cliente ad templum insonantibus tubis et tympanis processerunt... (*Diar. Neosol. SJ. I. 173.*); 1725. ...solennitatem, quam sacri cantati

angyal a kliensével és a hat jelmezes diák a szentélyben foglalt helyet, majd a szertartás végeztével ugyanolyan ünnepélyességgel mentek ki, mint ahogyan korábban bevonultak. Hasonló lehetett ez a jelmezes szertartás a miskolci minoriták iskolájában meghonosított szokáshoz.³⁰

Kétségeink lehetnek a karácsonyi jászolállítás színszerúségében. Első alkalommal 1720-ban állítottak a beszercebányai jezsuiták jászolt a templomban. A liturgikus actust az alábbiak szerint vezeti be a háztörténész: Deposito praeteritis diebus Theatro praesepij, azaz az elmúlt napokban kihelyezték a jászol színházát. S ezután kezdték el az Agonia Congregatio istentiszteletét (sacra).³¹ 1724. január 3-án a betlehem lebontásáról hasonló jellegű szöveget olvassunk.³² 1724. december 23-án egy nagyobb betlehemet helyeztek ki. Elkészítették az istállót, ebbe egy angyalnak a szobrát helyezték el. A háttérben katonákat és sziklákat festett a betlehem készítője.³³ S ezt az egész Theatrumot csak december 24-én helyezték ki a főoltár elé. Különböző személyeket ábrázoló szobrokat és juhhodályt is készítettek, hogy a látvány még élethűbb legyen.³⁴ A következő év vízkeresztjén a betlehembe kihelyezték a három királyt ábrázoló szobrokat is.³⁵ 1726-ban már arról is olvashatunk, hogy a vízkeresztet

auxit vestitus geniorum caelestium, quo 6 facigeri, 4 ministri, ac Tutelarijs clientis indutus erat, ac ingressum et egressum ornavit (*Diar. Neosol. S.J. I.* 229.); 1726. Festum Sanctorum Angelorum custodem in arcensi Germanico celebrarunt Principistae et Parvistae cum tubis et tympanis... personatis sex Angelis facigeris, genio tutelari et omnium communionem, nec non publico cantu per plateam (*Diar. Neosol. S.J. I.* 278.); 1733. ...cum 4 studiosis assistit... Pater Rector... invitatus a Magistro Parvae Scholae, qui cras Festum Sanctorum Angelorum celebrat. Erant tubae et tympana, ac 6 facigeri, sed sine vestitu Angelorum uti alijs annis. Juvenis repraesentans Angelum Custodem cum suo cliente flexit in medio sacrarij... (*Diar. Coll. S.J. Neosol. 1730–1743.* 158.); 1734. Processere ad templum hoc candelis instructi sed sine facibus ob paupertatem Discipulorum, cum personato Angelo custode et Cliente Principistae tamen ad sacrum cantatum... (*Diar. Coll. S.J. Neosol. 1730–1743.* 208.); 1736. Genius Angeli custodis cum animula 6 facigeros Angelos introductus... (*Diar. Coll. S.J. Neosol. 1730–1743.* 255.); 1738. Ad assistendum ... Genius angeli Custodis cum animula inter 4 Angelos indutos et sex facigeros introductus est... (*Diar. Coll. S.J. Neosol. 1730–1743.* 338.); 1739. Angeli emansere ob magnam pluviam... (*Diar. Coll. S.J. Neosol. 1730–1743.* 387.); 1740. Rector invitatus a Magistro Principiorum celebrante Sanctum Angelum custodem Scholae Patronum, cujus Genium cum cliente induxit inter 6 facigeros inter tubas et tympana. (*Diar. Coll. S.J. Neosol. 1730–1743.* 414.); 1741. Omnia ut anno priori. (*Diar. Coll. S.J. Neosol. 1730–1743.* 458.); 1742. Pater Rector... cum suis Discipulis in ordine processit ad hoc cantum praecedente Angelo et Cliente inter 6 Facigeros, uti et ad Litanias. (*Diar. Coll. S.J. Neosol. 1730–1743.* 505.).

³⁰ KILIÁN István: *A minorita színjáték a XVIII. században*. Bp. 1992. 27–31.; KILIÁN István–PINTÉR Márta Zsuzsanna–VARGA Imre: *A magyarországi katolikus tanintézmények színjátszásának forrásai és irodalma 1800-ig*. Bp. 1992. Miskolc: 209, 220, 223.

³¹ *Diar. Neosol. S.J. I.* 41.

³² *Diar. Neosol. S.J. I.* 148.

³³ *Diar. Neosol. S.J. I.* 190.

³⁴ *Diar. Neosol. S.J. I.* 191.

³⁵ *Diar. Neosol. S.J. I.* 193.

követő nyolcadik napon az úgynevezett nyolcadon az egész berendezést lebontták s csak a jászol maradt a főoltár asztalán.³⁶ A diárium lejegyzője nagyon szűkszavú volt. A sárospataki háztörténetben ennél bővebben emlékeznek meg az ünnepségről: Az esztendő szerencsésen befejezték a nagy karácsonyi szertartások után, amelyre mindenfelől nagyon sok ember gyűlt össze, még a kálvinisták is megjelentek a kis Jézus jászolánál, amit száz éve szem még nem láthatott.³⁷ Kétségtelen a pataki rendezvény is hasonló lehetett a besztercebányaihoz, s ha akkor a mozdulatlan bábuk, a festett, sziklákat ábrázoló háttér, a kisméretű szobrok s a többi díszlet ennyire hatott Sárospatak és környéke közönségére, nyilván ugyanígy hathatott a Besztercebányán élő német és szlovák lakosságra is. A magyarországi betlehemes játék legfőbb kelléke a betlehem. Besztercebányán és Sárospatakon a jezsuiták a liturgia részévé tették, népi betlehemesek hasonló szokása a paraliturgiából alakulhatott ki.³⁸

Teátrális ünnepség volt az úrnapi liturgia is. Nyilván több évszázad alatt alakult ki az a szokás, hogy a körmenet útvonalán négy oltárt állítottak, s egynél-egynél megállva az assisztencia ott különféle imádságokat és az eucharisziát dicsőítő versusokat is mondott. 1649-ben nem volt az idő alkalmas a körmenetre, ezért nem tudtak az ünnepnek olyan méltóságot kölcsönözni, mint amilyent megérdemelt volna. A rossz idő ellenére azonban nem hiányoztak az ünnepségről a dobok és a harsonák, s a díszlövészek sem.³⁹ 1673-ban viszont már olyan ünnepséget rendeztek, hogy drámát is színre vittek „József a világ megváltója” címmel.⁴⁰ 1720-ban úrnapiján már több oltárt állítottak fel a körmenet vonalán s hat fiatalember három nyelven különféle verseket énekelt el.⁴¹ Az úrnapi liturgikus körmenetek közül talán a legszínpadiasabbat 1725. május 31-én rendezték. Ekkor már négy oltárt állítottak fel. Mindegyiknél felolvastak egy-egy evangéliumrészletet, s ezt jaculationes azaz díszlövészek követték. A fiatalok – vestibus comicis induti – a körmenet útvonalán haladva csengettek, s a csengők hangját a templom harangja visszhangozta. Majd latin, német és szlovák nyelven az eucharisziát dicsőítő verseket mondtak el.⁴² 1726-ban a városi magisztrátus négy tisztviselője vitte a baldachint, s egy különlegesen szép, aranyozott jelvényt vitt kezében két személy, akik a körmenetben az angyalruhába öltözött fiatal emberek előtt haladtak.⁴³ 1733-ban már az angyaljelmezbe öltöztetett fiatalok mondták el verseiket németül és szlovákul. A szlovák verset sza-

³⁶ *Diar. Neosol. SJ. I. 249.*

³⁷ KILIÁN 1973. 160.; STAUD II. 1986. 391.

³⁸ KILIÁN István: *Tizennégy történeti betlehemes.* In: *Iskoladráma és folklór.* Debrecen, 1989. 135–143.

³⁹ STAUD II. 1986. 322.

⁴⁰ STAUD II. 1986. 323.

⁴¹ STAUD II. 1986. 328.

⁴² *Diar. Neosol. SJ. I. 214.*

⁴³ *Diar. Neosol. SJ. I. 270.*

való fiatalember szégyenletesen szerepelt, mert nem tanulta meg a verset.⁴⁴ 1734-ben már csak két angyaljelmezes tanuló szerepelt, s ekkor már a szlovák verset szavaló fiú is jól megtanulta szerepét.⁴⁵ 1738-ban is ugyanígy rendezték meg az úrnapi liturgiát, mint négy évvel korábban.⁴⁶

A liturgiához kapcsolódnak az itt Besztercebányán nagyon gyakori flagelláns körmenetek is. Először 1726-ban rendeztek ilyen processziót a nagyböjt utolsó három péntekén. A szűkszavú adatokból csak az derül ki, hogy a flagellációban mások is részt vettek.⁴⁷ 1731-ben már az adatok kevés jelmezzel és kellékről is tanúskodnak. Július 2-án, tehát nem a nagyböjtben, a főtéren rendezték a bűnbánók körmenetét. Azok, akik a jezsuitákhoz tartoztak, fejükön töviskoszorút, nyakukban kötelet viseltek. A látvány, jegyzi meg a historikus, a lutheránusokra is építőleg hatott.⁴⁸ 1733-ban ugyanúgy, mint 1726-ban, a nagyböjt három utolsó péntekén szervezték meg a flagelláns körmenetet, nagypénteken azonban az önostorozók mellett már a kereszthordozók is megjelentek a processzión.⁴⁹ 1734-ben egyszer,⁵⁰ 1736-ban a nagyböjtben már kétszer,⁵¹ 1737-ben egyszer tartották meg a kereszthordozók és az önostorozók körmenetét.⁵² 1738-ban arról panaszkodik a diárium írója, hogy kevesen jelentek meg a bűnbánati körmeneten, ekkor már vittek magukkal a flagellánsok egy Mária-szobrot is. A rector azonban nem engedte, hogy a körmenet végén az önostorozók a templomba is bevonulhassanak.⁵³ Sejthető, hogy ekkorra már vagy sok kritikát váltott ki a körmenetnek ez a formája, vagy egyszerűen még a legfontosabb liturgikus előírásokat sem tartották meg a magukat ostorozók. 1740-ben egyszer, 1741-ben háromszor, 1742-ben csak nagypénteken vonultak ki a hívek és az ifjak a város főterére, miközben magukat ostorozták vagy hátukon keresztet is cipeltek.⁵⁴ Ezután legközelebb már csak 1765-ben találkozunk hasonló színi jegyeket is magukon viselő körmenettel, ekkor azonban már csak a harmadik próbaévüket Besztercebányán töltő fiatal páterek vettek részt a processzión.⁵⁵

Valószínű, hogy ez az előbb liturgikusnak induló szokás évek, évtizedek alatt vagy elprofanizálódhatott, vagy a lutheránus lakosságban egyre nagyobb ellenérzést válthatott ki, s ezért nem engedélyezte a rector a menet templomba vo-

⁴⁴ *Diar. Coll. S.J. Neosol. 1730–1743.* 145.

⁴⁵ *Diar. Coll. S.J. Neosol. 1730–1743.* 198.

⁴⁶ *Diar. Coll. S.J. Neosol. 1730–1743.* 319.

⁴⁷ *Diar. Neosol. S.J. I.* 258; 260; 261.

⁴⁸ *Diar. Coll. S.J. Neosol. 1730–1743.* 75.

⁴⁹ *Diar. Coll. S.J. Neosol. 1730–1743.* 126–127, 136, 138.

⁵⁰ *Diar. Coll. S.J. Neosol. 1730–1743.* 188.

⁵¹ *Diar. Coll. S.J. Neosol. 1730–1743.* 243, 244.

⁵² *Diar. Coll. S.J. Neosol. 1730–1743.* 268.

⁵³ *Diar. Coll. S.J. Neosol. 1730–1743.* 304–305.

⁵⁴ *Diar. Coll. S.J. Neosol. 1730–1743.* 404, 437, 438.

⁵⁵ *Diar. Coll. S.J. Neosol.*

nulását, legfeljebb csak évekkel később, s akkor is csak a néhány harmadik próbaéves páternek.

A flagelláns körmenetek egri egyházmegyei történetét Kovács Béla tekintette át, s adataiból tudjuk, hogy 1768-ban a nyilvános flagelláns körmenet megtartását az egri püspök már nem engedélyezte.⁵⁶ Sejthető, hogy az egyre inkább laicizálódó, s az egyre több kifogást kiváltó rendezvény megtartását a besztercebányai jezsuita ház rektora – kikerülendő a nagyobb botrányokat – saját hátskörében megtiltotta.

A besztercebányai bűnbánati, önostorozó és keresztcipelő processziók közel sem voltak olyan teátrálisak, mint amelyeket Egerben rendeztek a minoriták több éven át. Itt a kordaviselők rendezték a processziót 1753-ban. A rendház és a templom udvarán dél tájban gyülekeztek s már itt kezdték meg viszonylag zárt körben az önostorozást. Délután 1 órakor indították a körmenetet, s útjuk során több egri templomot is érintettek. A körmenetben elől haladt mintegy háromszáz kordás és kereszthordozó vezeklő ruhában. A társulat vezetője kísérte őket két kispappal liturgikus öltözékben. Mögöttük negyven fehér ruhába öltözött leány haladt. Fekete skapulárét viseltek, s derekukat fehér kordával kötötték meg, nyakukba fekete kendőt, s hajukban kék szalagot viseltek. Utánuk három, egyforma magas, gyászruhás leány haladt, a középső a fájdalmas Anya szerepét látta el, az ő szíve tájkára egy tört applikáltak, baloldalán haladt Veronika, akinek kezében a Jézus arcát ábrázoló kendő volt, jobb oldalán pedig Mária Magdolna.

Egerben ugyanilyen, színi jellegű bűnbánati körmenetet ezen kívül még 1754-től 1759-ig minden évben, s 1767-ben és 1775-ben is rendeztek.⁵⁷

Végül még egy liturgikus jellegű színjátékszerű fellépésről kell szólni. 1766. március 29-én a nagyhét szombatján az alábbi bejegyzés olvasható a diáriumban: „Vesper hora sexta in Templo nostro Stabat Mater figuralliter cantatum est (274).”⁵⁸ A mondat kétféleképpen értelmezhető, tulajdonképpen mindkettőnek köze van a színi előadáshoz. Az egyik értelmezés szerint a „Stabat Mater” himnusz figurálisan megjelenítve adták elő, azaz némajáték-szerűen megjelenítették a jellegzetes golgotai jelenetet. A kereszten függött a haláltusát vívó Krisztus, s a kereszttől a Mária, Mária Magdolna és János apostol érzékeltették a történeteket és Krisztus elvesztése miatti fájdalmukat. A másik értelmezés ennél egyszerűbb lehetőséget kínál: a fájdalmas anyáról szóló himnusz több szólamban esetleg zenekari kísérettel adták elő. Az utóbbi is elképzelhető, hiszen az itt nem közölt adatok szerint a besztercebányai templom külön zenekarral rendelkezett, s egyházi szertartásokon gyakran felléptek.

⁵⁶ KOVÁCS Béla: *Flagelláns körmenetek az egri egyházmegyében a XVIII–XIX. században*. Archivum. Eger, 1974. 47–58. (A Heves megyei Levéltár Közleményei 2.)

⁵⁷ KILIÁN 1992. 23–26.

⁵⁸ *Diarium SJ. Neosol. 1760.*

Profán jellegű teátrális alkalmak

A XVII–XVIII. századi jezsuita iskolának is voltak a színi előadásokon kívül más, profán, teátrális ünnepei. Ezek közé tartozott a március 12-én ünnepelt Gergely napi rendezvény. Dömötör Tekla szerint ez a szokás Európában igen népszerű volt. Ez a nap volt a téli időszak befejező s egyben a tavaszi, mezőgazdasági munkák kezdő napja is. Ezen a napon – írja Dömötör Tekla – Gergely pápát, az iskolák patrónusát püspöki ruhában személyesítették meg, az iskolások katonás rendben, néha lovon vonultak fel. Ezen a napon kirándulásokat is rendeztek.⁵⁹ Dugonics emlékezik meg a Gergely napi diákszokásról egyik művében:

Szent Gergely vitéze ő: ezt olyan vitézekről mondgyák, kik erőtelenek. Szent Gergely napján régentén a kisdetek katonásdit játszottak és a várost körül járták vagy lovon vagy némelyek gyalog. Villogtatták kardgyokat, de senkit se vágtak. Ezt még megtartották Meggyesen, és szemeimmel láttam, midőn ott 1767-ikben a hatodik iskolát tanítottam.⁶⁰

Dömötör Tekla a Gergely járás szokását dramatikus formájú, alakoskodással egybekötött köszöntő szokásnak tartja. Bálint Sándor szerint a gergelyezés vagy a gergelyjárás a rekordáció egyik jellegzetes alkalma. Ez a szokás virágzott hazánkban is, magyarok, németek, erdélyi és szepesi szászok, szlovákok és csehek is ismerték. A hagyomány annyira tartotta magát, hogy a barokk korban még a szerzetesi iskolákban is élt.⁶¹ 1731. március 12-e és 19-e közötti napok valamelyikén Haller grófné az alábbiak szerint számol be a nagykárolyi piarista diákok gergelyezéséről:

Az károlyi diákok szörnyű pompával recreatióznak. Csütörtökön Szent Gergely napja oktavája alatt 32 lovas, 50 gyalog volt, mind diák. [Haller] Sándor királyságával luháton volt. Igen vígan voltak.⁶²

A beszercebányai jezsuita iskolában a rekordáció szokása nem élt. Az azonban bizonyos, hogy a parvisták és a principisták minden esztendőben Gergely napon valahol a szabadban rekreációztak. A hagyomány egykori sajátosságaira azonban csak legfeljebb néhány általunk talált adat utal. 1720. március 12-én így emlékezik meg a Gergely napi szünetről a diárium:

Egy órakor a principisták magisztere kivezette tanítványait katonai rendben harsonák és dobok kíséretében a rekreáció helyére.⁶³

⁵⁹ DÖMÖTÖR Tekla: *Naptári ünnepek, népi színjátszás*. 2. kiad. Bp. 1979. 194.

⁶⁰ Idézi: DÖMÖTÖR 1979. 195.

⁶¹ BÁLINT Sándor: *Ünnepi kalendárium I*. Bp. 1977. 250–251.

⁶² BÁLINT 1977. I. 250–251.; KILIÁN István: *A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma*. Bp. 1994. 570. Nagy Károly nr. 7.

⁶³ Hora prima eduxit suos Magister Principiorum ad locum recreationis ordine militari sub tubis et tympanis. *Diar. Neosol. SJ. I.* 19.

1721-ben majdnem hasonló tartalmú a bejegyzés:

Egy óra körül fagyos hidegben a parvisták magisztere kivezette seregét /exercitum/ és estefelé visszatértek.⁶⁴

1722-ben bár az idő kedvező lett volna, a parvisták és a principisták ünnepélyes kivonulása elmaradt.⁶⁵ Az 1724. évi adat is tartalmaz újdonságot: az alsó két osztály megtartotta Gergely napi pihenését (Gregoriana recreatio), kivonultak a mezőre minden lovas pompa nélkül (absque ulla equestri pompa).⁶⁶ 1725-ben solennis egressusról szól az adat,⁶⁷ 1728-ban sine pompa et puerilibus caeremoniis vonult ki az alsó két osztály a szabadba.⁶⁸ Ilyen adat maradt még ránk 1734-ből, ekkor is sine puerili pompa vonultak ki a mezőre.⁶⁹

1736-ban, 1737-ben már nemcsak a parvisták magisztere, hanem a prefectus és a felső két osztály magisztere is kísért a határba,⁷⁰ 1738-ban elmaradt a rekreációzás,⁷¹ 1739-ben pedig a legkisebbek játszani mentek.⁷² 1740-ben a rossz időjárás miatt nem volt szabadtéri pihenés.⁷³ S az utolsó Gergely napi kivonulás 1741-ben volt, de még ekkor is érdemesnek tartja a diárium historikusa megjegyezni, hogy sine pompa puerili meneteltek a szabadba.⁷⁴

Valamennyi magyarországi jezsuita iskolában a különféle vallásos társulatokból fejlődött ki az akadémiák rendszere. Az akadémiára a növendékek önként jelentkeztek, s annak ülésein olyan ismeretekre tehettek szert, amit az iskolában nem tanítottak. A magyarországi jezsuita iskolákban a történelmi ismereteket többnyire az akadémiák ülésein szerezték meg a diákok. Ezekben megadott irodalom alapján előadást tartottak, részt vettek a tagok az előadások megbírálásában, s vitakoztak a hallottakról. Ezzel is az volt a jezsuita rendnek a célja, hogy a tanulók érveiket logikus rendbe tudják szedni, s álláspontjukat a legszélesebb nyilvánosság előtt is képesek legyenek megvédeni. Valamennyi akadémia bizonyos tekintetben önszerveződés alapján is létrejöhetett. Élén az elnök állt, akinek az akadémiai vizsgán joga volt kérdezni. A jegyző pontosan vezette az ülés menetét. A tanácsnokok pedig a tagok produkciójának minőségében adtak segítséget az elnöknek. Különösképpen az akadémiai vizsgák folytak a nyilvánosság miatt rendkívül ünnepélyesen. A tagok ünnepi ruhában jelentek meg. Az elnök egy emelvényen foglalt helyet, s nála alacsonyabb pódi-

⁶⁴ *Diar. Neosol. SJ. I.* 46.

⁶⁵ *Diar. Neosol. SJ. I.* 79.

⁶⁶ *Diar. Neosol. SJ. I.* 155.

⁶⁷ *Diar. Neosol. SJ. I.* 202.

⁶⁸ *Diar. Neosol. SJ. I.* 349.

⁶⁹ *Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 186.

⁷⁰ *Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 243, 267.

⁷¹ *Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 303.

⁷² *Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 366.

⁷³ *Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 366, 402.

⁷⁴ *Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 437.

umon ültek a jegyző és a tanácsnokok. Valamennyi vizsga nyilvános volt. A város egyházi és polgári tisztségviselői és a szülők vettek részt az ilyen rendezvényen.⁷⁵

Kétségtelen az akadémiai vizsgák voltak a legkevésbé színjátékszerűek. De az ünnepélyesség, alkalmilag a memorizált vita a thesisről, az antithesisről, s egyáltalán az egész barokk szellemiség ezt is teátrálissá tette. Az első akadémiai rendezvényt Besztercebányán 1747-ben a principisták magisztere rendezte, amelyen nagyon sok külső vendég is megjelent, akiket a vizsga után ebédre is meghívtak.⁷⁶ Ugyanebben az évben a syntaxisták vizsgáján vendégek nem jelentek meg, a vizsga és a vita tárgya a római történelem valamelyik szakasza volt.⁷⁷ 1741-ben egy történeti, 1742-ben egy magyar történeti tárgyú ülést tartottak.⁷⁸ 1761-ben mind három magiszter rendezett akadémiai vitát tanulóival.⁷⁹ Általában a jezsuita rend feloszlataáig Besztercebányán szinte kihagyás nélkül működtek az akadémiák. Nyilvánvaló, hogy ez az iskolai intézmény volt a legkevésbé alkalmas arra, hogy diákjai számára a dráma és a színház legfontosabb ismertetőjegyeit megmutassa, mégis az évenként előforduló nyilvános ülések, a fokozott ünnepélyesség egyértelműen magukon viselhetik a barokk teátralitását.

A piaristák iskoláikban ugyanígy meghonosították az akadémiai rendszert, s az anyakönyvben az alábbi jelzőkkel látták el többek között ezeket a nyilvános szerepléseket: *academiae cum dialogis*, *academia cum dialogo*, *academia cum variis salutationibus*, *academica exercitatio in praemisso dialogo*, *academia ludis bucolicis expressa*, *academia praemissis dialogis*, *academia praemissis colloquiis*.⁸⁰ Ezek a jelzők bizonyítják, hogy az ünnepélyes ülésen a tárgyhoz illő, előre megírt és memorizált párbeszédben is gyönyörködhetett a hallgató és a nézőközönség.

A declamatio színszerűségében is joggal kételkedhetünk. Az bizonyos, hogy főleg a rhétorok minden tanévben háromszor megtartott declamatiója nem volt teátrális, s ezekre általában vendégeket sem nagyon hívtak. A legnagyobb baj az, hogy a drama, az actio, a comoedia, a tragoedia és a declamatio szavak jelentése közötti különbséget a XVII–XVIII. században még nem nagyon érzékelik. Jeles példa erre, hogy egy és ugyanazon kéz egyetlen dráma előadását két különböző műfajnévvel jelöli. 1730 május 10-én olvassuk, hogy a syntaxisták magisztere délután háromkor előadatta suum dramata. S minthogy úgy vélte, hogy a diárium apró betűs szövegében ezt a néhány szót nem lesz könnyű megtalálni, ezért a margóra az általa fontosnak vélt címszót kijegyezte így: *Declamatio Magistri Syntaxistae*.⁸¹ Tehát ugyanaz a személy ugyanazt a drámait

⁷⁵ HETS J. Aurelián: *A jezsuiták iskolái Magyarországon*. Pannonhalma, 1938. 61–62.

⁷⁶ *Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 243.

⁷⁷ *Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 244.

⁷⁸ *Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 435, 483.

⁷⁹ *Diarium SJ. Neosol. 1760.*

⁸⁰ KILLIÁN 1994. 754. Műfajmutató

⁸¹ *Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 28.

produkciót nyilván nagyon kevés időkülönbséggel egyszer dramatiának, más-szor declamatióknak nevezi. A declamatio Bacchanalistica jelentéstartalmát illetően senkinek nincsenek kétségei. Ez egyértelműen farsangi komédiát vagy komédiázást jelent. Négy ilyen adattal találkoztunk.⁸² 1731-ben gloriose és gratiose adták elő a rhetorok a maguk declamatióját.⁸³ Jogos kétségeink lehetnek ebben az esetben is a declamatio szó jelentését illetően. Ha gloriose határozót hetvenkedőnek fordítjuk, akkor a declamatio szó jelentése is inkább comoedianak felel meg. A gratiose szó viszont inkább a mű stílusára vagy az előadás kellemes voltára utal.

Gyakran előfordul, hogy Staud forráskiadásában drámáról vagy komédiáról ír, s azon a napon ugyanaz az osztály a diárium szerint csak declamatiót ad elő. 1729-ben a rhetorok Terentius „Chremes”-ét adták elő. Ugyanebben az évben a diárium jelzi, hogy december 17-én a rhetorok declamatióval jelentkeztek. A Terentius darab csak ezzel a rhétorok által bemutatott declamatióval egyeztethető.⁸⁴ Hasonló téves műfajnév fordul elő a diáriumban még hét darabnál.⁸⁵ Nem fordult elő, hogy a declamatio előadását főpróba (proba generalis) előzte volna meg. Itt megtörtént, s ebből inkább az gyanítható, hogy a diárium jegyzője összekeverte a dráma, a tragoedia, a comoedia és a declamatio műfajneveket. 1732. február 18-án a rhetorok a declamatio főpróbáját tartották. Két nappal később a rhetorok ugyanazt a declamatiót elő is adták.⁸⁶ A principisták 1740. augusztus 1-én a „Malefaustum Lucii donum” című, valószínűleg komédia főpróbáját tartották. Ugyanezt a darabot augusztus 4-én az ebéd utáni pihenőidőben be is mutatták, s a darab plausum tulit.⁸⁷ Volt tehát közönsége a darabnak, amelyet meg is tapsoltak.

⁸² 1729. febr. 22. A meridie hora 2-da fuit declamatio Bacchanalistica Magistri Rhetoris. (*Diar. Neosol. SJ.* 387.); 1733. febr. 14. Magister Rhetorices produxit Declamationem; quia autem fuit Bacchanalistica dies Sabbathi, interfuit et tantum ex Veteranis Patres, Reverendissimus Pater Rector et Procurator. (*Diar. Coll. Neosol. 1730–1743.* 133.); 1736. Recreatio tota die. Tractatio magistralis, ut omnes Patres Veterani a Magistro Principiorum invitati, interfuere cum Magistris. Hac finita Declamatio Bacchanalistica producta a Magistro Rhetorices in schola sua, cujus spectatores etiam exteri aliqui Domini fuere; duravit usque ad collationem in qua Hospites aliquot habuimus. (*Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1734.* 241.); 1742. jan. 30. Circa mediam tertiam producta est a Magistro Rhetorices Declamatio Bacchanalistica. (*Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 479.)

⁸³ *Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 90.

⁸⁴ STAUD II, 1986. 330. Declamatio Patris Rhetorices. (*Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 419.)

⁸⁵ 1730. jún. 5.–1733. júl. 6.; 1734. jún. 29.; 1739. júl. 8.; 1742. máj. 9.; 1742. júl. 31.; 1767. márc. 30. (*Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 32, 151, 200, 380, 491, 502. *Diarium SJ. Neosol.* 1760.)

⁸⁶ 1732. febr. 18. A prandijs proba generalis declamationis Magistri Rhetorices. (*Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 98.) 1732. febr. 20. A prandijs produxit Magister Rhetorices. (*Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 98.)

⁸⁷ 1740. aug. 1. Malefaustum Lucii donum. STAUD II. 1986. 333.; A meridie proba generalis declamationis Magistri Principiorum. (*Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 412.); 1740. aug. 4. Scholae media die. A prandijs recreatio, et simul declamatio Magistri Principiorum, quae plausum tulit. (*Diar. Coll. SJ. Neosol. 1730–1743.* 412.)

A piarista színi hagyományban a declamatio műfajnévnek az alábbi jelzői voltak: allegorica, Bacchanalistica, Bacchica, Bucolica, Bucolico genere, comica, dramatica, pastoricia, scenico modo, theatrica, scenice producta.⁸⁸ A sort még tovább lehetne folytatni, de tulajdonképpen valamennyi itt felsorolt jelző utal arra, hogy szinte minden declamatio lehet dramatikus és lehet deklamatív is, azaz olyan, amelyben drámai elem több, kevesebb van, vagy olyan, amelyben párbeszéd elem nem is található. Márpedig a legtöbb declamatio szövegét a magiszter készítette elő a vizsgára. S minden vizsga alkalmával a megadott thesis és az antithesis alapján vitáztak disputáltak a tanulók.

A kassai jezsuita gimnáziumban előadtak 1699-ban egy dramatikus szerkezetű declamatiót. Ez a darab arról szól, hogy Nagy Péter cár Bécsben értesült a sztrelecek és Szofija nagyhercegnő ellene szőtt összeesküvéséről, s a hír szerint a cár egy lakomára meghívott vendégek szeme láttára valamennyi sztrelec testét megcsönkíttatta vagy kivégeztette. A declamációban azon vitáznak Gladiátor Moschus, azaz Nagy Péter és több consiliarius, hogy célravezető volt-e ez a véres megtorlás. Volt tanácsnok, aki helyeselte, mások pedig inkább a megkegyelmezést ajánlották a cárnak. Ebben a fiktív vitában azaz declamációban több diák szerepel, s szöveget ismerve állíthatjuk, hogy ez darab rendelkezik a dráma leglényegesebb sajátosságaival.⁸⁹

Besztercebányán feltűnően sok a főpróba, a proba generalis. Számtalan drámaforrás átnézése után eddig csak egyetlen helyen bukkantunk a proba generalis gyakorlatára. Az nyilvánvaló, hogy valamennyi előadást a próbák hosszú sora előzte meg, a főpróbán azonban már együtt kellett működnie a szereplőknek, az énekeseknek, a táncosoknak, és a zenekarnak. S minthogy ez volt az utolsó alkalom volt arra, hogy az esetleges hibákat kijavítsák, a rendező tanárral a jelenlévők közölték észrevételeiket. A főpróbán jelen voltak a rend helyben lakó tagjai, a rector, a rendi növendékek s mindenki, aki az előadás ügyében tanácsot adhatott. A főpróba tehát egy szűkebb körű nyilvánosság előtt zajlott. A besztercebányai diáriumok a főpróbák tekintetében adtak igen sok új adatot. Sajnos, az előadott darabok címét a legritkább esetben írták le, legfeljebb a műfajnévvel utaltak magára az előadásra. Ez lehet actio, drama, dramatia, lusus, comoedia, egressus stb. Igen sok darabnak tartották meg a főpróbáját. Ez is jelzi, hogy a besztercebányai német és szlovák lakosság nagyon lelkiismeretes jezsuita tanárokat kapott, akik minden tekintetben a legtökéletesebb munkára törekedtek.

Adataink sok újabb előadásra hívják fel az olvasó figyelmét. Nagyon sok olyan adat került elő, amelyek egy dráma bemutatójával kapcsolatosak. Így tájékozódhatunk az előadás pontos helyéről, a nézőkről, alkalmilag arról is, hogy a nézők hogyan reagáltak az előadásra. Tudjuk azt, hogy melyek voltak azok a darabok, amelyek előadása előtt főpróbát is tartottak. S az adatokból most már

⁸⁸ KILIÁN 1994. 757–758. Műfajmutató.

⁸⁹ KILIÁN István: *Iskoladráma Nagy Péter orosz cárról 1698-ból.* = ItK 1975. 2. sz. 188–191.

arról is kapunk információt, hogy nemcsak a Staud által közölt drámacímek jelezte szövegek kerültek Besztercebányán színre, hanem ennél sokkal több. Ezeknek a címét azonban nem, legfeljebb műfaját az előadás pontos idejét és helyét ismerjük. S ma már nyilvánvaló, nemcsak a drámacímek a lényegesek, hanem a színrevitel körülményeit jelző egyéb adatok is. Az itt terjedelmi okok miatt nem közölhető 294 adat egyrészt kiegészíti Staud Géza Besztercebányára vonatkozó színi adatait, másrészt pedig teljesen új, eddig ismeretlen előadásokról informál. Ezek az adatok teszik majdnem teljessé ismereteinket egy magyarországi város, XVIII. századi Besztercebánya jezsuita iskolai színjátszásáról.

ISTVÁN KILIÁN

**Religiöse und profane thettralische Veranstaltungen in der Schule der Jesuiten
zu Besztercebánya (1648–1773)**

Die Abhandlung beschäftigt sich mit den religiösen und profanen theatralischen Veranstaltungen der im Jahre 1648 in Besztercebánya begründeten Schule der Jesuiten. Nebst den bisher bekannten Quellen benutzte der Verfasser das im römisch-katholischen Pfarrhaus zu Besztercebánya befindlichen Diarium (*Diarium Societatis Jesu Neosolensis ab anno 1760*), welches tägliche Aufzeichnungen enthält. Demgemäss, seit 1649 meldeten sich die Jesuiten mit den Stücken, die sich mit den Festtagen des Kirchenjahres verknüpfen. Seit dieser Zeit bis 1771 war das Schauspiel in der Jesuitenschule ununterbrochen. Aus Mangel an einer ständigen Bühne bereiteten sie ihre Bühnen in den verschiedenen Punkten der Stadt. Die Quellen sagen wenig von den Dekorationen und von den Masken. Auch die Bethlehems Spiele wurden ein Teil der Liturgie, ebenso wie die Prozession zu Fronleichnam und die häufigen Flagellantenprozessionen. Nebst den Bühnenvorstellungen waren auch andere, profane theatralische Vorstellungen in der Jesuitenschule, z. B. die *Recreatio* am Gregor-Tag. Auch die theatralischen Akademien wirkten bis zur Auflösung des Ordens, obwohl sie am wenigsten bühnenmässig waren, ebenso wie die Deklamationen. Das Besztercebányaner Diarium bietet auch in Hinsicht der Hauptproben viele neue Angaben. Die 294 Angaben, die aus Umfangsgründen hier nicht veröffentlicht werden können, ergänzen zum Teil die Angaben von Géza Staud, andererseits informieren sie über zahlreichen, ganz neuen, bisher unbekanntem Vorstellungen, und vervollständigen unsere frühere Kenntnisse über die Schauspielkunst der Besztercebányaner Jesuitenschule.

KÖZLEMÉNYEK

Pázmány Péter „*Vindiciae ecclesiasticae*” (1620) című vitairatának két kiadásváltozata.

Pázmány vitairatának első, mindmáig egyetlen önálló kiadásából az utóbbi néhány évben két példány is felbukkant az antikvár piacon. Az egyiket Münchenben árverezték el,¹ a másikat cégünk, a Borda Antikvárium kínálta eladásra². Mindkét példányban a cím fametszetű címlapkeretben volt. A könyv leírásakor meglepődve tapasztaltuk,³ hogy a Fraknói monográfiában⁴ és a Pázmány összkiadásban⁵ közölt faksimile még csak nem is hasonlít a kezünkben tartott példány címlapjához. Az Egyetemi Könyvtár példányáról⁶ készített faksimile ugyanis rézmetszet, melyen nem evangelisták és egyéb motívumok, hanem virágok keretezik a címet. Bár már legalább száz éve⁷ ismert az említett kézikönyvekben megjelent virágmotívumos címlap, nemkülönben a fametszetű változat is, mégsem írt erről senki egy sort sem. A Régi Magyar Könyvtárhoz megjelent pótlások második kötete⁸ pontatlanul ugyan,⁹ de végre regisztrálta a virágmotívumos címlappal megjelent változatot. Miután az Egyetemi Könyvtár az egyetlen, ahol együtt található a két ismert variáns, fölkerestem a jeles bibliotékát. Az eredményről az alábbiakban számolok be.

Pázmány Péter *Vindiciae ecclesiasticae* című vitairata a külföldi megrendeléseket is teljesítő bécsi nyomdászok egyike, Wolfgang Schump udvari nyomdász műhelyében 1620-ban negyedréti formátumban, hét füzet (= iv) terjedelemben (A⁴–G⁴) jelent meg. A kiadvány szerzői ajánlása 1620. december 26-án kelt Bécsben.¹⁰ A *Vindiciae ecclesiasticae* előtörténetéhez tartozik, hogy kéziratát Pázmány menekültként Bécsben írta. Bethlen Gábor 1619 augusztusában indított hadjárata és a szeptember 7-én Kassán megölt katolikus vértanúk híre arra ösztönözte az érseket, hogy a jezsuitáknak biztos menedék keresését javasolja, maga pedig Bécsbe utazzék. A vitairat elkészítését a Bethlen Gábortól 1620. május 31-re Besztercebányára meghirdetett országgyűlés hatá-

¹ Hartung & Hartung. 82. árverés, 1995 november, 1373. tétel.

² Borda Antikvárium. 22. ajánlójegyzék. Bp. 1997. 7870. tétel.

³ Feleségemmel, Glória asszonnal együtt dolgozunk, ezért a többes szám.

⁴ FRAKNÓI Vilmos: *Pázmány Péter. 1570–1637.* (Magyar Történeti Életrajzok [2. évf. 2.]). Bp. 1886. 126–130., a címlap hasonmása: 129.

⁵ PÁZMÁNY Péter: *Petri Cardinalis Pázmány [...] Opera Omnia.* Edita per Senatum Academicum Regiae Scientiarum Universitatis Budapestinensis. Series Latina. Tom. VI. Budapestini 1904. 521–565., a címlap hasonmása: 521. előtt táblán.

⁶ Budapest, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár (= BEK K) RMK III. 243:2.

⁷ Valójában már több mint kétszáz éve megtalálható a könyv az Egyetemi Könyvtárban.

⁸ *Régi Magyar Könyvtár* III-ik kötet. Pótlások, kiegészítések, javítások. 2. füzet. Bp. 1991. 6087. sz. (= RMK III. Pótlások 6087.)

⁹ Nem címlapváltozat, nem egy példány található az Egyetemi Könyvtárban, nem 48, hanem 56 lap.

¹⁰ MAYER, Anton: *Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482–1882.* Bd. I. 1482–1682. Wien, 1883. 196–200.

rozatai váltották ki. A védekező irat – többek között – vitatja a katolikus egyház, a jezsuita rend és Pázmány személye ellen hozott törvények jogosságát, valamint tiltakozik II. Ferdinánd trónfosztása és az új király, Bethlen Gábor megválasztása (1620. augusztus 25.) ellen. Az irat hangvétele Pázmány hasonló tárgyú munkáira emlékeztet, érvelése erőteljes és átgondolt, hangvétele határozott és nyugodt. A személye ellen irányuló XXIV. törvény cikk cáfolatában például egyaránt védelmezi kárhozottatott irodalmi, egyházi és politikai tevékenységét.¹¹

A fenti adatok és az 1620-as év politikai eseménynaptára arra utal, hogy a *Vindiciae ecclesiasticae* 1620. augusztus 25-e után, de december 26-a előtt íródott, s az év vége előtt nem kerülhetett ki a sajtó alól. A fennmaradt példányok tartalma azonos, nyomdai kivitelezésük azonban eltér, így azok két, egymástól jól elkülöníthető változatba sorolhatók. A politikai röpirat műfajában gyakoriak a kiadásváltozatok. Példaként a Bécsben ugyancsak 1620-ban a nyomda megnevezése nélkül megjelent *Edictalis cassatio* című munkát említjük. II. Ferdinánd a két ív terjedelmű nyomtatvánnyal érvénytelenítette a Bethlen Gábortól összehívott pozsonyi és besztercebányai országgyűlés határozatait. Az *Edictalis cassatio* e latin nyelvű kiadásának jelenleg három, jól elkülöníthető változata ismeretes.¹² A *Vindiciae ecclesiasticae* változatainak körültekintő bibliográfiai szétválasztására és ezek értékelésére eddig nem, illetve nem megfelelően került sor. Az eltérő címlapkeretezésnek megfelelően a továbbiakban a két kiadásváltozat jelölésére a virágos, illetve az evangelistás jelzót használjuk.

A nyomtatvány a XVII. századi magyarországi világi, egyházi és szerzetesrendi könyvtárak jegyzékeiben, valamint katalógusaiban ritkán fordul elő.¹³ A pozsonyi jezsuita kollégium minden valószínűség szerint 1655–1663 között készült katalógusába röviden a „Petrus Pazman Vindiciae Ecclesiasticae in 4to Viennae 1620” formában jegyezték be.¹⁴ A nyomtatványról a legnagyobb magyarországi jezsuita könyvgyűjtemény, a nagyszombati egyetemi könyvtár egykorú katalógusaiban különböző leírások szerepelnek. Az 1690 előtt használt katalógusban a „P” betű alatt a 191. számon a következő olvasható: „Eiusdem Auctoris Vindiciae Ecclesiasticae, in 4. Charta alba, Viennae Austriae 1620”.¹⁵ Az 1690-től használt *Catalogus novus librorumba* némileg meglepő módon a „P” betű alatt az Apologetici szakba a röpirat két kiadását jegyezték be. Elsőként egy 1635-ben megjelent, 1650-ben katalogizált kiadás szerepel („Pazmanni Petri S. I. Cardin. Vindiciae ecclesiae contra Bethlehemum quar. Viennae. 1635. char. rubr. 1650.”), s ezt követi az 1620-ban kinyomtatott, 1632-ben könyvtári állományba vett kiadás („Eiusdem. idem quar. Viennae. 1620. char. al. 1632.”).¹⁶ A fennmaradt példányok között olyan *Vindiciae ecclesiasticae*, amelyek

¹¹ Vö. SZIRMAI Erika: *Pázmány Péter politikai pályája*. Bp. 1912. 13–16. (Történeti Értekezések I.); FRAKNÓI (FRANKL) Vilmos: *Pázmány Péter és kora*. I. (1570–1621). Pest, 1868. 555–565.; BIRÓ Vencel: *Bethlen viszonya Pázmánnyal*. = Erdélyi Múzeum (31.) [9.] 1914. 181–194.

¹² *Sacratissimae Caesareae, ac Germaniae, Hungariae, Bohemiae, etc. Regiae Majestatis Edictalis Cassatio Iniquae praetensa, et ipso Iure nullae Electionis, Gabrielis Bethlen, in Regno Hungariae*. Viennae, Austriae, 1620. Ny. n. – SZABÓ Károly–HELLEBRANT Árpád: *Régi Magyar Könyvtár*. III-dik kötet. Első rész. 1–2547. sz. (1480–1670). Bp. 1896. 1285., 1286. sz. (= RMK III. 1285. 1286.); RMK III. *Pótlások, i. m.* (8. jegyzet) 6086.

¹³ L. az „Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Szerk. KESERŰ Bálint.” című sorozat megfelelő köteteit. (= Adattár)

¹⁴ *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*. I. Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár. Szerk. MONOK István–VARGA András. (Adattár, i. m. (13. jegyzet) 17/1.) Szeged, 1990. *Catalogus Librorum Collegij Posoniensis Societatis Iesu* [1655–1663]. 179.

¹⁵ *Catalogus Collegij Tynnaviensis soc. Iesu Saec. XVII. BEK K J I. 539.*

¹⁶ *Catalogus novus librorum Collegij Tynnaviensis Societatis Iesu, conscriptus Anno Domini 1690. BEK K J2. Tomus 2. 239.*

1635-ben került ki a sajtó alól, nem ismert. A kiadás valószínűsítése további kutatást igényelne, ezzel itt a továbbiakban nem foglalkozunk.

A fennmaradt példányok közül a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött három *Vindiciae ecclesiasticae* egyikének a kéziratos bejegyzései sem utalnak a már részletezett katalógusadatokra. A tulajdonosi bejegyzések tanúsága szerint ezek közül egyet őriztek a XVII. században Nagyszombatban: a címlap és ajánlás nélküli, már egykorúan csonka példány első számozott lapjának (B1/a) felső részén a jelzett őrzőhely a nagyszombati jezsuita nyomda könyvtára: „Catalogo Bibliothecae Typographiae Collegij S. J. Tyrnaviensis inscriptus sub Lit. E. n. 6. 1680”.¹⁷ Mindez arra utal, hogy a nyomtatványból egykorúan még a magyarországi jezsuita rendházak könyvtárai-ba is viszonylag kevés példány kerülhetett be.

A Régi Magyar Könyvtár 1896-ban megjelent harmadik kötetében (továbbiakban: RMK III) a *Vindiciae ecclesiasticae* az 1287. számon található. Jóllehet itt a leírás nem utal változatra, megállapítható, hogy a felvétel alapja egy evangelistás változat volt.¹⁸ Az RMK III leírás végén jelzett példányok ellenőrzése felhívta a figyelmet arra, hogy köztük a bibliográfiai tétel készítésekor mindkét változatot meg lehetett találni. Így például a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött három példány közül kettő, két virágos változat már a múlt században is a gyűjteményhez tartozott: az egyik – mint arra utaltunk már – a nagyszombati egyetemi nyomda könyvtárából származik, a másik a „P. Steph. Kapraini Viennae” bejegyzést őrzi. (A harmadik egyetemi könyvtári példányt, mely egy evangelistás változat, a könyvtár 1912-ben vásárolta.)¹⁹ Az RMK III Pótlások sorozatának második füzeté (a továbbiakban: RMK III Pótlások 2.) a 6087. számon tévesen ugyan, de végre regisztrálta a virágos változatot.²⁰

A *Vindiciae ecclesiasticae* bibliográfiailag jól elkülönülő két változatára az RMK III (1896) és az RMK III Pótlások 2. (1991) megjelenése közötti időben szakirodalmi megjegyzések is felhívták a figyelmet. Így például Pázmány Péter összes műveinek szövegkiadásában a latin nyelvű sorozat hatodik kötetében a röpiratot sajtó alá rendező Kiss János az egyik egyetemi könyvtári, egykor Kaprainai István tulajdonában levő virágos változat címlapjáról közölt reprodukciót, s mint azt megállapítottuk, az irat szövegét e változat alapján tette közzé. Holl Béla a Ferenczffy monográfiában szintén utalt a *Vindiciae ecclesiasticae* virágos változatára, s ezt tévesen a bécsi Gelbhaar nyomda egyik termékének tartotta.²¹

A két változat pontosságra törekvő szétválasztására először 1997-ben a Borda Antikvárium 22. számú ajánlójegyzékében történt kísérlet (7870. szám).²²

¹⁷ A Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárában őrzött példányok: BEK K RMK III. 243:1 (evangelistás), BEK K RMK III. 243:2 (virágos), BEK K RMK III. 243:3 (virágos, címlap és ajánlás nélküli csonka példány).

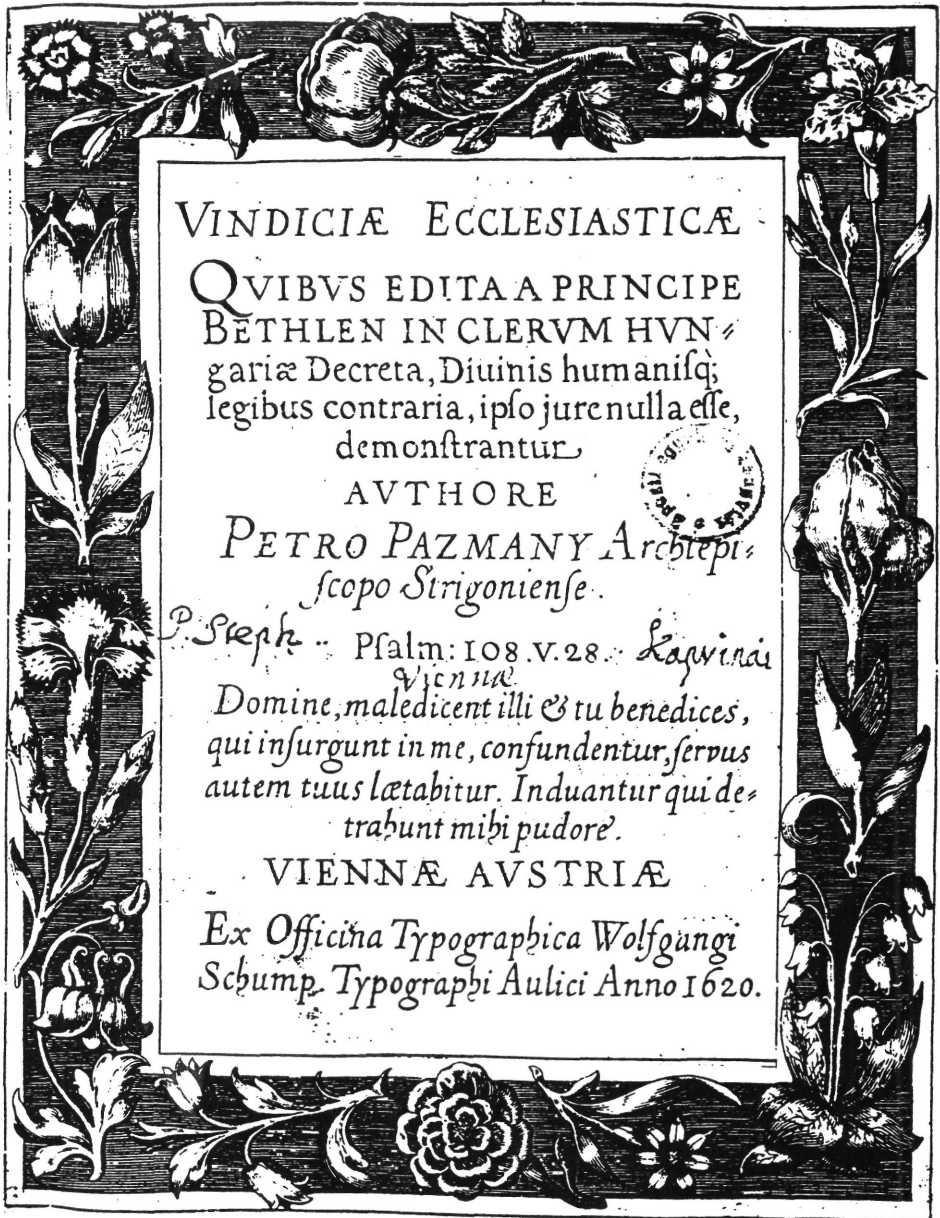
¹⁸ Ezt bizonyítja az írásjelek, a kis- és nagy betűk, valamint a rövidítések használatának e változatra jellemző betűhív közlése.

¹⁹ Vö. RMK III, i. m. (12. jegyzet) 1287.; Az 1912-ben vásárolt evangelistás példány tulajdonosi bejegyzése a címlapon „Capituli Agriensis 1744.”, gyarapodási naplószáma 339/1912.

²⁰ A cím nem tükrözi a változat központosítását, kis- és nagy betűit, nem utal a feloldott rövidítésekre, s a terjedelemjelzés is hibás („A⁴-G⁴ = 48 l.”). A megjegyzésben „címlapváltozat” olvasható, egyúttal a meglevő két egyetemi könyvtári példány helyett csak egy szerepel. RMK III. Pótlások, i. m. (8. jegyzet) 6087.

²¹ PÁZMÁNY: i. m. (5. jegyzet) 521–565., a címlap hasonmása az 521. előtti táblán.; HOLL Béla: *Ferenczffy Lőrinc. Egy magyar könyvkiadó a XVII. században*. Bp. 1980. 165.; L. még, FRAKNÓI: i. m. (4. jegyzet) 126–130., a címlap hasonmása: 129.

²² Itt első kiadásként „A” változat jelzéssel az RMK III 1287. számú evangelistás variáns, „B” változatként pedig az RMK III Pótlások 2-ben közölt (RMK III 6087) virágos változat került leírásra. *Borda Antikvárium. 22. Ajánlójegyzék*. Bp. 1997. 7870. tétel.

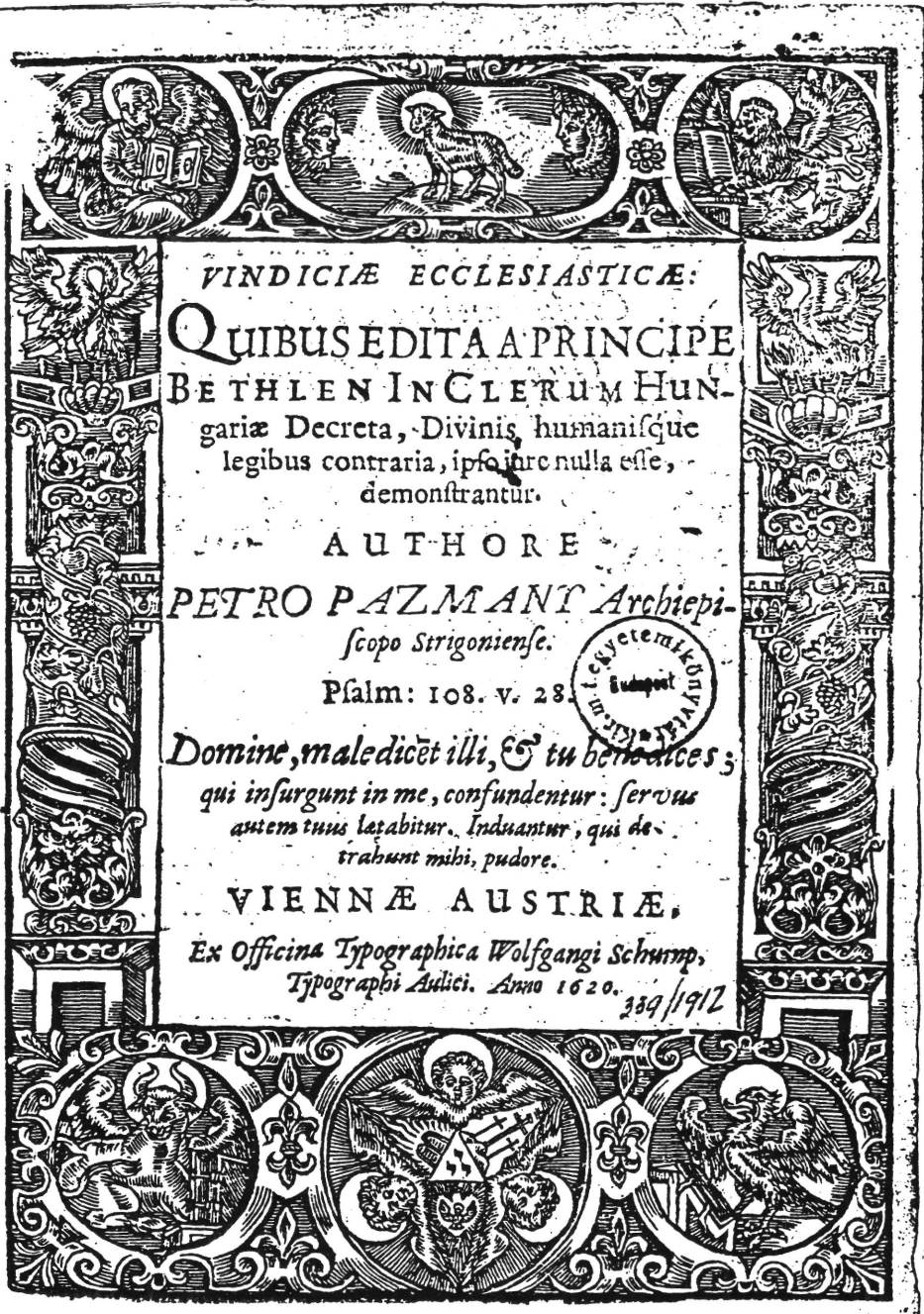
1. Pázmány, Petrus: Vindiciae ecclesiasticae Viennae 1620.
 címlap, virágos változat

A *Vindiciae ecclesiasticae* fennmaradt példányaiban a legszembetűnőbb a címlapok eltérése. A virágos változatban a címet rézmetszetes, az evangelistásban fametszetekből összeállított keretben helyezték el. A vékony kettős vonallal határolt, szignálás nélküli rézmetszetes keretet finom rajzú vágott virágok és egy tő gyöngyvirág díszíti. (1. kép) Vallási motívumkincsével különbözik ettől a fametszetes címlapkeret: itt a négy sarokban a négy evangélista szimbóluma, alul és fölül közösen a szentháromság, illetve az apokaliptikus bárány, a két függőleges oldalon pedig egy-egy szőlővel befutott stilizált oszlop tetején a fiait vérevel tápláló pelikán, illetve a tűzben eléggé fönix látható. (2. kép) Míg a rézmetszetes keret szélessége mind a négy oldalon közel azonos (20 mm), a fametszetes keretén az eltérő méretű fadúcok összeillesztése következtében változó: a két függőleges oldalon 20–20 mm, a vízszintes oldalon alul 36, fölül 25 mm. A keretben elhelyezett címlapszöveg tördelése a két utolsó sor kivételével (virágos: „Ex Officina Typographica Wolfgangi / Schump. Typographi Aulici Anno 1620.” – evangelistás: „Ex Officina Typographica Wolfgangi Schump, / Typographi Aulici. Anno 1620.”) azonos, a központozás, a rövidítések, az „u” és „v” betűk használata azonban eltér egymástól. A két címlapszöveg eltérő technikával készült: a fametszetes keretbe helyezett szöveget szedték, a rézmetszetes keretbe illeszkedőt viszont rézbe metsztették; utóbbira a lemezszél jól látható lenyomata utal. Így mindkét esetben az egész címlapot egy nyomdai munkafolyamatban állíthatták elő. A megoldások közül a tiszta, finom vonalú, rézmetszetes változat az igényesebb. A címlapok hátoldalán a fametszetes nyomdadászekből össze szerkesztett fejléc és a szövegrész kivitelezése teljesen azonos.

A címlapokon kívül (A₁/a) az azonos terjedelmű (A⁴–G⁴ = [8] 48 lap) két változat hét füzetek közül háromnak (B, C, D = 1–24. számozott lap) eltér a szedése. Szó sincs tehát címlapváltozatról, sőt kevés választ el attól, hogy két kiadásról beszéljünk. A különböző szedésű íveken a laponkénti szövegrészek azonosak, s a szedő arra is törekedett – bár ezt következetesen nem tudta megvalósítani –, hogy a soronkénti szövegegységek megegyezzenek. A fentiek következtében a két változat összesen huszonöt eltérő és harmincegy azonos lapot tartalmaz. A különbség mértéke jelentős, 45%, de mivel nem éri el az 50%-ot, nem két kiadásról, csak a kiadás két változatáról szólhatunk.

Ha megvizsgáljuk az eltérő szedésű füzeteket (= íveket), a díszítés és a szöveganyag sajátosságai a következők. A díszítés egységesnek tekinthető a virágos változatban, mivel a B füzet első lapjának (= 1. számozott lap) fejlécéről egy motívum, a makk, újra feltűnik a nyomtatvány utolsó lapjának alján (G₄/b = 48. lap), s ez a fejléc harmonizál a címlap hátoldalán elhelyezett fejléccel (A₁/b). Az evangelistás változatban a B füzet elején a fejléc egyszerűbb, egyetlen nyomdai díszítő elem variált összeillesztéséből állították elő. A szöveg szedésének jellegzetességei szintén a virágos változatnál utalnak a nyomtatvány teljes szöveganyagának egységes kivitelezésére. Ebben a változatban például a címeken, a címnek és idézetnek minősülő folyamatos szövegrészekben kívül Magyarországot végig „Vngaria”, Bethlen Gábor nevét pedig „Betlen” alakban szedték. Az evangelistás változat B, C, D füzetében viszont következetesen egy másik alak, a „Hungaria”, illetve a „Bethlen” szerepel. Az eltérő szedésű ívek összevetésekor a legszembetűnőbb az írásjelek, a rövidítések, a kis- és nagybetűk, valamint egyes betűk és betűcsoportok eltérő használata. Így például míg a virágos változatba a B₁/a lapra (= 1. számozott lap) a „Iure”, „Iura”, „Priuilegia”, „dignitatum” alakok kerültek, az evangelistásban az eltérő írásképpű „Jure”, „Jura”, „Privilegia”, „Dignitatum” található. A második számozott lapon (B₁/b) a virágos változatban az „Aequidem”, az evangelistásban az „Equidem” olvasható, a harmadik számozott lapon (B₂/a) pedig a virágosban a „gravique”, az evangelistásban a rövidített „graviq” alakra figyelhetünk fel. A hasonló példák a két változatban laponként tovább bővíthetők.

Mint már említettük, a B, C, D új írászedésénél törekedtek az egy lapra és egy sorba kerülő szövegek megfeleltetésére. Ez az utóbbi elképzelés a feltételezhetően gyors munka és az eltérő

2. Pázmány, Petrus: Vindiciae ecclesiasticae Viennae 1620.
 címlap, evangelistás változat

CAPITULUM SECVNDVM

Hæc ego Statuta dum legerem, facile animaduerti, non tam verbis, quam re, & facto, exprobrari nobis, errorem nostrum; & quæ à Catholicis pridem fieri oportuerant, non sine tacitæ reprehensionis acriore morsu, exemplo commonstrari: quin & in futurum quid opus sit facto edoceri. *Filia Babylonis misera, beatus qui retribuet tibi, retributione quã retribuisti nobis.* Nec Evangelici succensere poterunt, si quis Euangeliũ secutus, eadẽ mensura, quã mensi sunt alijs, remetiatur illis; si mensuram plenam, & confertam, & coagitatã, & superfluentẽ, dederit in sinum ipsorum. Sanè Propheticum illud, tam Ecclesiasticus ordo, quàm cæteri indignissimè tractati, audire sibi videntur. *Noçentes peribunt qui te vexauerunt, & qui gratulati sunt in tua ruina, punientur. Sicut enim gavisus est in tua ruina; & letata est in casu tuo; sic contristabitur in sua desolatione. Et amputabitur exultatio multitudinis eius, & gaudium eius erit in luctum.*

Psal. 136.

v. 8.

Baruch

4. v. 31.

34.

Sed Deo ista committo. Illud magnoperè notandum moneo. Et Viennensis pacificationis Articulos, & Matthiæ II. Decreta & Condiciones regnandi modernæ Cæsareæ Regiæque Majestatis, quarum supra meminimus, in punctis, haud sanè paucis aut minutis, Bonorum Ecclesiasticorum ademptione, Episcopatum euerfione, tot immerentium illegitima damnatione, conuelli ac prorsus violari. Ex quo illud consequens est, & fideiussionem Prouinciarum antea recensitam, penitus liberatam; & confederationem Posonij ac Aeuanscij inirã omnino rescissam: & regnandi Condiciones quas memorauimus euerfas esse, eo quòd his omnibus repugnantia sint Nouizolij constituta: qui autem pactis non stetit, frustra ab alijs conuentorum constantiam requirere, notius est.

quàm vt longiori probatione ostendi
debeat.

CAPIT

CAPUT SECUNDUM. 15

Hæc ego Statuta dum legerem, faciliè animadverti, non tam verbis, quàm re, & factò, exprobrari nobis errorem nostrum; & quæ à Catholicis pridem fieri oportuerant, non sine tacitæ reprehensionis acriore morſu, exemplo commonſtrari, quin & in futurum quid opus ſit factò, edoceri. *Filia Babylonis miſera, beatus qui retribuet tibi retributionem, quam retribuiſti nobis.* Nec Evangelici ſuccenſere poterunt, ſi quis Evangelium ſecutus, eadem menſura, quâ menſi ſunt alii, remetiatur illis, ſi menſuram plenam, & confertam, & coagitatam, & ſuperfluentem, dedeſit in ſinum ipſorum. Sanè Propheticum illud, tam Eccleſiaſticus ordo, quàm ceteri indigniſſimè tractati, audire ſibi videntur: *Nocentes peribunt qui te vexaverunt; & qui gratiati ſunt in tuâ ruinâ, punientur. Sicut enim gaviſi ſunt in tuâ ruinâ, & letati ſunt in caſu tuo, ſic contriſtabitur in ſua deſolatione. Et amputabitur exultatio multitudinis ejus, & gaudium ejus erit in luctum.*

Pſal. 136.
v. 8.Baruch
4.v.31.
34

Sed Deo iſta committo. Illud magnoperè notandum moneo: Et Vienneniſis Pacificationis Articulos, & Matthiæ II. Decreta, & Conditiones regnandi modernæ Cæſareæ Regiæque Majeſtatis, quarum ſuprà meminimus, in punctis, haud ſanè paucis aut minutis, Bonorum Eccleſiaſticorum ademptione, Episcopatum everſione, tot inmerentium illegitimâ damnatione, convelli, ac prorsus violari. Ex quo illud conſequens eſt, & fidejurationem Provinciarum antea recensitam, penitus eliberatam; & Conſœderationem Poſonii, ac Ævanſcii inſitam, omnino reſciſſam: & regnandi Conditiones, quas memoravimus, everſas eſſe; eò quòd his omnibus repugnantia ſint Novſolii conſtituta. Qui autem pactis non ſtetit, fruſtrâ ab aliis conventorum conſtantiam requirere, notius eſt, quàm ut longiori probatione oſtendî debeat.

CAPUT

írásképi szedés következtében többször nem valósult meg. Így például a 15. lapon (= C4/a) ez az oka annak, hogy a sorok száma is eltér (virágos: 32 sor, evangelistás: 33 sor, s itt az utolsó sort követően elmaradt a három csillag). (3–4. kép)

Feltűnő az is, hogy az evangelistás változatban gyakrabban találunk sajtóhibákat (például „contemtionem” a „contemptionem” helyett a 2. számozott lapon, illetve „Vennensis” a „Vinnensis” helyett a 13. számozott lapon), amik szintén a gyorsan végzett munkát jelzik. A két nyomtatványban a 24. számozott lapra eltérő bibliai hivatkozás került: a virágos változatban a lap szélén az „Actor. 26 v. 25. 16”, az evangelistásban az „Actor. 26 v. 25. 26” szerepel. Utóbbit az egyetemi könyvtári példányban egykorúan kézzel a helyes „Act. 25. v. 16”-ra javították. A felsorolt megfigyelések szükségessé tették, hogy az eltéréseket ne csupán egymással, hanem Pázmány Péter korrigálási technikájával is összevegyessük.²³ A részletes vizsgálat ellenére egyik változatban sem tudtuk felismerni Pázmány szövegjavítási elveit. A hibásnak vagy romlottnak tűnő szöveg-egységek mindkét változatban sietősen végzett nyomdai munkákra vezethetők vissza. Ezt bizonyítja az is, hogy a kézirat szövegéből mindkét változathoz kimaradt egy kifejezés, az „etsi” (47. számozott lapon = G4/a), amit a *Vindiciae ecclesiasticae* szövegkiadásán kívül több példányban is kézzel pótoltak.²⁴

A vizsgálat végére érve felmerül a kérdés, a két változat közül melyik készülhetett korábban, s vajon miért került ki a sajtó alól egy újabb változat. Úgy tűnik, hogy a korábban készült alapkiadás a rézmetszetes címlapú, egységes díszítésű, szövegében végig hasonló szedési jellegzetességeket hordozó virágos változat. Az evangelistás változat más megoldású, de a virágoshoz hasonló szerkezetű címlapja, valamint a különbségek a B, C, D ív szövegének kivitelezésében arra utalnak, hogy a virágos változathoz az utánnomás megvalósításához ezek a részek már nem álltak rendelkezésre. A hiányzó füzeteket úgy szedték újra, hogy törekedtek a korábbi változat megfelelő részleteinek reprodukálására. Ezt természetesen szükségessé is tette az E ívtől rendelkezésre álló korábbi szedés. Talányos, miért nem lehetett reprodukálni a korábbi címlapot. A virágos változat rézmetszésű címlapkerete, melyhez hasonlót egykorúan és közel egykorúan Bécsben a többi nyomdász Wolfgang Schumpnál gyakrabban használt, évtizedek múlva, szinte érintetlen minőségben rendelkezésre állt. (5. kép) Ezt a keretet a nyomdafelszereléssel együtt Schump halála után özvegye eladhatta Gregor Gelbhaarnak,²⁵ s a lemez minden valószínűség szerint tőle került Ferenczy Lőrinchez, aki címlapkeretként újra felhasználta Berger Illés *Symbolum Sacrum* című munkájának kinyomatásakor (1637: a címlapon, 1638: a nyomtatvány végén).²⁶ Lehetséges, hogy a *Vindiciae ecclesiasticae* újranyomatásakor az ebbe a keretbe illeszkedő, metszett címlapszöveget tartalmazó rézlap nem állt rendelkezésre. Így egy másik, egyszerűbb elemekből (fadúcok, szedett szöveg) gyorsan megszerkeszthető címlapot nyomtattak. Mindez jól tükrözi, hogy egyrészt az alapkiadás és a változat nyomdai előállításuk között kevés idő telt el. Másrészt a minden bizonnyal alacsony példányszámban előállított virágos kiadás után egy újabb, nagyobb példányszámú újranyomás vált szükségessé. Ezt bizonyítja a rőpirat fennmaradt példányainak változatonkénti gyakorisága is.²⁷

²³ BÜKY Béla: *Hogyan korrigált Pázmány Péter?* Bp. 1962. 1–11. (Különlenyomat a Magyar Nyelv 1962. évi 3. számából.)

²⁴ PÁZMÁNY: *i. m.* (5. jegyzet) 564.; BEK K RMK III. 243:2.; BEK K RMK III. 243:3.

²⁵ MAYER: *i. m.* (10. jegyzet) 196–201.

²⁶ HOLL: *i. m.*, (21. jegyzet) 62., 164., 170., 202–203.; vö. még, RMK III. 1518 és RMK II. 515.

²⁷ Míg az utóbbi évtizedekben az evangelistás kiadásváltozat több példánya is felbukkant az antikvár piacon, addig a virágos változat fellelhetetlenül ritka, a kereskedelemben tudomásom szerint sem itthon, sem külföldön nem fordult elő.

5. Berger, Elias: *Symbolum Sacrum et Augustum*. (Viennae) 1637. címlap

A különböző kiadásváltozatok leírása a magyar könyvészeti irodalom egyik nagy adóssága, ami lehetetlenné teszi a magas színvonalú antikvár könyvkereskedelmet és a könyvgyűjtést egyaránt. De kihat a könyvtári munka színvonalára is. Magam több másodlatbélyegzővel ellátott regisztrálatlan variánst láttam már (pl. Gvadányi, Bod Péter, Kazinczy stb.), amit azért cserélt vagy adott el az illető könyvtár, mert a katalóguscédula alapján főlép példánynak hitt azonos címmel és kollációval megjelent könyveket, és persze hasonlítani is elfelejtett. Szégyen, hogy például Petőfi Nemzeti Dalának számos változatáról semmiféle irodalom sem áll rendelkezésre, a leírások feltételezésekre kell hagyatkoznia és azt vizslatni, hogy megvan-e a Nemzeti Könyvtárban. A kiadásváltozatok regisztrálása teszi lehetővé az antikváriusok számára, hogy a könyv ritkaságát árakban is kifejezzék. Esetünkben például az előbb megjelent, virágos címlapkeretes „A” kiadásváltozat mai értéke kb. 200 ezer forint, de a „B” változat ennek kb. csak a harmada. A világpiacon sokkal nagyobb árkülönbségek is vannak, de ott hasonlíthatatlanul jobb a bibliográfiai háttér. Remélem, hogy ezt a lemaradást az RMNy kötetek megjelenésénél gyorsabb tempóban tudjuk majd pótolni, mert csak világszínvonalú könyvészeti háttérrel lehet világszínvonalú antikváriumot csinálni, és igényes gyűjtőkkel diskurálni közös rögzelménkről, a régi könyvekről.

BORDA LAJOS

Új hungarikumok a wolfenbütteli Herzog August Könyvtárban. (II.) A *Magyar Könyvszemle* hasábjain 1996-ban számoltunk be utoljára a nemzetközi hírű wolfenbütteli Herzog August Bibliothek 17. századi gyűjteményének magyar vonatkozású gyarapodásairól.¹ 1999 nyarán a Wolfenbüttelben rendezett magyar programsorozat és kiállítás kapcsán ismét betekinthettünk az újonnan vásárolt könyvek egy részébe és ismereteinket ezúttal is kiegészíthetjük néhány új kiadvány regisztrálásával. Előljáróban le kell szögeznünk, hogy a *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts* (VD 17) nyilvántartása és a wolfenbütteli könyvtár katalógusa számítógépen is elérhető, a komputerizált feldolgozás azonban mégsem pótolja a könyvek kézbevételeiből származó információkat, így a legalaposabb gépesített feltárás mellett is nagy szerepe van a véletlennek. A véletlen szerencse adta a kezünkbe azt a kolligátumkötetet, amelyben a címléírásban nem regisztrált magyar nyelvű verset találtunk. A kiadvány III. Frigyes brandenburgi választófejedelem² születésnapjára készült és a frankfurti Coepselius nyomdában nyomtatták. A magyar vers szerzőiről a nyomtatványból név szerint nem tudható meg semmi, csupán annyi, hogy az Odera melletti Frankfurtban tanuló diákok szerény teljesítményéről van szó, a gyakran értelmetlen szavakat eredményező nyomtatás egyértelműen bizonyítja, hogy a német nyomdász nehezen olvashatta el a magyar kéziratot. A kiadvány címlapon megnevezett szerzőjéről, Paul Volckmannról a német életrajzi lexikonokban nincs adat, a VD17 nyilvántartásában egyáltalán nem szerepel. A görög nyelvű címléírást a wolfenbütteli könyvtári katalógus átírásában közöljük:

Ek ton dodeka glossai ten Polygethea kai megaloprepea Tu Episthenus Te kai Euthronu Archaipesiastu Brandenburgiku Phredereichu Tritu, Domnu Emon kai Pateros Epiu Te kai Laossou... / Paulus Volckmannus. ... Francofurti ad Viadrum,

¹ N.S.K.: *Új hungarikumok Wolfenbüttelben.* = MKsz 1996. 89–93.

² III. Frigyes brandenburgi herceg, később I. Frigyes néven porosz király (1657–1713) rendkívül jelentős tudomány- és művészetpártoló tevékenysége.

Literis excudebat Johannes Coepselius, Acad. Typogr. 1694. 2° [2] Bl. Jelzete: HAB Xb 4° 389(9)

A kiadvány görög és T. K. szignójú szerb vers mellett a 2 lap rectóján a következő magyar köszöntőt tartalmazza:

Kedumutátas, // Mellyet, // az // Kegyelmes és Méltóságos Fejdelemnek // azaz, // FRIDERICUS III. // BRANDENBURGUS ELECTORNAK, // leg-örvöndötessebb születet napjan (melly sz: // Jacob Havanak első nap M.DC.XCIV. // FRIDERICUS névő Eskola FRANCOFURTOMBAN // az Odera név mellett) fundalaskor alazatosan // offeralták // az // Ottválo Academiában // Tanuló Magyarok. //

Pirös hájnal fénye tündeklő napszénye,
Kiterjesztet Egek tiszta keréksége.
Mitsoda örömmel fénlesz most Kedvünkre,
Es mitsoda tüzet görjész most szívünkre.
Minap Franczianak nagy szemtelen nyelve,
Az Haidelberganak ikességét véve.³
Imi banainkat szomóru ruhankat,
Gondolattal terhett elménk folyassunkát
Adattik lerazni s-vidam szível napjat
Szentelni nagy Úrnak s-feltamad tsilagjat.
Az nap nagy kegyelmet mutatot ennékunk
Orömmel szentelvén maga napjat vellunk.
Mondom lött kegyelem fundalt Eskolanak
It Francofurtomban s-lakózo Musaknak.
Ma az Ecclesia hirdet uy örömet,
Mellyet régen vartunk, tész erülégzettet.
Az fényes Egekbül Phoebus tisztelettet,
Az Kegyelmes Urunk jelent ditsirettet.
Arany gyapju hellet hoztot üdvessebbet
Annak nagy voltaja mellyet ki terjeztet.
Adnak bizonsagot lakozo Halaban⁴
Musak, adnak mondom az Francofurtomban.
Valóba kegyelem kegyelemnél nagyobb,
De hogy Ecclesiat adaugeasz még jobb.
Mostan tehat jüjen Apollo Leanyaval
Parnassus Hegyenek szép Coronajaval.
Néked ez adattik mi kegyelmes Urunk
Vettkez szível túlünk még többeket addünk.
Az jó indulatu erkülsü magzatok,
Kíknek szerelmeket nyelvel nem mondhattok
Nagy örömet hoznak szüleinek azok,
De Te ditséretit mindenés túsنالok.

Ezen te napodnak emlekezetére,
Mizzel folyo forrast araztanak végre:
Elen, minden gonosz tüle tavul légyen,
Esztendeje szama bikességbe mennyen.

³ A vers Heidelberg 1693-as francia lerombolására utal.

⁴ A hallei egyetem 1694-es megalapítása III. (I.) Frigyes nevéhez fűződik.

Mind az züld palma véle egyut fénylen,
 Az egész Marchia⁵ enni jokat erjen.
 Erjen, egész Vilag valogasson személt
 Az kit Francofurtom uy Eskola ígért.

Az új RMNy tételt jelentő magyar nyelvű szöveg szerzőjének azonosításához természetesen megnéztük az 1594-ben Oderafrankfurtban tanuló diákok névsorát,⁶ de csak annyit állapíthattunk meg, hogy abban az időben ott járt a későbbi kolozsvári orvos és naplóiíró, Vizaknai Bereck György⁷, Gidófalvi Péter⁸ és a zsolnai Koczy Sámuel is.

Ugyancsak hungarus szerzők, de latin és német nyelven írt verseit tartalmazza az a nyomtatvány, amely feltehetően Altenburgban jelent meg 1685-ben:

Misericordiae Et Bonitas Divinae Abyssus. Das ist: Die unergründliche Tieffe Göttlicher Güte und Barmhertzigkeit: Welche In einer einfältigen und kurtzen Revocations-Predigt ... vor Augen gestellet, Johannes Bella, Nobil. Hungar. bißhero ... in Nieder-Ungarn, Ordinis S. Pauli Primi Eremitae ...; Am Tage seiner Erleuchtung und öffentlichen Bekehrung, im Jahr Christi 1685. den 12. Julii. Gedruckt bey Gottfried Richtern, F. S. Hoff-Buchd. 4° [4] lev., 32 l., [2] lev. Jelzete: HAB Xb 3935

Bella János 1659-ben II. Rákóczi Györgyhez csatlakozott, a váradi csatavesztés után lett szerzetes és a marienthali kolostorban procurator. 22 évi rendházi élet után megszökött és áttért az evangélikus vallásra, a kötet megtérésének történetét tartalmazza.⁹ A Frigyes szász hercegnek ajánlott kiadványban olvasható még Georgius Leidelius¹⁰ és Johannes Rosner soproni teológusok latin illetve német üdvözlő verse.

Több publicisztikai jellegű nyomtatványt tartalmaz a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek Xb 5672 jelzetű kiadványa. A kolligátumok közül csak azokat soroljuk fel, amelyek magyar vonatkozásuk miatt érdekesek. Az 1683–1684-es történeti eseményekről két – eddig még a VD17-ben sem regisztrált – tudósítás is beszámol:

Neu-Ankommender Kriegs-Currier, Nachricht gebende Von dem Türkischen Kriegswesen in Ungarn, was nemlich, Nach glücklichem Entsatz Der Kaiserl. Residentz-Stadt Wien, die Christlichen Waffen weiter sieghaftig verrichtet... Breslau, Jonisch, (1683). 4° [16] lev. Jelzete: HAB Xb 5672.10

⁵ Brandenburg korábbi neve Mark Brandenburg.

⁶ ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi ifjak az Odera melletti frankfurti egyetemen.* = Protestáns Szemle 1889. 178–202.; KANYARÓ Ferenc: *A frankfurti egyetem hallgatói Erdélyből.* = Keresztény Magvető 1895. 289–290.

⁷ Vö. *Vizaknai Briccius György naplója.* In: *Történeti emlékek a magyar nép községi és magán életéből.* (Kiad. SZABÓ Károly és SZILÁGYI Sándor.) Pest 1860. II. 104–05.

⁸ Herepei János több Gidófalvi Péter adatait különbözteti meg, egyikük szerepel Vizaknai Bereck naplójában mint frankfurti diák. Vö: HERPEI János: *Gidófalva deákos végzettségű fiai a XVII. században.* In: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez.* III. Bp.–Szeged 1971. 275–281.

⁹ Bella János életrajzi adatait csupán ebből a nyomtatványból ismerjük.

¹⁰ Leidelius György mint korábbi lipcei diák egy latin verséről ismert SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* VII. kötetéből (Bp. 1900. coll. 998.), Rosner Jánosról nincs adat, az egy generációval idősebb szintén soproni származású Rosner Máttyás a vallásüldözés idején Frigyes szász választófejedelem altenburgi udvari lelkesze lett. (SZINNYEI J.: *i. m.* XI. coll. 1194–1195.)

Neu-ankommender Kriegs-Currier, Nachricht gebende, Was Herr General Scholtze Mit der Kaiserlichen Armee in Ungarn, Wider die Rebellen außgerichtet Im Monat September. [H.n.](1684). 4° [2] lev. Jelzete: HAB Xb 5672.22

Ugyancsak ebben az összeállításban található az a kiadvány, amely bár Szabó Károly bibliográfijából ismert, ám csupán egyetlen, a boroszlói Egyetemi Könyvtár példánya alapján (RMK III. 3325), ezért a császári kegyelmet tartalmazó nyomtatvány regisztrálását itt is érdekesnek tartjuk:

Glaubwürdiger Abdruck Deß Kaiserlichen Perdons Und General-Amnistia, So Ihre Römische Kaiserliche Mayt. Als König in Ungarn Allen Ungarischen Rebellen theileit. [H. n.] (1684). 4° [4] lev. Jelzete: HAB Xb 5672.16

A gazdag wolfenbütteli könyvtár 17. századi anyagának most ismertett gyarapodása arra figyelmeztet, hogy a nyomtatott katalógusok tanulmányozása mellett néha időt kell szánni a nagykönyvtárak régi-újdomságainak hungarika szempontú feltárására és regisztrálására is.

NÉMETH S. KATALIN

Kalendáriumok Nagy Péter Oroszországában. Kovács I. Gábor kalendáriumtörténeti monográfiájának a műfaj születését bemutató fejezete a következőkben foglalja össze a kalendáriumok meghatározó szerepét:

„Abban, hogy a lineáris idő lassan dominánssá vált, hogy az idő kezdett kiegyenesedni, folytonossá válni, általános időrendi skálát adva, s hogy az időészlelés konkrétan tárgyi jellegével szemben az idő szabadon helyettesíthető, szakaszokra tagolható, összemérhető lett, ..., szerepet játszott az egymást követő évekre szóló kalendárium elterjedése.”¹

Az idő múlásának ciklikus felfogását felváltó történelmi időszemlélet mérhetőségének mérföldköveit a Julianus- és a Gergely-féle naptár jelölte ki, ehhez tudósok, egyházi személyiségek és uralkodók hosszú sora csatlakozott rendeleteivel, reformjaival az időmérés egységesítésére törekedve.²

Különleges helyet foglal el ebben a sorban a XVIII. század első negyedében Oroszországban uralkodó I. Péter. A cárnak a történelemben jól ismert reformjai közül szinte az első volt,³ amellyel országában – a pravoszláv időszámítást elvetve⁴ – új időszámítást vezetett be. Nemcsak az időnek a világ keletkezésétől számított kezdetét vetette el, helyettesítve ezt a Krisztus születésétől számított kiindulóponttal, hanem a naptári év kezdetét is áthelyezte a korábbi szeptember 1-jéről az Európában már a caesar-i naptárreform óta elfogadott január elsejére. A megújított időszámítás Oroszországban 1700. január elsején vette kezdetét, az Európa legnagyobb részében

¹ KOVÁCS I. Gábor: *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig*. Bp. Akadémiai, 1989. 13.

² HAHN István: *Naptári rendszerek és időszámítás*. Bp. Filum, 1998. 65–70.

³ FONT Márta–KRAUSZ Tamás–NIEDERHAUSER Emil–SZVÁK Gyula: *Oroszország története*. Bp. Maecenas, 1997. 234–235.

⁴ Oroszországban 1699-ben már a „világ teremtésétől számított 7208. évnél” tartottak. L. NIEDERHAUSER Emil: *I. Péter*. Bp. Akadémiai, 1967. 55–56.

alkalmazott Gergely-naptár és a cár által választott Julianus-naptár közötti 13 napos eltérést ettől az időponttól kezdve több mint kétszáz évig, 1918 januárjáig megőrizve.⁵

1701 és 1725 között⁶ Sz. P. Luppov könyvtörténész statisztikai számításai és kimutatásai szerint⁷ összesen 43 különböző kalendáriumkiadás látott napvilágot Moszkva, Szentpétervár, Kijev és Csernyigov nyomdáiban. Ez a korszak több mint 1850 kiadványféleségének ugyancsak mintegy 2,3 százaléka, de a példányszámokat tekintve (kiadványonként és kiadásonként kb. ezer-ezerkétszáz példány) a kalendáriumok előkelő helyet foglalnak el a korszak nyomtatványai között; fennmaradt példányaik számbavétele, leírása és lelőhelyeik meghatározása is megtörtént századunk ötvenes éveiben.⁸ Az orosz könyvtártörténet kutatói az utóbbi évtizedekben publikálták számos, a vizsgált korszakban keletkezett magángyűjtemény katalógusát,⁹ ill. a tulajdonosok könyvjegyzékeit,¹⁰ ezekben szintén megtalálhatók a gyűjtökhöz került, megvásárolt vagy ajándékba kapott kalendáriumok leírásai. A korszak kalendáriumai közül e tanulmány két, több szempontból különleges kiadás bemutatására vállalkozik.

A péteri időszak első jelentős nyomtatott kalendáriuma¹¹ még nem is Oroszország területén, hanem Hollandiában, Amszterdam városában készült, Jan Thesing műhelyében.¹² A korszakra vonatkozó, 1958-ban összeállított könyvészet adatai szerint¹³ a kalendárium 1702 nyarán készült. Az orosz nyomdászattörténet kutatói valószínűsítik, hogy maga Thesing ekkor már nem élt, a kalendáriumot utódai készítették.¹⁴ Ezt támasztja alá az a tény, hogy a naptár első fejezetét annak

⁵ „A protestáns és a görög-ortodox államok vallási okokból a „pápista” újítást vontatottabban tették magukévá, ..., Oroszországban a nagy októberi szocialista forradalom győzelme után, 1918 januárjában tértek át az „új stílusú” naptárra.” L. HAHN: *i. m.* 69.; NAGY Balázs: *A gregorián naptárreform sorsa Magyarországon.* = MKsz 1986. 60–67.

⁶ Az első évszám a cár által központosított nyomdászat kezdőéve, a záróévszám pedig I. Péter halálának időpontja.

⁷ LUPPOV, S. P.: *Kniga v Rossii v pervoj četverti XVIII. veka.* Leningrad, Nauka, 1973. 86., 98., 103.

⁸ *Opisanie izdanij, napečatannyh kirillicej 1689-âнвар' 1725. g.* Sost. T. A. BYKOVA, M. M. GUREVIČ. Moskva–Leningrad, AN SSSR, 1958. 403.; *Opisanie izdanij graždanskoj pečati 1708-âнвар' 1725. g.* Sost. T. A. BYKOVA, M. M. GUREVIČ. Moskva–Leningrad, AN SSSR. 1955. 627.

⁹ L. pl. *Biblioteka Petra I. Ukazatel'-spravočnik.* Sost. E. I. BOBROVA. Leningrad, Nauka, 1978. 212. Egy krakkói (1696) és három hamburgi (1696, 1709, 1717) kiadású kalendárium mellett a cár gyűjteménye – némileg talán ellentmondva a nyugat-európai „meg nem őrzési” gyakorlatnak – az orosz nyelvű kalendáriumokat évről-évre (1708–1711, 1713–1717, 1719, 1722, 1724) megőrizte. A kiadások között vannak olyanok, amelyek az új időszámítás mellett a régit is feltüntetik; olyanok, amelyek a nap- és holdfogyatkozást, valamint a napfelkelték-naplementék időpontjait is közlik; és olyanok is, amelyek Moszkvában és Szentpéterváron „párhuzamos kiadásban”, hasonló kivételben jelentek meg; *Biblioteka Á. V. Brüsa. Katalog.* Sost. E. A. SA-VEL'EVA. Leningrad, BAN, 1989. 409. Brjusz személyéről a későbbiekben még szó lesz.

¹⁰ L. pl. SAVERKINA, I. V.–SOMOV, V. A.: *Reestr knig A. D. Mensikova.* In: *Kniga v Rossii v epohu prosveseniâ.* Leningrad, BAN, 1988. 145–160. Mensikov könyvgyűjtési szokásainak ismertetését és a könyveiről készült jegyzék elemzését egy következő tanulmány tartalmazza majd.

¹¹ Az elnevezés Oroszországban is követi az európai gyakorlatot, tehát a 'Kalendae' tőből kiindulva képi az orosz változatot [kalendar], szinonimaként a 'svätcy' kifejezést használva (gyakran a címben is jelölve), 'egyházi naptár' jelentésben.

¹² Thesing tevékenységéről korábban l. MKsz 1998. 1. sz. 59–60. 35. jegyzet.

¹³ *Opisanie,* 1958. 294.

¹⁴ Vö. PEKARSKIJ, P. P.: *Nauka i literatura v Rossii pri Petre Velikom.* T. I. Sanktpeterburg, Obšestvennâ pol'za, 1862. Hasonmás kiadás: Leipzig, 1972. 13.; BYKOVA, T. A.: *Knigoizdatel'skaâ deâtel'nost' Il' i Kopevskogo i Ana Tesinga.* In: *Opisanie,* 1958. 325.

a privilégiumnak a leírása teszi ki, amit Nagy Péter a nyomda első tulajdonosának adott. Az utódok valószínűleg így kívánták jelezni, fenn kívánják tartani a cártól kapott privilégium folytonosságát.¹⁵ A könyvészeti leírás szerint¹⁶ a kötetben a privilégium szövegét a naptárrész követi. Ennek oldalanként két keskenyebb s egy szélesebb függőleges rubrikája közül az első kettő az adott hónap kirillicával¹⁷ és arab számmal írt számjelzése, a harmadik viszont a hét adott napjának nevét mutatja először orosz, majd német nyelven, ill. jelöli az adott napra eső szent ünnepét. A hónap megfelelő napjainál jelölésre került az újhold megjelenésének percere pontos ideje. A nyugat-európai kalendáriumokhoz hasonlóan minden naptári naphoz üresen hagyott helyek csatlakoznak a naptár tulajdonosának bejegyzései számára, így az üresen hagyott helyek nagysága miatt egy-egy oldalon csak két-négy nap jelölése fért el a nyomtatáskor. Minden oldalon megtalálható piros nyomdafestékekkel a lapszéli keret fölé nyomtatva az adott hónap neve és napjainak száma ('január hava, 31 napos'). A kalendárium harmadik részének tartalma újra a nyugat-európai szokásoknak megfelelő: az 1702-es évben bekövetkező három nap- és holdfogyatkozásra mutat rá. A kalendárium utolsó fejezete az egy és a tízezer közötti számjegyeket sorolja fel, kirillicával és arab számmal írt variációikat egyaránt megadva. A Nyugat-Európával kereskedelmi kapcsolatokat kialakítani szándékozó Oroszország számára nyilvánvalóan fontos volt a kereskedelmi és gazdasági ügyekben alapvető jelentőséggel bíró arab számok és írásmódjuk ismerete, így tehát a kalendárium e fejezetét ugyanolyan lényeges információt tartalmazó résznek ismerhetjük el, mint más kalendáriumok toldalékainak praktikus tudnivalói közül a postajáratok közlését vagy a pénzváltáshoz szükséges táblázatokat.¹⁸ A kötet címlapjának rézmetszetes illusztrációját – amint az az ovális keret latin nyelvű szövegéből kivehető – G. Lambrechts¹⁹ tervezte és készítette. A címlapkép ülő és jobb kezével író férfialakot ábrázol, előtte földgömb és térkép látható. Háta mögött balra az Idő szárnyakkal ábrázolt allegorikus alakját helyezte el a metszet készítője, az alak kezében kasza, fején homokóra. A metszet jobb oldalán tengeren vitorlázó hajó látszik a távolban, a tenger partján pedig férfialak áll távcsövel a lemenő Nap sugarai között.²⁰ A címlap hátoldala Oroszország kétfejű sasos címerét tartalmazza. A könyvészeti leírás szerint²¹ a kalendáriumból két példány maradt fenn, a szentpétervári Szaltikov-Cscedrin Könyvtár példánya hiányos, csak a naptári részt tartalmazza a november 25-i dátumig; a moszkvai Lenin Könyvtár példánya teljes.

¹⁵ Erre annál inkább szükség volt, mert a korábban a nyomdában fordítóként dolgozó Ilja Kopijevszkij megvált a Thesing-műhelytől és még Amszterdamban nyomtatási tevékenységbe kezdett. L. BYKOVA, T. A.: *i. m.* 326.

¹⁶ L. 13. jegyzet.

¹⁷ Ez az írástípus [kirillica] a „régii” jelzőt viseli az orosz írástörténetben, átalakítása és az új írástípus [grazdanskij szrift], valamint az oroszországi nyomdákban 1708-tól használt új betűtípusok kialakítása szintén a cár nevéhez fűződik. L. ŠICGAL, A. G.: *Grafičeskaâ osnova ruszskogo graždanskogo šrifta*. Moskva–Leningrad, Gizlegprom, 1947. 94.; Uő.: *Ruszskij graždanskij šrift. 1708–1958*. Moskva, Isskustvo, 1959. 279.; Uő.: *Proišoždenie i razvitie ruszskogo gosudarstvennogo šrifta*. Moskva, AN SSSR, 1972. 32.

¹⁸ Vö. SZELESTEI N. László: *Kalendáriumok a 18. századi Magyarországon*. = Az OSzK Év-könyve 1980. Bp. OSzK, 1982. 480.

¹⁹ Gerrit Lambrechts 1665-ben született és Amszterdamban működött rézmetszőként. L. *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*. Begründet von Ulrich THIEME und Felix BECKER. Bd. XXII. Leipzig, Verlag von E. A. Seemann, 1928. 259.

²⁰ Vö. *Opisanie*, 1958. 295.

²¹ *Opisanie*, 1958. 294.

A másik kalendárium több szempontból is jelentős: a cár által nyomdászati szempontból is központosított Oroszországban egy magánnyomda kapott engedélyt az előállítására; a kalendárium a szakirodalomban számontartott címében (Brjuszov-kalendárium) a nyomda I. Péter által megbízott felügyelőjének nevét viseli; és végül formájában is különleges, a korai nyugat-európai plakátnaptárakhoz hasonlít, hiszen hat különálló, falra szerelhető lapból áll.

A kalendáriumot kiadó nyomda²² tulajdonosának, V. A. Kiprianovnak életrajzi adatairól keveset tudnak az orosz lexikonok.²³ A nyomdász Moszkva egyik elővárosának kereskedőrétegéből származott, születési dátuma ismeretlen csakúgy, mint iskolázottsága. Műveltségére csak kiadványaiból következtethetünk: valószínűleg tudott görögül és latinul, az általa megjelentetett térképeken ő alkotta meg az orosz nyelvű geográfiai néomenclatúrát, egy aritmetikai művet szerzőként

²² A nyomda történetének legrészletesebb feldolgozását I. BOROGIN, A. V.: *Moskovskaâ graždanskaâ tipografiâ i bibliotekari Kiprianovy*. In: *Stat'i i materialy po istorii knigi v Rossii*. Moskva–Leningrad, AN SSSR, 1936. 53–109. A tanulmány bevezetője szerint a feldolgozás alapja Brjusz katonai törzskarának irattára volt.

²³ *Bol'shaâ Sovetskaâ Ėnciklopediâ*. T. 11. Gl. red. A. M. POHOROV. Moskva, BĖS, 1973. 200.

is jegyzett és kalendáriumai alapján megállapítható, hogy az asztronómiában és az asztrológiában is járatos lehetett.²⁴ Brjusz törzskari irattárának levélnyomataiból kiderült,²⁵ hogy Kiprianov 1705. februárjában kérvényt nyújtott be egy „polgári nyomda” (grazdsanszkaja tyipográfia) és könyvkereskedés Moszkvában való működtetése ügyében. Kérvényében az alapító megindokolta a nyomda elnevezését is: a műhelyben készítenő kiadványokkal az orosz polgárok (grazdsansztvo) igényeit szerette volna kielégíteni. A beleegyezést tartalmazó cári engedély 1705. május 30-án kelt, ebben pontosan megfogalmazódott a nyomda működésének remélt célja és valamennyi feltétele: 1. mivel Oroszországban kevés a tudományok műveléséhez szükséges orosz és latin nyelvű nyomtatott könyv, a Moszkvai nyomda Kiprianov rendelkezésére bocsát négy nyomdai szakembert és két új sajtót, egy-egy teljes szláv, latin és görög betűkészlettel; 2. Kiprianov a nyomdában kottás egyházi énekeskönyveket, matematikai–építészeti–vízügyi tudományos könyveket állíthat elő – az idegen nyelvről fordítottak esetében gondos korrektori ellenőrzés után (többek között itt kap majd szerepet Ja. V. Brjusz); 3. a könyvkereskedésben a következő tematikájú műveket árusíthatja: bibliák és képes bibliarészletek, atlaszok – földgömbök – éggömbök, geometriai szakkönyvek,²⁶ vadállatok – madarak – növények ábrái, a cári családról készített fa- és

²⁴ 1701. februárjában Kiprianovot alkalmazták a Fegyvertár hivatalában, ahol leginkább matematikai tudását kamatoztathatta. A hivatal titkárán keresztül, akinek feladatai közé tartozott az I. Péter által alapított orosz matematikai-navigációs iskolák felügyelete, megismerkedett a moszkvai iskola híres tanárával, L. Magnyickijjal. A moszkvai matematikai-navigációs iskolát a cár 1701. januári rendelete nyomán alapították, igazgatónak H. Fargwarson, az Angliából 1698-ban meghívott matematikust és csillagászt nevezve ki, aki a tengerészet valamennyi tudományágának ismerője is volt. A tanári kart Fargwarson mellett két további, a gyakorlati navigációt tanító angol és az előbb említett L. Magnyickij alkotta. Utóbbi hamarosan megbízást kapott külföldi minták alapján egy orosz nyelvű aritmetikai tankönyv összeállítására. Bár erre a szakirodalomban utalást nem találtam, valószínűsíthető, hogy Kiprianov ekkor már berendezett nyomdával rendelkezett, mert Magnyickij – barátságukra hivatkozva – őt kérte fel a könyv kiadására. Az „Aritmetika, más szóval számolástudomány” 1703-ban került ki a nyomdából. Külső megformálásában még a régi betűtípussal készült, a szöveg minden oldalát nyomdai ornamensekből álló keret szegélyezte, melyen belül a kiszedett szöveg szélessége és magassága az aranymetszés szabályai szerint aránylott egymáshoz és gyakran alkalmazták oldalain a kétszínnyomásos eljárást is. A rézmetszettes címlap a nyugat-európai barokk mintákhoz hasonlóan gazdagon díszített volt: az égboltot és a szélrózsa irányait ábrázolta, felső részén a cári sassal, alul pedig Pitagoraszt és Arkhimedeszt súlyokkal, táblázatokkal, csillagokkal és algebrapéldákkal ábrázoló rajzokkal díszítve. A címlapot a könyvben előszó követte, mely egy disztichonokból álló verset tartalmazott. A vers sorainak vörös színnel szedett első betűiből függőlegesen a cárt dicsőítő versikét lehetett kiolvasni. Magnyickij és Kiprianov másik közös vállalkozása, a „Logaritmusok, sinusok, tangensek és secansok táblázata” is ebben az évben látott napvilágot, ugyan még szintén a régi, ósláv betűtípussal nyomtatva, de újításként Oroszországban is bevezetve az arab számok használatát. Vö.: BOROGIN, A. V.: *i. m.* 55–57.; PEKARSKIJ, P. P.: *i. m.* 269–277.; *Opisanie*, 1958. 83. 25. tétel, 89. 27. tétel; SIDOROV, A. A.: *Istoriá oformleniá russkoj knigi*. Moskva. Kniga, 1964. 114.

²⁵ BOROGIN, A. V.: *i. m.* 58–62.

²⁶ 1722-ben adta ki a nyomda az „Északi és déli szélességek táblázata” című, navigációs tiszteknek szóló kézikönyvet, egy 1697-es amszterdami kiadás alapján. A kiadott térképek között szerepelt egy-egy ég- és földabrosz, előbbi a csillagok állását, utóbbi pedig Ázsiát, Afrikát, Amerikát és Európát ábrázolva; tengerészeti térképek az Atlanti-óceánról, Európa, Afrika és Amerika partjairól. Szinte valamennyi térképet a tartalomhoz kapcsolódó rézmetszetekkel díszítettek, így az Ázsia-térkép bal alsó sarkában áruval megrakott tevéket és bennszülötteket, az Afrika-térképen feketéket és oroszlanokat ábrázoltak a metszetek, de gyakran szerepelt ezeken I. Péter portréja és a cári címer is. Az egylapos metszetek közül említésre méltó a valószínűleg 1712-ben készült és a cárnak a törökökkel a Prut folyónál folytatott csatáját megörökítő metszet; egy vallási témájú

rézmetsetek; 4. tilos terjesztene viszont olyan kiadványokat, melyeken nem szerepel az előállító nyomda jelvénye;²⁷ 5. Kiprianov a könyvkereskedés tulajdonosaként viselheti a „könyvtáros” címet. Kiprianovot – valószínűleg emiatt – valamennyi forrás könyvtárosnak nevezi. Ezek szerint a XVIII. század első negyedének orosz gyakorlatában a „bibliothecarius” fogalma hordozza magában a könyvkereskedői feladatokat is.²⁸

A kalendárium „névadója”, Ja. V. Brjusz Szaveljeva biográfiai adatai szerint²⁹ 1670-ben született Moszkvában vagy Pszkovban. Édesapja 1647-ben, Cromwell idején menekült el Skóciából³⁰ és telepedett le – valószínűleg katonai szolgálatra – örökre Oroszországban. Fiai közül a cárt mindkettő ismerte, hiszen már „játékeздеiben” is gyakran harcoltak, de a későbbiekben I. Péter csak Jakovval tartotta a kapcsolatot. A. D. Mensikov mellett Ja. V. Brjusz lett a cárt másik legközelebbi és legbizalmasabb embere. Katonai pályája a játékeзде után a krími és az azovi hadjáratban folytatódott. Utóbbi idején készítette el a Moszkvától Kis-Ázsiáig terjedő területek térképét, amelyet aztán J. Thesing amszterdami nyomdájában adtak ki.³¹ 1701-től részt vett az Északi hadjáratban, a poltavai csatában a tüzérséget vezette és 1721-ben az ő irányításával kötötték meg a nystadti békét. Utóbbi tevékenységéért I. Péter grófi címet adományozott neki. 1697-ben bevásárolták a nagy követjárásra induló csoportba is, ahol nagy hasznát vette a gyerekkorban elsajátított angol nyelvnek: ő kísérte el a cárt rövid angliai tartózkodására. Nem is tért vissza I. Péterrel Hollandiába, hanem 1699-ig matematikát, asztronómiát, alkalmazott mechanikát hallgatott az angol egyetemeken, valamint – az oroszok közül elsőként – Newton fizikáját és gravitációs elméletét is tanulmányozhatta. Hazatérése után a moszkvai matematikai-navigációs iskolában obszervatóriumot rendezett be. 1717-ben a Szenátus tagjai közé választották és a cárt rábízta a Kereskedelmi és Manufaktúra Kollégium³² vezetését. Tevékenységének sokrétűségét bizonyítja, hogy az előbbiekben felsoroltak mellett 1705-től folyamatosan ellátta a fentebb említett Kiprianov-nyomda felügyeletét. Brjusz személyének jelenléte a nyomda fejlődésében azt jelzi, hogy a cárt

allegorikus rajz, melynek egyik része Mária megkoronázását, a másik pedig Keresztelő Szent János lefejezését ábrázolta; és a cárt rézbe vésett arcképeinek számtalan lenyomata. Vö.: *Opisanie*, 1955. 400. 733. tétel; BOROGIN, A. V.: *i. m.* 81.

²⁷ Minden valószínűség szerint a cenzúra burkolt jelenlétének lehetünk tanúi, hiszen ezzel az engedély lehetetlenné teszi minden más, hasonló cári privilégium nélkül működő nyomda termékeinek terjesztését.

²⁸ Borogyin ismerteti az ifjabb V. Kiprianov 1724. áprilisában keltezett beadványát „mindenki számára nyilvános könyvtár” létrehozásáról, melynek alább ismertetet pontjainak egy részéből a nyugat-európai könyvkereskedői kölcsönkönyvtárak jellemzőire ismerhetünk: 1. a könyvkereskedés számára a tulajdonos háromemeletes, szobrokkal díszített épületet szándékozik emelni; 2. orosz és idegen nyelvű könyvek és kéziratok gyűjtésére vállalkozik; 3. katalógust szeretne összeállítani az addig megjelent orosz nyelvű művekről; 4. ehhez eladásra nem kerülő kötelepéldányokat szeretne szerezni a működő nyomdaktól; 5. vállalná a Moszkvai és a Szentpétervári nyomda kiadványainak árusítását (a könyveket bizományba és ívekben venné át, gondoskodna kötésükről, és eladásuk után százalékot juttatna az előállítóknak); 6. privilégiumot szeretne kapni valamennyi egylapos nyomtatvány, periodikum, térkép, rendelet, törvény és hivatalos állami kiadvány árusítására. Vö.: BOROGIN, A. V.: *i. m.* 90.

²⁹ SAVEL' EVA, E. A.: *Spodvižnik Petra I.* = Knižnoe obozrenie 1981. 24. iula. 16.

³⁰ Eredeti családnevük ugyan Bruce, de az oroszországi letelepedés után az egész család az oroszos változatra tért át.

³¹ PEKARSKIJ, P. P.: *i. m.* 290.

³² A cárt közigazgatási reformjainak keretein belül jött létre – svéd mintára, német, cseh és szi-léziai segítséggel – a mai értelemben véve minisztériumi hálózat, a Tizenkét Kollégium rendszere. Vö.: FONT-KRAUSZ-NIEDERHAUSER-SZVÁK: *i. m.* 241–242.

nem hagyta teljesen állami ellenőrzés nélkül a magánvállalkozásként működő műhelyt, egyik legközelebbi munkatársára bízta a nyomda felügyeletét. Nem is annyira szigorú cenzori ellenőrzés lehetett ez, sokkal inkább a régi másolóműhelyek korrektorának szerepköre. Ez a feladatkör egyben teljes művek fordítását vagy megírását, valamint jó néhány kiadvány szerkesztését is magával vonta.³³

Az 1955-ben kiadott könyvészet bevezetője szerint³⁴ a hat negyedrért alakú különálló kalendárium-lap inkább a metszetek és nem a könyvek kategóriájába sorolható, így ez a nyilvántartás nem is tartalmaz leírást róluk. Tartalmuk és küalakjuk meghatározásához ezért jóval régebbi forrásokhoz kell fordulnunk. A tartalom szempontjából a korábban már idézett 1936-os Borogyin-tanulmány³⁵ lehet hasznos, a rézmetszetes illusztrációk pontos leírását és egyes, a lapokon található szövegek bizonyos részleteinek közlését pedig Pekarszkij 1862-es munkája³⁶ tartalmazza. A két forrás összevetése kisebb különbségek mellett egy alapvető eltérést mindenképpen mutat: a hatodik lap tartalmáról különbözőképpen nyilatkoznak.³⁷

Az első lapon a barokkosan hosszú cím, amelyet a nyomdász a lap közepére nyomtatott illusztráció felett helyezett el, a következő lapok tartalmi összefoglalását adja. Leglényegesebb eleme jelzi, hogy a napfelkelték-naplementék időpontját, a nappalok és éjszakák váltakozását az 55. szélességi fokon elhelyezkedő Moszkva városának fekvéséhez képest számították ki.³⁸ Az illusztráció alá nyomtatták a „cár parancsára” szöveg mellett a szerkesztést és kiadást felügyelő Brjusz, valamint a nyomtatást végző Kiprianov nevét és a kiadás dátumát.³⁹ A rézmetszetben a kétfejű sasos címer mellett kétoldalt a Nap és a Hold látható, a címer alatt pedig a moszkvai Kreml épületének rajzát helyezték el. Az első lap egyetlen táblázata felsorolja az állatövi jegyeket, a hónapok neveit és a hozzájuk tartozó napok számát.

³³ Fordításai közül az elsőt – már a cár által tervezetett új betűtípus kipróbálásával – 1708-ban, Moszkvában adták ki. A „Geometria, azaz oroszul földméréstan” címet viselő mű német nyelvű, 1698-ban Augsburgban megjelent eredetijét Brjusz valószínűleg a cár könyvtárából kaphatta kölcsön. A következő két fordítás 1717-ben jelent meg, az egyik, „A holland nyelv művésze” egy 1712-es amszterdami kiadás alapján készült, a másik pedig Ch. Huygens 1698-ban Hágában latinul kiadott, az éggömbökről szóló műve volt. Mindebből az is kiderül, hogy az angol nyelv mellett Brjusz tudott németül, hollandul és latinul is. Szerzőként szintén három művet mondhatott magáénak: az 1708-as „Síkídomok változásai”-t, az 1717-es orosz-holland lexikont és az először szintén 1717-ben kiadott „Ifjúság illendő tüköré”-t. Szerkesztői feladatai közül példaként csak azt az egyet említem meg, amelyben 1719-ben a cár utasításai nyomán teljesen át kellett írnia az orosz államról szóló fejezetet és amelyben ő vezette be „Moszkovija” helyett a „Rosszija” kifejezést a birodalommal kapcsolatban. Vö.: Savel'eva, E. I.: *Biblioteka Á. V. Brúsa v sobranii BAN SSSR*. In: *Russkie biblioteki i ih čítatel'*. Pod red. B. B. Piotrovskogo i S. P. Lupova. Leningrad, Nauka, 1983. 123–134.; *Biblioteka*, 1978. 114. 981. tétel, 129. 1196. tétel, 60. 339. tétel, 60. 338. tétel, 60. 373. tétel, 65. 395. tétel; *Biblioteka*, 1989. 261. 641. tétel.

³⁴ *Opisanie*, 1955.: 44.

³⁵ Borogin, A. V.: *i. m.* 78–79.

³⁶ Pekarskij, P. P.: *i. m.* 304–309.

³⁷ Amíg Pekarszkij szerint a hatodik lap – csakúgy, mint az ötödik is – az előző négy részletet magyarázatát adja, addig Borogyin azt állítja, a hatodik lap tulajdonképpen egy újabb, az 1716-os évre szóló kalendárium. Ő azonban leírását valószínűleg nem autopszia alapján készítette. Vö.: Pekarskij, P. P.: *i. m.* 309.; Borogin, A. V.: *i. m.* 79.

³⁸ Európában régóta jól ismert kalendáriumszerkesztési gyakorlattal állunk szemben. L. pl. Borsa Gedeon: *Budai délkörre készült falinaptár az 1495. évre.* = MKSz 1979. 202–210.

³⁹ A kiadás évszámában megegyezik a két fent említett forrás, a hónap és a nap azonban Pekarszkijnál május 2., Borogyinnál március 12. Az eltérés oka az lehet, hogy Pekarszkij magából a kiadványból indul ki, Borogyin pedig a Brjusz-féle levéltári adatokra hagyatkozik.

A második lap legfontosabb tartalmi egysége a Hold járásának meghatározása az elkövetkező 19 évre, az újhold és a telihold havonta és napra pontosan felsorolt adataival. Pekarszkij leírása szerint⁴⁰ ezen a lapon található még egy táblázat az évszakok felsorolásával, a hozzájuk tartozó állatövi jegyek és hónapok megjelölésével és az adott hónapban elvégzendő, főleg mezőgazdasági munkák kijelölésével (március: favágás, augusztus: aratás). A táblázat megadja az egyes évszakok kezdetének időpontját is. A második lapon szerepel a pravoszláv egyház szentjeinek ünnepeikhez kapcsolódó napok felsorolása. A lapot ismét a kétfejű sasos címer illusztrálja, a moszkvai Kreml helyett azonban itt a szentpétervári Péter-Pál-erőd rajza szerepel. Brjusz és Kiprianov nevével e lapon is találkozhatunk és szerepel a kiadás pontos dátuma is: 1709. november 1.

A harmadik lap tartalma szerint olyan, az évszakokra összeállított időjósítás, amely az időjárás-hoz kapcsolódó és javasolt mezőgazdasági munkákat is felsorolja. Szövege szerint az 1710 és 1821 közé eső mintegy százötven keresztül használható és érvényes lesz. Az illusztráció megismétli az állatövi jegyeket, újonnan hozza viszont a négy évszak allegorikus ábrázolását és az emberi alakokkal jelzett hét bolygót.⁴¹ Az évszakonként javasolt munkák között ott van a tavaszi és az őszi vetés; a fán termő gyümölcsök, a szőlő és a bor kezelése; a termést veszélyeztető szelek, rossz idő és áradások ideje; sőt még a kártékony rovarok megjelenésének lehetséges ideje is. A szöveg felhívja a figyelmet az egyes évszakokban fenyegető betegségekre és fájdalokra. Borogyin szerint a harmadik lap keletkezési ideje 1710. Az általa feltárt irattári levelezés azt is bizonyítja, hogy a szöveg összeállításában – egy latin nyelvű munka alapján, amelyet Kiprianovtól kapott – Brjusznak igen komoly szerepe volt.⁴²

A negyedik lapon található kalendárium-rész teljes egészében megfelel a nyugat-európai prognosztikon kuruzsló, ill. egészségügyi tanácsokat tartalmazó egységének, hiszen a holdjárás-hoz és az egyes állatövi jegyekhez kötve, táblázatba rendezve, az év napjaira lebontva közli az érvágástól és a köpölyözéstől elkezdve a férjhez menetel-nősülés kedvező időpontjain keresztül az adófizetés és a rangok, címek megszerzéséig, sőt: a pereskedés legalkalmasabb időpontjáig valamennyi fontos tevékenységet, amelyet a „bolygók állása” befolyásolhat. A lap szövege megjelöli a forrást, amelynek alapján az összeállítás készült: Martin Albert német orvos munkáját, valamint az ő művének kiindulópontját – Wolfgang Hildebrandt német asztrológusnak a XVII. században híressé vált könyvét.⁴³ Itt tehát ismét feltételezhetjük, hogy a fordításban és az átdolgozásban fontos szerepe lehetett a korábban Angliában csillagászzal is foglalkozó Brjusznak. A kiadás éve nem szerepel a nyomtatványon.

Az ötödik lap legfontosabb feladata az előző négy tartalmának magyarázata, ez tehát valamilyen „használati utasítás”. Illusztrációi között az állatövi jegyek, a bolygók és a csillagképek mellett megjelenik a cár portréja. Elkészültének időpontját Pekarszkij a nyomtatvány szövege alapján 1715-re teszi,⁴⁴ Borogyin nem ismer ezzel kapcsolatos irattári adatokat, de feltételezi az 1711-es

⁴⁰ PEKARSKIJ, P. P.: *i. m.* 305.

⁴¹ A XVIII. század eleji csillagászat tudománya ennyit ismerhetett a bolygók közül. A Szaturnusz felfedezésében a XVII. század közepén a legnagyobb eredményt éppen az a Ch. Huygens érte el, akinek munkásságát I. Péter a nagy követjárás idejéből jól ismerte és akinek éggömbökről szóló művét a későbbiekben Brjusz lefordította. L. *Cambridge Enciklopédia*. Szerk. David CRYSTAL. Bp. Maecenas, 1992. 172–173., 620., 1298.

⁴² BOROGIN, A. V.: *i. m.* 78.

⁴³ Borogyin szerint Hildebrandt munkájának eredeti címe: *Magia Naturalis oder Kunst und Wunder Buch*. Vö.: BOROGIN, A. V.: *i. m.* 78.

⁴⁴ PEKARSKIJ, P. P.: *i. m.* 309. Ez valószínűleg az évszám utolsó számjegyének helytelen olvasata.

évet, azzal az indokkal, hogy az előző négy lap jóslatainak nagy része erre az évre szól, tehát a nyomtatás is ekkor fejeződhetett be.⁴⁵

A hatodik lap értelmezésének különbségeire már történt utalás, az illusztráció részletes leírása itt is Pekarszkijnak köszönhető.⁴⁶ A metszet alapját egy oromzat képezi, oldalán két oszloppal. Az oromzat felett Minerva és Merkúr látható, az oromzaton a Nap és a tengerbe hulló Ikarusz. Az egyik oszlop mellett a négy őselem: a tűz, a víz, a levegő és a föld látható emberi alakokkal ábrázolva, a másik oszlophoz pedig csillagászok kerültek műszereikkel, valamint az éggömb az Idő és a Holddal azonosított titán, Phoebé alakjával. A képet körben tengeri szörnyek, villámok, unikornisok és üstökösök ábrái díszítik.

Pekarszkij adatai szerint⁴⁷ a hatlapos kalendárium egyetlen teljes példánya az Ermitázs metszet- és térképgyűjteményében volt megtalálható, Borogyin szerint e példány került át később az Akadémiai Könyvtár Kézirattárába, ahol az I. Péter-féle különgyűjteményben őrzik. Borogyin 1936-ban ismerni vélte egy másik teljes példányt is, amely egy magángyűjtőtől⁴⁸ került a moszkvai Szépművészeti Múzeumba.

HANGODI ÁGNES

Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 1700–1750 közötti külföldi könyveiben V. (Értelmiségiek és diákok könyvei). Közleményemben a könyvek provenienciájáról teszek közzé adatokat; a kéziratos bejegyzéseken kívül számba vettem az ex libriseket és a bélyegző-lenyomatokat is.

Kronológiai sorrendet követek. A 18–20. században birtokolt könyveket az alábbi séma szerint ismertetem:

A possessor neve.

A könyv rövid címléírása; a hatjegyű arab számok a raktári jelzetek.

A bejegyzés szövege, az ex libris adatai, a bélyegzőlenyomat szövege.

Eddigi közleményeimtől eltérően vásárlási bejegyzéseket is ismertetek. Azt a könyvet, amely valamikor Dessewffy József gróf birtokában volt, csillaggal jelöltem meg.

Fuker Frigyes Jakab

(1749–1805)

Le Passe – tems agreable ou nouveau choix de bons-mots de pensées ingénieuses.. gasconades... tant en prose qu'en vers. 1–2. Amsterdam–Leipzig, 1743, Arkstée – Merkus. (751.483/1–2)

[EMERY, Édouard Félix Etienne]: *Nouveau recueil des plus beaux secrets de medecine, pour la guérison de toutes sortes de maladies.* 1–4. Paris, 1737, Ribou. (760.488/1–4)

*MARIOTTE, Edme: *Oeuvres de – divisées en deux tomes.* Tome 2. Leyden, 1717, Vander. (720.090)

⁴⁵ BOROGIN, A. V.: *i. m.* 79. A korábbi évszám indokolhatja azt is, hogy a közös név (Brjusov-kalendárium) mellett miért említi az orosz nyomdászattörténet egy kiadványként a különálló kalendáriumlapokat.

⁴⁶ PEKARSKIJ, P. P.: *i. m.* 309.

⁴⁷ Uo. I. jegyzet.

⁴⁸ BOROGIN, A. V.: *i. m.* 79.

„Ex Bibliotheca Fukeriana Cassoviae” (Ex libris.)¹

A könyvjegy ritka, nem jegyzi egyetlen magyar ex libris katalógus sem. Fuker Frigyes Jakab Kassán született, Nagyszombatban végezte az egyetemet, 1773-tól szülővárosában és Tállyán folytatott orvosi praxist. Műveinek jegyzékéből kitéjük, hogy az orvostudományon kívül a földrajz az egyháztörténet és a neveléstörténet tárgyköréből is publikált, hazánkban és Ausztriában.² Disszertációjáról („Generalia medicinae” Tyrnaviae 1773.) Horányi ad tartalmi ismertetést.³

Milesz József
(1758–1793)⁴

OSTERWALD, Jean Frédéric: *Argumens et reflexions sur les livres et sur les chapitres de la Sainte Bible*. Neuchâtel, 1747, Boyve. (115.033)

„Liber Kollegii (!) Reformatorum Debrecinensis, proprio Bibliotheca eiusdem aere comparatus A[nn]o 1769 reliquorum seriei insertus per Josephum Milesz Bibliothecar. [ium] ordinar[ium]”.

Milesz orvosdoktor és bölseleti tanár volt. A debreceni kollégiumban tanult, ahol 1758-ban lépett a felső osztályokba. 1769-től főiskolai könyvtáros. Franekerben peregrinált, ott nyerte orvosdoktori képezését. 1786-tól volt a kollégium tanára. Hatvani István veje volt. Orvostudományi műveket tett közzé latin és magyar nyelven.⁵

Szentgyörgyi József
(1765–1813)

MARCUS ANTONINUS: *Libri XII eorum quae de seipso ad seipsum scripsit ad exemplar Oxoniense CIC IO C CCIII* (= 1704 recusi) Leipzig, 1729, Waltherr. (756.074)

„Josephi Szentgyörgyi M.[edicinae] D.[octoris]”

A possessor Nagykőrösön, majd Debrecenben tanult, utóbbi helyen 1780-ban lépett a felső classisba. Az orvosi pályára készülve Németországban peregrinált, végül Bécsben avatták orvosdoktorrá. 1799-től haláláig Debrecen főorvosa volt. Tankönyveket írt.⁶ Levelezett Kazinczy Ferencel, e levelezés orvosi vonatkozásait Halmy Márta tette közzé.⁷

Horvát István
(1784–1846)

WAGNER, Franciscus: *Mensis chronologicus seu universa chronologia lectionibus, nunc duabus supra triginta, perspicua facillique methodo comprehensa*. Zagreb, 1725, Pallas. (752.510)

VANDER MARCK, Henricus Hadrianus: *Bibliotheca Marckiana summa cura et maximis sumptibus sibi comparavit*. S'Gravenhage, 1727. Hondt. (753.054)

¹ Az ex libris képe: OJTOZI Eszter: *A Debreceni Egyetemi Könyvtár 1601–1650 közötti külföldi nyomtatványai és possessoraik*. Debrecen, 1996, 7. tábla.

² SZINNYEI III. 348.

³ HORÁNYI, Alexius: *Memoria Hungarorum et provincialium*. I. Viennae, 1775. 740–741.

⁴ *Régi magyarországi szerzők*. Összeáll. PINTER Gábor. Bp. 1989. 252.

⁵ SZINNYEI VIII. 729–730.

⁶ SZINNYEI XIII. 729–730.

⁷ HALMY Márta: *Szentgyörgyi József orvosi levelei Kazinczy Ferenchez*. Debrecen, 1993. (Klny. a Déri Múzeum 1991. évi évkönyvéből. 333–357.)

„Horvát István Könyvtárából”

Horvát történész, nyelvész egyetemi tanár, a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának öre. Életről és munkásságáról több forrásból tájékozódhatunk.⁸

Bernát Mihály (bernátfalvi)
(? – 1821)

ERASMUS, Desiderius Roterodamus: *Colloquia familiaria*. Ulm, 1712. Wagner (756.025/coll. 1.)

ERASMUS, Desiderius Roterodamus: *Morias enkomion, sive declamatio in Laudem Stultitiae*. Ulm, 1712. ny.n. (756.025/coll. 2.)

„A Bernátfalvi Bernát Mihály⁹ Könyves-tárjából”
Ex libris.¹⁰

A possessor Heves megye alügyésze, festő vegyész és mechanikus volt, polihisztori hajlamokkal. Szép könyvtárat, valamint geológiai gyűjteményt birtokolt. Egy kéziratát (Lavotta János élete) az Országos Széchényi Könyvtár őrzi.¹¹

Bod Péter (felsőcernátoni)
(18. sz. második fele)

BUCHANAN, Georgius: *Paraphrasis Psalmorum Davidis poetica*. Glasgow, 1750. Urie. (752.237)

„Petrus Bod emi Traiecti ad Rhenum XVIII Calend [?] 6 Februar I. A.R.S.” [?] C1C 10 CCXCV (= 1795)

Bod Péter nem matrikulált Utrechtben.¹² 1794-ben kezdi meg szolgálatát a Gubernium Transylvanicumnál.¹³ Szolgálati, vagy magánutazást tett Németalföldön, nem lehet tudni. Az előző védőlapon margináliák Bod Péter írásával, magyar nyelven, Buchanan életének eseményeiről.

Simonyi András
(18. sz. utolsó harmada 19. sz. eleje)

FRANCISCUS, Xaverius: *Epistolarum libri quinque*. Wien, 1747, Kaliwoda. (756.018)

„Andreae Simonyi Pestini 1795”

Simonyi András bölceleti doktor császári és királyi kamarás, királyi táblai ügyvéd, Szabolcs és Szatmár megyék táblabírája volt. Főképpen latinul írt, magyarul üdvözlő versei jelentek meg.¹⁴

⁸ SZINNYEI IV. 1211–1221. MÉL I. 742. ÚMIL II. 828.

⁹ Képe: OTJÓZI Eszter: *Ex librisek a Debreceni Egyetemi Könyvtár 1700–1750 közötti külföldi könyveiben*. Debrecen, 1998. 11. tábla.

¹⁰ Kőrajz, 55x35 mm. Ismerteti: NYIREŐ István: *Régi Magyar exlibrisek (!) 1521–1900*. Bp. 1970. 59. tétel.

¹¹ SZINNYEI I. 953.

¹² *Album studiosorum Academiae Rheno-Traiectinae*. Ultraicti, 1886.

¹³ NAGY I. 136.

¹⁴ SZINNYEI XII. 1091–1092.

Lugossy József
(1812–1884)

KEMÉNY János: *Commentatio historico-juridica de jure succedendi domus Austriae in regnum Hungariae*. Halle, 1731, Hilliger. (763.000)

„Lugossy”

TACITUS, Publius Cornelius: *Opera quae extant omnia*. Amsterdam, 1734, Jansson – Waesberg (753.125)

Először védőlapon „Lugossy”, majd egy sor áthúzott szöveg után a 19. sz. első felében megjelent magyarra fordított Tacitus művek felsorolása.

A címlapon: „L.[ugossy] 1839”

HUGO, Hermannus: *De prima scribendi origine et universa rei literariae antiquitate–praefationem et indices adjecit. C.[hristianus] H.[enricus] Trotz*. Utrecht, 1738, Besseling. (759.752)

„Lugossy”

Lugossy József református tanár volt, 1827-től Debrecenben tanult, 1840-ben egy évig a berlini egyetem hallgatója volt. 1845-ben nevezték ki Debrecenben a Református Kollégium magyar nyelv és irodalom tanszékére, amellyel össze volt kötve a kollégiumi könyvtárosság. A Magyar Tudományos Akadémia 1841-ben levelező, 1858-ban rendes tagjává választotta.¹⁵

Irodalomtörténész, természettudós és orientalista volt.¹⁶ Ő írta az első magyar nyelvű arab nyelviant.¹⁷

Ballagi Mór
(1815–1891)

LUTHER, Martin: *Liber de servo arbitrio, contra Des.[iderium] Eras.[mum] Roterodamum*. Strasbourg, 1707, ny.n. (764.329)

„Dr. Ballagi Mór”

(Ovális bélyegző lenyomata)

Ballagi Mór – a teológus, nyelvész, szótáríró, a Magyar Tudományos Akadémia tagjának pályafutásáról és életművéről számos forrásból lehet adatokat szerezni.¹⁸ A református egyházban betöltött tisztségeit, valamint teológiai tárgyú műveit Zoványi Jenő foglalta össze.¹⁹ Ballagi könyvtára – fiáéval – Aladáréval egyesítve Budapest legnagyobb magánkönyvtára volt,²⁰ a maga idejében.

Károlyi Sámuel
(1818–1862)

HELVETIUS, Jean Adrien: *Traité des maladies les plus frequentes, et des remedés propres á les guerir*. Paris, 1727, Le Mercier. (720.428)

¹⁵ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Bp. 1977. 380.

¹⁶ SZINNYEI VIII. 82–86.

¹⁷ MÉL II. 99.

¹⁸ SZINNYEI I. 438–443. MÉL I. 94. ÚMIL I. 114.

¹⁹ ZOVÁNYI: *i. m.* 40–41.

²⁰ GYÖRGY Aladár: *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben*. Bp. 1886. 65–67.

„Dr. Károlyi”

Orvosdoktor, középiskoláit Sárospatakon, a medicinát Pesten végezte. Szépirodalmi és orvostudományi munkásságot fejtett ki.²¹

Nagy Iván
(1824–1898)

SCHMEIZEL, Martinus: *Commentatio historica de coronis, tam antiquis, quam modernis iisque regis.* Jena, 1712, Gollner (757.484)

BARTH, Conrad Adam: *Memoires de la reine de Hongrie.* Leipzig, 1745, Knoch–Esslinger (751.310)

„Nagy Iván”

Bélyegzőlenyomat mindkét könyvben.

A possessor történész, heraldikus, genealógus volt.²² Tízezer kötetes könyvtárát horpácsi házában maga gondozta, katalogizálta, sőt egyes könyveket be is kötött.²³

Finály Henrik
(1825–1898)

NOLTENIUS, Johannes Fridericus: *Lexicon latinae linguae.* Leipzig – Helmstadt, 1744, Weygand. (779.157)

„Finály Henrik”

(Díszes bélyegző lenyomata)

VALERIUS Maximus: *Libri novem factorum dictorumque memorabilium.* Leyden, 1726, Luchtmans. (781.026)

„Finály Henrik”

(Bélyegzőlenyomat, díszítetlen)

A possessor klasszika filológus, egyetemi tanár, lexikográfus a Magyar Tudományos Akadémia tagja volt.²⁴ Szótárát ma is nagy haszonnal forgatjuk.

Leopold Pfaff²⁵
(1837–1914)

ESTOR, Johann Georg: *Ausserlesene kleine Schriften.* Giessen, 1734–1736, Krieger (728.789)

„Bibliothek des Prof. Dr. L. Pfaff”

(Bélyegzőlenyomat)

„A Debreceni M. Kir. Tudományegyetem Könyvtára”

²¹ SZINNYEI V. 1102–1103.

²² SZINNYEI IX. 620–629. MÉL II. 270. ÚMIL II. 1442–1443.

²³ MÁRKI Sándor: *Emlékbeszéd Nagy Iván r. tag felett.* Bp. 1900. 14–16.

²⁴ SZINNYEI III. 495., 499. MÉL I. 512.

²⁵ Pfaffról és könyvtáráról: OJTOZI Eszter: *Possessori bejegyzések a Debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi könyveiben.* V. = Könyv és könyvtár (19.) 1997. 107–108.

(Címeres kör alakú bélyegző lenyomata, eddig nem fordult elő egyetlen általam kézbe vett könyvben sem.)

Pfaff erdélyi szász volt. A Pfaff könyvtár szétszóródott a Debreceni Egyetemi Könyvtár állományában.

Ágoston József (kisjókai)²⁶

BELIUS, Carolus Andreas: *De Maria Hungariae regina.... commentatio historico-critica*. Leipzig, 1742, Schniebes. (759.508)

„Kis-Jókai Ágoston József Könyvtárából”
Ex libris jelmonddal.²⁷

A possessor építésszámológép. Költeményt, szakkikkeket, irodalomtörténeti tanulmányt tett közzé. Dolgozott az Első Magyar Általános Biztosítónál. 1896–1901 között Somogy megye tabi járásának országgyűlési képviselője volt. Értékes könyvtárat birtokolt, amelyet 1905-ben antikváriusnak adott el. Utóbbi a könyveket a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának kínálta fel megvételre, de az drágállotta, és nem vásárolta meg.

Ágoston Józsefet, mint neves hungarica gyűjtőt említi György Aladár.²⁸ Ex librisének készítője: Akantisz Viktor (1864–?) íróként és grafikusként működött. 1919-ben került a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárába mint könyvművészeti előadó. 1929-ben nyugdíjazták.²⁹

Farkas Lajos (losonci)³⁰
(1806–1873)

és

Petrik Géza³¹
(1845–1925)

COLUMBUS, Johannes: *Incerti scriptoris Graeci fabulae aliquot Homericæ de Ulixis erroribus ethice explicatae*. Leyden, 1745, De Groot. (763.539)

„Farkas Lajos könyvtárából 1873. Dec. 10-én”
„Petrik Géza Budapesten”

Keret nélküli, igen apróbetűs hosszú bélyegző lenyomata.

Petrik 1879-ig volt antikvárius; Farkas Lajos könyvét talán annak halála után vásárolta meg.

Meltzl Hugo³²
(1846–1908)

LOESCHER, V.[alentin] E.[rnst]: *Literator Celta, seu de excolenda literatura Europaea*. Leipzig, 1726, ny.n. (762.446)

²⁶ SZINNYEI I. 87., GULYÁS I. 277–278.

²⁷ 55×72 mm., könyomat. Képe: OJTOZI Eszter: *Ex librisek....* 14. Ritka.

²⁸ GYÖRGY Aladár: *i. m.* 411.

²⁹ GULYÁS I. 277–278.

³⁰ SZINNYEI III. 180.

³¹ ÚMIL III. 1627.

³² SZINNYEI VIII. 1067–1070.

„Meltzl”

Meltzl erdélyi szász, külföldön végezte az egyetemet. 1872-ben nevezték ki a kolozsvári egyetemre a német nyelv- és irodalom tanárának. 1894–1895-ben rektori méltóságot viselt. Tagja volt több külföldi irodalmi társaságnak, 1876 óta a Petőfi Társaságban is működött. Irodalomtörténeti és komparatistikai dolgozatokat tett közzé.

Jendrássik Ernő
(1858–1921)

NICOLAI, Ernestus Antonius (praeses)–KERSTENS Io.[annes Christianus] (respondens): *Dissertatio medica de spissitudine sanguinis*. Halle, 1749, Hilliger. (761.648)

„Dr. Jendrássik”
(Bélyegzőlenyomat)

Jendrássik bel- és ideggyógyász volt, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia tagja; a Természettudományi Társaság elnöke.³³

Írt egy belgyógyászati tankönyvet. Teljes pályaképét Ángyán János vázolta fel.³⁴

Pekár Gyula
(1867–1937)

[BECKET, Antoine]: *Histoire du ministre de cardinal Martinusius, archevêque de Strigonie primat et regent de Royaume Hongrie*. Paris, 1715, Compagnie des Libraires associez. (132.371) Apponyi III. 2398.

„Pekár Gyula 1912 szept. Páris”

L' Histoire et les Amours de Sapho [!] de Mytilene. Paris, 1724, Musier. (132.350)

„Pekár Gyula 1895. decz. 10 Páris.”

VITRIARIUS, Phil.[ippus] Rein.[hardus]: *Institutiones juris naturae*. Leyden, 1734, Luchtmans. (132.138)

„Julius Pekár A.[nno] D.[omini] [18]85 Kal.[endas] Sept.[embris] Budapestini”

PETIT, Pierre: *Traité historique sur les Amazones*. 1–2. Leyden, 1718. Langerak. (132.363/1–2).

„Pekár Gyula 18[95] május 2. Páris”

SCHLOSSERUS, Frider.[icus] Philippus: *Meditatio subseciva de aestimatione heraldica*. Hannover, 1729, Förster (300.190)

„Pekár Gyula”

DUPUY, Pierre: *Histoire de la condamnation des templiers*. 2. Bruxelles, 1713, Toppens. (720.234)

„Pekár Gyula”

KOLB, Gregorius: *Series Romanorum pontificum cum reflexionibus historicis*. Köln, 1739, Veith. (763.347)

³³ MÉL I. 812. GULYÁS XV. 729–730.

³⁴ ÁNGYÁN János: *Jendrássik Ernő emlékezete*. = A Magyar Tudományos Akadémia Biológiai és Orvosi Tudományok Osztályának Közleményei X. Bp. 1959. 15–30.

„Jul.[ius] Pekár [18]95. Kal.[endas] Mart.[ii] Budapestini”

A könyv kötéstábláján címke: „Graf. G. Budapesten ódonkönyvkereskedése van és elad könyvet minden nyelven és a tudomány minden ágából.” Az antikváriust nem sikerült azonosítanom; a címke³⁵ az 1860-as években készülhetett.

CANTEMIR [KANTEMIR Antioh Dmitrievič]: *Satyres. Avec l'histoire de sa vie.* [Par I. S. Bar-kov]. Traduites en françois. [Par O. de Guasco] London, 1749, Nourse (132.351)

BMCPB CXX 777. h.

A 143–145. lapokon Teofil, a Novosszpaszki monostor archimandritájának latin nyelvű pane-gyricusa Kantemir tiszteletére.

Pekár a középiskolát Debrecenben, Budapesten és Bostonban végezte; a berlini és a pesti egyetemeken folytatott politikai és jogi tanulmányokat; három évig tanult a Sorbonne-on. 1911-től a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, 1919–1921 között kultuszállamtitkár és tár-canélnküli miniszter volt.³⁶ A róla szóló emlékezés szerzője kiemeli, hogy könyvtára igen gazdag, szinte egész lakását betöltötte.³⁷

Pekár Gyula könyvtárának egy része a debreceni Egyetemi Könyvtárba került. A gyarapodási napló folyószáma 1939. 36–55.³⁸

E szám alatt összesen 2000 tételt (nem könyvet) leltároztak, sajnos nem jelezték a szerzemé-nyezés mikéntjét (vételt? ajándék?).

A leltározás nagyjából a művek nyelve szerint történt; döntő többségük angol, francia és olasz nyelvű, de Pekárnak voltak spanyol, orosz, német, magyar, latin, görög és héber könyvei is. Meg-állapítható, hogy a Pekár-gyűjtemény révén főként szépirodalmi, irodalomtudományi, jogi, törté-nelmi, filozófiai és vallási tárgyú művekkel gazdagodott az Egyetemi Könyvtár. A könyvek a possessor magas olvasói igényeiről tanúskodnak.

Krúdy Jenő
(1860?–1942)

és

Wodetzky József
(1872–1936)

WOLFF, Christian: *Auszug aus den Anfangsgründen aller mathematischen Wissenschaften.* Frankfurt–Leipzig, 1728, Renger. (763.461)

ROST, Johann Leonhard: *Matematischer Lust- und Nutz-Garten.* Nürnberg, 1745, Weigel. (763.464)

„Dr. Krúdy adományából”
(Bélyegzőlenyomat)

A debreceni Egyetemi Könyvtár 1926/1927. évi leltárkönyve szerint mindkét könyv Wodetzky Józseftől került a könyvtárba. Possessori nyomot nem hagyott maga után.

³⁵ „Ódon könyvkereskedés”; első előfordulása 1854: „antikvárium” értelemben. MTESZ II. 1067.

³⁶ SZINNYEI X. 705–708. ÚMIL III. 1600.

³⁷ PAIKERT Alajos: *Pekár Gyula emlékezete.* Bp. 1938. 9–18.

³⁸ Debreceni M.[agyar] Kir.[ályi] Tisza István Tudományegyetem. Gyarapodási Napló. VII. 1938–1940.

Krúdy Jenő orvosdoktor volt, Indiában működött, jelentős vagyont szerzett, jó felszerelt magán-csillagvizsgálót rendezett be. Tagja lett a londoni Royal Astronomical Societynek. Különösen sokat foglalkozott a csillagászati műszerekkel. Szorgalmazta a homorú tükrű teleszkópok alkalmazását. 1921-ben hazatért és felajánlotta az államnak saját csillagdája felszerelését. A berendezésből a debreceni Tisza István Tudományegyetem is kapott. Legnagyobb műszere egy 50 cm átmérőjű tükör ma is Debrecenben működik.³⁹

Wodetzky József vázlatos pályaképét nekrológiából ismerhetjük meg.⁴⁰ Tanulmányait Párizsban végezte. Hazatérve 1912-ben kezdte meg egyetemi működését Budapesten. A debreceni egyetem Orvostudományi Fizikai Tanszékére 1923-ban került. 1923–1934 között a bölcsészkaron is szakelőadóként működött.⁴¹ 1934-ben a budapesti egyetem Csillagászati Intézetének igazgatója volt, majd a csillagászat professzora lett. Wodetzky tudományos nézeteiről és munkásságáról, érdeklődési köréről kimerítő szócikket írt a „Magyar Tudóslexikonba” Ponori Thewrewk Aurél.⁴²

Wodetzky volt egyik alapítója és ügyvezető titkára a Stella Csillagászati Egyesületnek, amely *Stella Almanach* címen folyóiratot adott ki.⁴³ Véleményem szerint Wolff és Rost munkáit Krúdy adományozta a debreceni csillagvizsgálónak, és azok Wodetzky kezén átmenve kerültek a debreceni Egyetemi Könyvtárba.

Gombos Albin
(1873–1938)

VANIERIUS, Jacobus: *Praedium rusticum*. Basel, 1750, Thurneisen. (759.116)

„Dr. Gombos Albin 527 sz.”
(Kézzelel írt bejegyzés)

A possessor történész, medievista, 1912–1913-ban szerkeszti a *Századokat*. 1937-ben lett a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Gyermekkönyveket is írt.⁴⁴

Gerhardt Guidó
(1877 – 1944-ben még élt)

[ELEONORA MARIA ROSALIA, Troppau és Jägerdorf hercegnő]: *Freywillig-Auffgesprungener Granat Apffel des christlichen Samaritans*. Wien, 1710, Voigt. (760.194/coll.1.)
Ein ganz neues und nutzbares Koch-Buch. Wien, 1710, Voigt. (760.194/coll.2)

„Gerhardt Guidó”
(Bélyegzőlenyomat)

A possessor kísérletügyi igazgató, a Magyar Királyi Vetőmagvizsgáló Állomás tisztviselője volt. Mezőgazdasági szakkikkek tett közzé.⁴⁵

³⁹ NAGY Ferenc: *Magyar Tudóslexikon A-tól Zs-ig*. Bp. 1997. 506–507.

⁴⁰ G[UMANN] I[stván]: *Wodetzky József 1872–1956*. = *Csillagok Világa* (1.) 1956. 85.

⁴¹ VARGA Zoltán: *A Debreceni Tudományegyetem története I. 1914–1944*. Debrecen, 1967. 252–253.

⁴² NAGY Ferenc: *i. m.* 874–875.

⁴³ Uo.

⁴⁴ MÉL I. 606. GULYÁS XI. 68–71.

⁴⁵ GULYÁS X. 765–766.

Fabricius Endre (tóthlipcsei)
(1880 – 1942-ben még élt)

OVIDIUS Naso, Publius: *Metamorphoseon libri XV. oder Bücher der Verwandlungen*. Nürnberg, 1739, Krauss. (762.547)

„Liber Andreae Fabricii A[nn]o 1941”

(Kézzele írt bejegyzés)

Fabricius agrárszakember volt. Növénynevesítéséről, gazdasági kérdésekről írt; Tessedik Sámuelről önálló műve van. Az OMGE igazgatóhelyetteseként és magántisztviselőként működött.⁴⁶

Rugonfalvi Kis István
(1881–1957)

CALDERINO, Caesar: *Dictionariolum sive thesaurus linguae Latinae...* Bassano, 1743, Remondini. (728.564/coll. 1.)

SALICI DA COMO, Gio[vanni] Andrea: *Osservazioni utilissime nella lingua volgare*. Bassano, 1743, Remondini. (728.564/coll. 1.)

„Rugonfalvi Kis István”
(Ovális bélyegzőlenyomat)

Győrben volt levéltáros, családtörténeti, jogtörténeti és hivataltörténeti munkái vannak. 1914-ben nevezték ki a debreceni egyetem tanárává.⁴⁷ 1918-ban a Székely Nemzeti Tanács elnöke volt, 1931–1932-ben rektori méltóságot viselt.⁴⁸

Csobán Endre
(1882–1959)

CELLARIUS, Christophorus: *Historia universalis, ac perspicue exposita*. Jena, 1735, Bielcke. (753.218/coll. 1.)

CELLARIUS, Christophorus: *Historia medii aevi*. Jena, 1736, Bielcke. (752.218/coll. 2.)

CELLARIUS, Christophorus: *Historia antiqua*. Jena, 1739, Bielcke. (752.218/coll. 3.)

RUCHAT, Abraham: *Histoire de la réformation de la Suisse*. 1–4. Genève, 1727–1728. Bousquet. (752.235)

Les Psaumes de David mis en vers françois, et revus par ordre de Synode Walon des Provinces... Dort–Leyden–Amsterdam, Rotterdam–S’Gravenhage, 1726, Van Braam, Haak, Humbert, Acher-Swart. (753.364/coll. 2.)

Kottáskönyv! A kolligátum első tagja: francia nyelvű Új Testamentum. Paris, 1678.

FABER, Basilius Soranus: *Thesaurus eruditionis scholasticae*. 1–2. Leipzig, 1735, Saalbach. (796.027)

Az eddig leírt könyvekben „Csobán Endre” bejegyzés található.

IKENIUS, Conradus: *Antiquitates Hebraicae secundum triplicem Judaeorum statum, ecclesiasticum, politicum et oeconomicum*. Bremen, 1741. ny.n. (761.017)

Héber szövegrészek. E könyvnek előző tulajdonosát is azonosítani lehetett:

⁴⁶ GULYÁS VIII. 57–59.

⁴⁷ VARGA Zoltán: *i. m.* 198–202.

⁴⁸ MÉL I. 926.

„Jos.[ephi] Luka 1878”

Nevezett római katolikus főtanító volt az Órségben és Vas megyében tanított. Hírlapi cikkeket írt és egy katolikus egyházi énekeskönyvet adott ki.⁴⁹

Csobán Endre tanulmányait a budapesti egyetem bölcsészkarán végezte. Eleinte hírlapírással foglalkozott, majd 1918-ban Debrecen főlevéltárosává nevezték ki. Elnöke volt a Monti Olaszbarát körnek és a Csokonai körnek. Ő szerkesztette a Kardos Albert Emlékkönyvet.⁵⁰

Haraszi Emil

(1885–1958)

RAMEAU, [Jean Philippe]: *Generation harmonique, ou traité de musique theorique et pratique*. Paris, 1737, Peault fils. (762.153)

„Haraszi Emil Könyvtára”

(Bélyegzőlenyomat)

Haraszi tanulmányait a lipcsei és párizsi egyetemeken folytatta, bölcsészdoktori szigorlatot tett. 1907 óta a Pesti Hírlap zenekritikusa volt.⁵¹ Egyetemi címzetes rendkívüli tanári címet kapott, vezette a Nemzeti Zenedét és a Magyar Nemzeti Múzeum Zenei Osztályát. 1917-ben a budapesti egyetemen megkapta a rendkívüli tanári címet. 1927 óta többnyire Párizsban élt és alkotott. Magyar, német, francia és angol nyelven tett közzé monográfiákat és cikkeket.⁵² Haraszi munkássága felbecsülhetetlenül értékes a magyar zene külföldi megismertetésében; ő maga kivételes helyet foglal el a hazai zenetörténészek között.⁵³ Munkatársa volt a *Magyar Könyvszemlének* is.

Járdányi Paulovics István

(1892–1952)

CARYOPHILUS, Blasius: *De antiquis marmoribus opusculum*. Utrecht, 1743, Besseling. (789.009/coll. 1.)

CARYOPHILUS, Paschalis: *De usu et praestantia thermarum Herculanarum, quae nuper in Dacia Trajana detectae sunt*. Utrecht, 1743, Besseling. (789.009/coll. 2.)

„Járdányi Paulovics István Könyvtára”

(Bélyegzőlenyomat)

A régész, ókortörténész possessor 1940-től a debreceni egyetem nyilvános, rendes tanára volt, cikkei, tanulmányai felölelik a római régészet csaknem valamennyi területét.⁵⁴ Gyűjtötte a latin auctorok 17–18. századi kiadásait, halála után sok könyve a debreceni Egyetemi Könyvtárba került.

⁴⁹ SZINNYEI VIII. 87–88.

⁵⁰ GULYÁS IV. 1059–1060., valamint: VERESS Géznáné: *Tiszántúli személynévjegyzék*. Debrecen, 1980. 28.

⁵¹ SZABOLCSI Bence-TÓTH Aladár: *Zenei lexikon*. II. Bp. 1965. 134.

⁵² GULYÁS XII. 597–598.

⁵³ *Grove's Dictionary of Music and Musicians*. IV. London, 1954. 69. Haraszi főbb művei jegyzékével.

⁵⁴ MÉL II. 345. Vö. még BANNER János–JAKABFFY Imre: *A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája a legrégebb időktől a XI. századig*. Bp. 1954.

Szabó Dezső
(1879–1945)

HOTTINGER, Johann Jacob: *Helvetische Kirchen-Geschichten*. Zürich, 1708, Bodmer. (750.813)

MURATORI, Lodovico Antonio: *Della forza della fantasia humana*. Venezia, 1745, Pasquali. (750.691)

„Szabó Dezső Könyvtárából Ex Libris”⁵⁵

Az író könyvtáráról megjelent egy párbeszéd,⁵⁶ „Szabó Dezső ötezer könyve között” címmel, amelyből számunkra az a lényeges, hogy szerette és gyűjtötte a régi könyveket, valamint, hogy már a negyvenes években eladott néhány könyvet, ugyanakkor vásárolt is, így könyvtárának állománya cserélődött, változott.

Johann Baptist Wenckh
(17. század második fele – 18. század első fele)

Wenckh 1683-ban Leydenben lett orvosdoktor. Grácban élt, mint városi főorvos,⁵⁷ Stiria udvari orvosa. Fő kutatási területe a nőgyógyászat és az urológia volt. Mária Terézia 1748-ban lovaggá emeli. Unokái nyertek osztrák bárói rangot.⁵⁸ A magyarországi Wenckheim család tőle ered.⁵⁹

A Debreceni Református Kollégium néhány diákjának possessori bejegyzése

Kecskeméti Biró András
(XVII. század vége – XVIII. század eleje)

LAVATERUS, Ludovicus: *De ritibus et institutis Ecclesiae Tigurinae*. Zürich, 1702, Gessner. (720.314)

„Andreae B. Kecskeméti Compar.[avit] Tiguri Helvet.[iae] 1711”

A possessor 1706-ban subscribál a debreceni kollégiumban.⁶⁰

Kármán András
(18. sz. közepe)

TERTULLIANUS, Qu.[intus] Septimus Florens: *Apologeticus*. Leyden, 1718. Severin. (760.541/coll. 1.)

⁵⁵ 65×92 mm, linó. Szabó Dezső profilját ábrázolja. Képe: OJTOZI Eszter: *Ex librisek...* 19. tábla.

⁵⁶ SZABÓ István: *Szabó Dezső ötezer könyve között*. = Magyar Nemzet 1940. március 30. 68. sz. 9.

A cikk másolatáért Nagy Anikónak (OSzK) tartozom köszönettel.

⁵⁷ *Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker*. V. München–Berlin, 1962. 897.

⁵⁸ WURZBACH, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. LIV. Wien, 1886. 267.

⁵⁹ KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok*. XI. Bp. 1932. 76–77.

⁶⁰ THURY II. 187.

MOSHEIM, Jo.[hannes] Laur.[entius]: *Disquisitio chronologico-critica de vera aetate Apologitici a Tertulliano conscripti*. Leyden, 1720, Severin. (760.541/coll. 2.)

„Andreas Kármán Amstelodami 1762 d.[ie] 5 Maij valet 2. flor.[enos] Andreas Kármán m.[anu] pr.[opria].

Ifj. Kármán Andrást és testvérét Józsefet apjuk 1754-ben íratja be a kollégiumba.⁶¹

P. Kovács János

MENCKENIUS, Jo.[annes] Burch.[ardus]: *De charlataneria eruditorum declamationes duae*. Amsterdam, 1747, Saalbach. (759.012)

„Ioann.[es] P. Kovács Comp.[aravit] [?] [1] 1764.

P. Kovács János 1755-ben subscribál.⁶²

Ungi Pál

(18. sz. utolsó harmada)

HEINECCIUS, Io.[hannes] Gottl.[ieb]: *Praelectiones academicae in, Sam.[uelis] Pufendorfii de officio hominis*. Berlin, 1742, Kunst. (763.608)

„Accessit Libris Pauli Ungi Timor D.[omini] est initium Sapientiae.”⁶³

Ungi Pál 1777-ben a II. classis diákja a kollégiumban, debreceni illetőségű.⁶⁴

Tikos István

(18. sz. vége)

HUETIUS, Petrus Daniel: *Poemata*. Utrecht, 1700, Brodelet. (752.993)

„Stephani Tikos”

Tikos subscripciójának éve: 1786.⁶⁵

Halász József

és

Jenei Sámuel

MESTREZAT, Jean: *Exposition du chapitre VIII. de l'epitre de l'apotre S.[aint] Paul aux Romains, en XXX. Sermons*. Amsterdam, 1703, Malherbe-Tirel. (720.216)

„Josephi Halász”

„Samuelis Jenei”

Halász József 1787-ben az I. classis diákja. Pápáról származik, atyja superintendens volt.⁶⁶

Jenei Sámuel 1787-ben negyedéves a kollégiumban.⁶⁷

A könyv kettejüké egyszerre nem lehetett, talán Jenei adta Halásznak??

⁶¹ THURY II. 239.

⁶² THURY II. 240.

⁶³ ZSOLTÁROK 11–10. hibásan idézve. Recte: „Initium Sapientiae est timor Domini”.

⁶⁴ THURY II. 333.

⁶⁵ THURY II. 464.

⁶⁶ THURY II. 403.

⁶⁷ THURY II. 407.

Sárvári Pál

(18. sz. vége – 19. sz. eleje)

PERIZONIUS, Jac.[obus]: *Rerum per Europam maxime gestarum ab ineunte saeculo sextodecimos usque ad Caroli V. mortem*. Leyden, 1710. Van den Linden. (760.823)

„Pauli Sárvári Debrec.[ini] 1792”

A megadott évben a possessor a kollégium seniora volt.⁶⁸

Nyirő Sámuel

(18.–19. sz. fordulója)

[Biblia] *Hé Kainé Diathéké*. Leipzig–Lübben, 1737, Voss. (753.343)

„Est Samuelis Nyirő”

A possessor az iskolai adattár már nem jegyzi, de mivel korábbi évekből is vannak könyvei – ezeket katalógusaimban már ismertettem – rögzítettem ezt a bejegyzést is.

Amint a dátumokból kitűnik, a diákok könyveiket néha tanulmányaik elvégzése után vásárolták, esetleg kései peregrináció idején, de csak az iskolai adattárból lehetett őket azonosítani.

Rövidítések

- BMCPB = *British Museum General Catalogue of Printed Books*. 1–263. Vol. London, 1965–1966.
- GULYÁS = GULYÁS Pál: *Magyar írók élete és munkái*. 1–17. Bp. 1939–1995.
- MÉL = *Magyar Életrajzi Lexikon* I–III. Bp. 1967–1981.
- MTESZ = *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára*. I–III. Bp. 1967–1976.
- NAGY = NAGY Iván: *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I–XII. Pest, 1857–1865.
- SZINNYEI = SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Bp. 1891–1914.
- THURY = THURY Etele: *Iskolatörténeti adattár*. I–II. Pápa, 1906–1908.
- ÚMIL = *Új Magyar Irodalmi Lexikon*. I–III. Bp. 1994.

OJTOZI ESZTER

⁶⁸ THURY II. 452.

A Nyíl regényújság története. 1931 tavaszán egy fiatal újságíró lépett be a Révai Irodalmi Intézet székházának kapuján. Újváry Sándornak hívták. A barátját, Juhász Andort kereste, aki a cég egyik lektora volt. Újváry egy regényújság tervét hozta magával. Szándéka kettős volt: egyrészt a külföldi ponyvairodalom helyett magyar írók műveit kívánta kiadni, másrészt ezen írók anyagi gondjain próbált segíteni ezáltal, lévén hogy egy újság átfutási ideje sokkal gyorsabb mint egy könyvé, így a honorárium is hamarabb esedékes. A magyar írók nagy gondja volt, hogy a teljes kifizetés csak a könyv végleges elfogyása után történt meg, és addig a szerző kénytelen volt az előlegekből élni.

Juhásznak tetszett az ötlet, de ő maga nem volt illetékes a dologban. Bevitte Újváryt Schultz Elekhez, a cégvezetőhöz. „Lexi”, ahogy mindenki nevezte, a Révai saját nevelésű munkatársa volt: minden idejét és minden erejét a cégnek szentelte. Újváry neve persze előtte sem volt ismeretlen. Meghallgatta a tervet, de máris készen volt az ellenvetéssel. Egy ilyen regényújság kiadása kockázatosnak, és újszerűnek tűnt. A Révai viszont bevallottan konzervatív kiadó volt, a lexikon, a nagy magyar írók (Jókai, Mikszáth, a két Eötvös, Rákosi Viktor stb.) összes műveinek kiadója. A cég megszokott képével ellentétes lenne egy kolportázsújság kiadása.

Persze ez a kiadó már nem ugyanaz, mint ami a háború előtt volt. A Révaiak már halottak voltak, a vállalat vezérigazgatói székében a korábbi jogtanácsos, Keéri-Szántó Andor ült, aki egyben a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesületének is elnöke volt. Zárkózott, katonás, hűvös-gunyoros stílusú embernek ismerték. Őt kellett Újvárynak meggyőznie. Harmadszor is előadta tehát a tervét. Keéri időt akart nyerni, s közölte, hogy akkor tud érdemben foglalkozni a tervvel, ha írásban előtte lesz a részletes tervezet: példányszámok, munkatársak, írók, honoráriumok. Újváry azonban számított erre, és máris előhúzta zsebéből az előre elkészített leírást. Keéri nem titkolta, hogy imponál neki ez a gyorsaság, de választ csak pár nap múlva adott. A belépő Újváryt ezzel fogadta: – Mi legyen a lap neve? Az újságíró erre levette a polcra a Révai Lexikon egy kötetét és letette az asztalra: – Nyissa ki bárhol, és találomra mutasson rá egy szóra. Az lesz a lap neve. Keéri csóválta a fejét, de megtette. Így lett az induló heti regényújság neve *Nyíl*.¹

Az első szám 1931. június 3-án jelent meg, benne Erdős Renée *Kaland Firenzében* című kisregényével. Ezután a lap – kisebb kihagyásokkal, pl. 1931. aug. 10. és szept. 17. között – minden csütörtökön az újságárusokhoz került. Ára mindössze 10 fillér volt. A szerkesztő – legalábbis papíron – maga Keéri-Szántó lett.² Újváry mint segédszerkesztő szerepelt, talán azért, mert ő más újságokat is szerkesztett ebben az időben.

Klasszikus formájában a *Nyíl* 16 oldalas volt, ebből 14 oldal maga a kisregény, a fennmaradó kettőn pedig néhány kisebb írás és egy keresztretjvény kapott helyett, már csak azért is, hogy csakugyan meglegyen a hetilap jelleg. A terv az volt, hogy ezeket az oldalakat a kisregény írója szerkessze. Ezt azonban kevesen vállalták. Ilyenkor a lap két lektora végezte el ezt a munkát. Egyikük, Kellér Andor így ír erről:

„Mi olvastuk el és bíraltuk el a kéziratokat, mi szereztük meg az utolsó két oldal anyagát, az úgynevezett tölteléket, vagyis egy-két cikket és karcolatot, valamint a keresztretjvényt, és tördeltük be az újságot.”³

Érdekes módon Kellér nem említi Újváry nevét: szerinte Schultz Elek volt a „regényújság életrehívója, megszervezője és talán kitalálója is”. A két lektor mindenesetre nem unatkozott, több hónapra előre megvoltak a kiadandó kisregények:

¹ A lap keletkezését így mondja el ÚJVÁRY Sándor: *Szabálytalan önéletrajz*. München, 1976. 58–65.

² LAKATOS Éva: *Magyar irodalmi folyóiratok*. Bp. 1972–

³ KELLÉR Andor: *Író a toronyban. Palásthy titka*. Bp. 1979. 160–166.

„Az irodalmi világban láthatatlan csőpostán, szinte órák alatt terjedt el a hír: Révaiék hatszáz pengőt fizetnek egy Nyíl-regényért; ötven szabványos gépirásos oldalért hihetetlenül nagy összeg! A kiadó huszonnégy óra alatt elolvastatja a kéziratot, és másnap fizet. Ez egyenesen varázslatosnak hatott. Tódultak az írók, ömlött a kézirat...”⁴

A kezdeményezés érdeklődést keltett a szakmai körökben is. Supka Géza lapja, a *Literatura* például így írt:

„Arról panaszkodtunk múlt számunkban, hogy éppen a legvirágzóbb kiadócégek... úgyszólván kizárólag külföldi művek fordításának közlésével folytatják úgynevezett 'magyar kiadói' tevékenységüket... A Nyíl... minden héten közli... egy-egy modern, magyar regényírónak egy-egy teljes regényét. A magyar olvasóközönség csak hálás lehet a Révai Testvéreknek ezért az ügyes kezdeményezésért, amely – a mai helyzetben – egyúttal valósággal az élő magyar irodalom életmentése is.”⁵

A lap lelkenedő hangja később sem csökkent:

„Hét hónap alatt harminc magyar írónak harminc eredeti regényét hozták ki Révaiék a Nyíl röppenő szárnyain. Ha valaha sikerült irodalmi cáfolat, akkor ez a harminc regény valóban az. Cáfolat arra a tantételre, hogy magyar kiadó ma csak fordításokat hozhat piacra; cáfolat arra, hogy csak drága könyveket érdemes piacra dobni; cáfolat arra, hogy csak hülye amerikai és álamerikai kalandregényeknek van Magyarországon közönségük. Erkölcsi bátorság kellett a mai magyar kiadói fűszerszámban ahhoz, hogy kizárólag magyar írókkal vágjon neki a Révai-kiadó ennek a sorozatnak. A siker őt igazolta...”⁶

Kevésbé lelkes Illés Endre, a *Nyugat* cikkírója:

„Egyetlen jelzővel határozhatjuk meg valamennyit: tízfilléres regények... Tíz fillér szárnnyakat adhat az író mondanivalójának... de a tíz fillér és a nagyobb példányszám megafon is: amelybe kiáltani kell... Hangosan. Tetszetősen. Tömegeknek valót. [...] Erdős Renée kisregénye... pontosan azon az esztétikai szinten áll mint Erdős Renée többi munkája [...] Moly Tamás... legújabb spiritiszta-története is: egy író munkája, aki szégyenli amit csinál [...] Lakatos László regénye mulatságos megvalósítása annak a változatnak, milyenné válik egy pesti házasságtörés története... ha átdolgozzák a serdültebb ifjúság, a tizenhatéves lányom, a kissé prűd nagymám s az egyszerűbb háztartási alkalmazottam számára. [...] S felvonultatta a sorozat szerkesztője azokat is, akik kis gicseikkel, felpohár limonádéjukkal mindig megtalálták s megtalálják számításait a közönségnél is.”⁷

Valóban, az itt megjelent művek többsége inkább csak a szórakoztatást tekintette céljának. De azért – főleg a későbbiekben – találhatóunk más neveket is a szerzők között: Mikszáth Kálmán (két kisregénnyel is), Surányi Miklós (3), Tersánszky J. Jenő (4), vagy éppen Móra Ferenc, Krúdy Gyula, Palotai Boris egy-egy művel. Érdekességnek számíthat Várnai Zseni, Móricz Virág, Dénes Zsófia bemutatkozása, mint széppróza-író. De itt látott napvilágot Déry Tibor *Átutazó* című kisre-

⁴ Uo.

⁵ *Literatura* 1931. 3. sz. 83.

⁶ *Literatura* 1932. 2. sz. 359.

⁷ ILLÉS Endre: *Ötven új magyar regény*. = *Nyugat* 1932. I. 662–665.

génye (később *Pesti felhőjáték*). Természetesen Kellér Andornak és Újváry Sándornak is megjelent négy, illetve három műve.

Az egyes számokat olyan neves rajzolók illusztrálták, mint például Benedek Kata, Jaschik Álmos, Szűr Szabó József, Vogel Eric, Hauswirth Magda, Byssz Róbert.

A *Nyíl* regényűjság még egy szempontból érdekes: itt jelent meg Rejtő Jenő első hosszabb szépirodalmi munkája: 1932. július 28-án, a 30. (61.) számban: *A párisi front* című kisregény. Egy külföldön élő, állástalan fotóriporter révén megismerhetjük belőle a francia főváros napi életét, híres kávéházait, a Coupole-t, a Dome-ot, ahová a kint élő, nagyobb részét munkanélküli magyarok jártak. Később ezek a helyek szinte toposzokká váltak, amelyeket minden Párizsban játszódo regény megemlített. Mindezeket Rejtő saját tapasztalataiból ismerte, legendás csavargásai során itt is megfordult, és hasonló körülmények között élt, mint hősei. Úgy tűnik ezt a művét külföldön írta. Egyik levelében olvashatjuk a következőket:

[...] toloncúton Tarvisióból Klagenfurtba kerültem ahol a rabok télen fát vágnak a börtönudvaron. Ezt egy színes riportban megírtam az Ujságnak.[...] És megírtam azt is, hogy milyen a börtön Zürichben, ahol engedély nélküli házalásért ültem két hetet. Ekkor egy Gattmann nevű hölgy írt, hogy a Révai szívesen venné egy rövid lélegzetű regényemet. Mire hazajöttem A párisi front ... című regényem négy kiadást ért meg közvetlenül egymás után és második megjelenésem előtt a Nyíl tönkrement.⁸

A levélben említett hölgy Gatman Böske, a Révai belső munkatársa, akit vidám, de kissé nagyepű, és felületes műveltségű embernek tartottak – valószínűleg nem ő volt a másik lektor.

A *Nyíl* hasábjain jelent meg Nagy Károly első kisregénye is, az *Ükapám a rablólovag* 1934-ben, a 7. (142.) számban. A szerző ígéretes költőként indult, de végül – hogy meg tudjon élni – Charles Lorre álnéven, sikeres Rejtő-„epigonként” ő is légiósregényeket gyártott, amíg 1942-ben munkaszolgálatosként meg nem halt.

1932-ben könyvsorozat is indult a lap nevével. A Magyar Könyvészet⁹ szerint két kiadvány jelent meg: Ambrus Zoltán *Giroflé és Girofla*, valamint Conan Doyle *Kettős, alkalmilag kísérettel* című regényei. Ki kell azonban egészítenem az OSzK összeállítását: Megjelent egy harmadik mű is. Rákosi Viktor *Emmy* című regényének új címlapkiadása. A 207 oldalas könyv 66 fillérbe került, ahogy ezt nagybetűkkel közölték a borítón. A hátlapon pedig ott van ugyanaz a Nyíl-embléma, ami az újság fejlécén is látható volt.

Azonban a lap reményt keltő indulása után pár hónappal kiderült, hogy a számításokba hiba csúszott. A rendkívül magas honoráriumok csak akkor lettek volna tarthatóak, ha a *Nyíl* százezres nagyságrendben kel el. Márpedig nem így történt.

„Persze a kiadó nem volt érzelgős; ahogy ráébredt a szomorú valóságra, rögtön visszahúzta a gyeplőt. Az írói tiszteletdíj grádicsosan csökkent: előbb ötszázra, aztán négyre, aztán háromra, fél év után már csak százhusz pengőt fizettek egy Nyíl-regény kéziratáért.”¹⁰

De még ez sem volt megvetendő összeg, feltételezhetjük, hogy kéziratokban ezután sem volt hiány. Ám más dolog is történt: külföldi írók műveit kezdte kiadni a lap. A *Literatura* persze nem hagyta szó nélkül:

⁸ Rejtő Jenő levele a Nova kiadóhoz. A másolat Paulay Lajos tulajdona.

⁹ *Magyar Könyvészet 1921–1944*. VI. Nyelvészet – irodalom. Függelék: Az irodalmi sorozatok mutatója. Bp., 1981. 482.

¹⁰ KELLÉR Andor: *i. m.*

„Meghalt a Nyíl, a heti regényújság, amely néhány esztendővel ezelőtt egészen új utat vágott a magyar könyvkiadás terén. A célkitűzés szerint fiatal magyar írók kisregényeit akarta hétről-hétre az olvasókhöz közvetíteni és két éven keresztül ezt a célkitűzést állta is. [...] Mi történt a kulisszák mögött, azt nem tudjuk, vagy mondjuk inkább, hogy nem tartozik ide; elég az hozzá, hogy néhány hónappal ezelőtt a Nyíl általános meglepetésre bejelentette 'új célkitűzését'. Ez... természetesen nem jelentett mást, hogy a jövőben külföldi munkák kerülnek sorra ezeknek a füzeteknek a lapjain. Ami persze ismét egy karéj kenyeret, ha talán vékony kenyeret is szelt le a küzködő magyar íróknak amúgy is szűkös életlehetőségeikből... Méltó befejezés ez a magyar kiadók nagy csinnadrattával bekonferált könyvnapjai után! A magyar író pedig – mit tehesen egyebet – köszönettel tudomásul veszi ezt az újabb propagandát...”¹¹

Kik is voltak ezek a külföldi írók? W. Somerset Maugham, John Galsworthy, Franz Werfel, Klabund, Stefan Zweig, Francis Jammes, Thomas Mann stb. Valóban, ezekre már a *Nyugat* cikkírója sem mondhatta volna, hogy giccs, hogy limonádé. Csakhogy jogosan írja a *Literatura*, hogy ezen írások többsége már megjelent magyarul, némelyik többször is. Mí szükség volt rá, hogy ezeket ilyen formában adják ki újra? Ugyanakkor az újság ára is a duplájára emelkedett... Ez volt az oka, hogy a vásárlók elfordultak a laptól, vagy talán a külföldi szerzők másféle stílusa? Mindenesetre az tény, hogy a *Nyíl* című szépirodalmi hetilap nemsokára megszűnt. Létezése során 162, nagyrészt eredeti magyar kisregényt adott az olvasók kezébe. Utolsó száma 1934. július 5-én jelent meg.

BÁLINT GÁBOR

¹¹ *Literatura* 1934. aug. 15. LXI.

BIBLIOGRÁFIA

A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtár- történeti szakirodalom 1998-ban

Rövidítések:

CartHung	= Cartographica Hungarica
FejMeKvt	= Fejér Megyei Könyvtáros
GeodKart	= Geodézia és Kartográfia
HajdBihMeKvtT	= Hajdú-Bihar Megyei Könyvtári Téka
ItK	= Irodalomtörténeti Közlemények
KisalfKvt	= Kisalföldi Könyvtáros
KKK	= Könyv, Könyvtár, Könyvtáros
KKMeKvtÉvk	= A Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár jubileumi évkönyve
1898–1998. Szerk. HORVÁTH József. Győr: Kisfaludy Károly
Megyei Könyvtár, 1998.
MG	= Magyar Grafika
MEgyhtVázl	= Magyar Egyháztörténeti Vázlatok
MKsz	= Magyar Könyvszemle
MSzle	= Magyar Szemle
NévtÉrt	= Névtani Értesítő
NMunkmozgTört	= A Nemzetközi Munkásmozgalom Történetéből
NógrMeMúZÉvk	= A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve
NyelvKult	= Nyelvünk és Kultúránk
OSzKÉvk	= Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve
PKI	= Pécsi Könyv- és Infotár
VHonismKözl	= Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények
VMeKvtÉrt	= A Vas Megyei Könyvtárak Értesítője
VSzle	= Vasi Szemle
ZenetudDolgo	= Zenetudományi Dolgozatok
Bevezetés a régi magyar...	= <i>Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába.</i> Szerk. HARGITTAY Emil. Bp. Universitas, 1996. 1997 ² .
A magyar művelődés és a...	= <i>A magyar művelődés és a kereszténység.</i> A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai. Róma-Nápoly, 1996. szeptember 9–14. [I–II–III. kötet] Szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit. Bp.–Szeged: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Rt., 1998.
Társadalom, egyház, ...	= <i>Társadalom, egyház, művelődés.</i> Tanulmányok Erdély történelméhez. Bp. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1997.

Általános művek, elvi kérdések, adattárak

- BÓDI Györgyné: Nyomdak, sajtó, könyvkiadás Salgótarjában a kezdetektől 1945-ig = *NógrMeMűzÉvk* 1996–1997. 85–94.
- MADAS Edit – MONOK István: A könyvkultúra Magyarországon. [1] A kezdetektől 1730-ig. [Budapest]: Balassi, 1998. 183 p. ill.
- MONOK István: Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek könyvtártörténeti hasznosítása. (Kutatástörténeti áttekintés) = *MEgyhtVázl* 1998. 1–2. 203–207.
- MONOK István: A magyarországi könyvtörténeti kutatásokról = *Iskolakultúra* 1998. 1. 114–116.
- ROZSONDAI Marianne: A könyvkötéstörténeti kutatások jelentősége = *Iskolakultúra* 1998. 1. 70–76.

Bibliográfiák, repertóriumok, katalógusok

- ALFÖLDY Gábor: Kertművészet a régi magyar kertészeti folyóiratokban, 1857–1944: Repertórium. Összeáll. ALFÖLDY Gábor és ZOLNAI Dóra. Szerk. és az előszót írta GALAVICS Géza. Budapest: MTA Művtört. Kut. Int. 1997. 109 p.
- BÉNYEI Miklós: Téka-tükör. Könyvek, cikkek Hajdú-Bihar megye könyvtáiról 1997 = *HajdBihMcKvtT* 1998. 2. 54–67.
- A Borbásia című folyóirat bibliográfiája. Összeáll. VIDÉKI Róbert = *Kitaibelia* 1998. 1. 155–161.
- CZÖVEK Zoltán – PERGER Péter: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó és könyvtártörténeti szakirodalom 1997-ben = *MKsz* 1998. 4. 428–441.
- DÖRNYEI Sándor: Régi magyar orvosdoktori értekezések. Nagyszombat–Buda–Pest, 1772–1849. Első kötet: Abeles–Kuthy. Budapest: Borda Antikvárium, 1998. 308 p. ill.
- GULYÁS László: A Munkás Bélyeggyűjtő, a Filatéliai Szemle, a Bélyegvilág és a Philatelia repertórium, 1922–1997. Budapest: Mabéosz, 1997. 74 p.
- KÉGLI Ferenc: A könyvek, térképek és zeneművek kurrens nemzeti bibliográfiái a dualizmus korában – különös tekintettel az Országos Széchényi Könyvtárra 1867–1918 = *OSzKÉvk* 1991–1993. 213–265.
- A magyar irodalomtörténet bibliográfiája. Szerk. KÓKAY György és V. WINDISCH Éva.

4. [köt.] 1849–1905. Személyi rész II. H-Zs. Szerk. TÓDOR Ildikó [a kötet munkatársa CSÁSZTVAY Tünde]. Budapest: Akad. K.; Argumentum K., 1997. XXXVII, 621 p.
- A magyar irodalomtörténet bibliográfiája. Szerk. KÓKAY György és V. WINDISCH Éva. 5. [köt.] 1905–1970. Általános rész. Szerk. B. HAJTÓ Zsófia. Budapest: Akad. K.; Argumentum K., 1997. XX, 754 p.
- Magyar könyvészet 1921–1944. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. [Szerk. KOMJÁTHY Miklósné]. 3/A: Alsó- és középfokú iskolai tankönyvek. [Szerk. KÉRTÉSZ Gyula]. Budapest: OSzK és OPKM, 1998. 228 p.
- A magyar művészeti folyóiratok repertórium, I. *Ars Una* 1923–1924. Összeáll. BONDOLY István = *Ars Hungarica* 1998. 1. 143–152.
- A magyar művészeti folyóiratok repertórium, II. *A Műbarát*. 1921–1923 = *Ars Hungarica* 1998. 2. 401–446.
- POSTMA Ferenc: *Frustula Academica Franekerana. Eine erste Ergänzung zum Auditorium Academiae Franekerensis* = *MKsz* 1998. 1. 13–25. ill.
- Repertórium az *Arrabona* 22–34. és 35/1–2. (1986–1996) kötetéhez. Összeáll. CSÉCS Teréz = *Arrabona* 1996. 375–401.
- A Replika repertórium (1990/1–1995/19–20) = *Replika* 1996. 301–316.
- SZÁNTAI Lajos: *Ami az Atlas Hungaricusból kimarad* = *CartHung* 1998. 6. 25–29. [Pótlások]
- A Szántai Lajos-féle *Atlas Hungaricus* (Magyarország nyomtatott térképei 1528–1850) című 1996-ban megjelent kétkötetes mű névmutatója = *CartHung* 1998. 6. 30–39.
- SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: *Segédkönyvek és szövegkiadások válogatott bibliográfiája a régi magyar irodalomhoz* = *Bevezetés a régi magyar...* 1997². 307–344.
- Téka. Mutató 1979–1995. [Összeáll.] LÁDI László = *Téka* 1996. 1–2. 1–209.

Cenzúratörténet és más jogi szabályozások

- KÓKAY György: Tánicsics Mihály „Népkönyv”-ének történetéhez = *MKsz* 1998. 1. 61–63.
- A sajtószabadság = FEJTŐ Ferenc: II. József. Budapest: Atlantisz, 1997. 241–245.
- TÓTH Ágnes: A könyveknek is megvan a maguk sorsa. A fasiszta, szovjetellenes és an-

tidemokratikus könyvek, sajtótermékek összegyűjtése Magyarországon (1945–1947) = Bács-Kiskun megye múltjából 1994. 124–150.

Könyvtörténet

Középkori kéziratosság, kódexek

BORGÓ András: A Kaufmann Haggada (Budapest MTAK A422) illusztrációinak zenei vonatkozásai = ZenetudDolg 1995/1996. 25–34.

BORSA Gedeon: Korabeli tudósítások Nürnbergben az 1514. évi magyarországi parasztháborúról = OSzKÉvk 1991–1993. 323–348.

CSAPODI Csaba: Az esztergomi kódexfestő műhely a 12. században = MKsz 1998. 1. 41–43.

Graduale Ráday: Saeculi XVII. Ed. aud. intr. by Ilona FERENCZI [ford. MÉSZÁROS Erzsébet]. Budapest: MTA ZTI, 1997. 361 p. ill.

KÖRMENDY Kinga: Padova kánonjogi doktorai és kódexaik az esztergomi káptalanban a XIV–XV. században = A magyar művelődés és a... II. 1998. 527–537.

MADAS Edit: Középkori bibliafordításainkról = Iskolakultúra 1998. 1. 48–54.

MAROSI Ernő: A Zsigmond-kor művészettörténetének egy adóssága. Eberhard Windecke illusztrált Zsigmond életrajza és a középkori képes krónikák = Hadtörténeti Közlemények 1998. 3. 547–560.

RITTER, Ralf-Peter: Az Ehrenfeld-Kódex latin megfelelőjéhez = A magyar művelődés és a... II. 1998. 507–516.

SZENDREI Janka: Perspektiven der musikalischen Paläographie in der Chorforschung = Studia Musicologica 1998. 2–4. 267–282.

VESZPRÉMY László: A 12. századi magyar kódexírás alakulása = Századok 1998. 1. 222–230.

VIZKELETY András: Egy ismeretlen magyar dominikánus írásai a 13. századból = A magyar művelődés és a... II. 1998. 517–526.

Nyomda- és nyomdászattörténet

15–17. század

BORSA Gedeon: Euripidész magyar fordításának 16. századi kiadása = MKsz 1998. 1. 44–48. ill.

BORSA Gedeon: Magyarországi nyomdászattörténet XV–XVII. század = Bevezetés a régi magyar... 1997². 20–27.

BUZA János: Négyszáz éves a müncheni „New Müntz-Büede”. Das Münchener „New Müntz-Büede ist 400 Jahre alt = Numizmatikai Közlemények 1997–1998. 45–52.

V. ECESEDY Judit: „A híres Szentzi Ábrahám nevezetes váradi typográfiája” = OSzKÉvk 1991–1993. 289–322.

FLECK Alajos: Korszakzáró jubileumok = Geod-Kart 1998. 5. 40–41. [Georgius de Hungaria: Arithmetice summa tripartita (Schoonhoven, 1499)]

JAKÓ Zsigmond: A Hoffhalterek váradi és gyulafehérvári nyomdája = Társadalom, egyház, ... 1997. 241–260.

JAKÓ Zsigmond: Újabb adatok Hoffgreff György kolozsvári nyomdász életéhez = Társadalom, egyház, ... 1997. 313–318.

JAKÓ Zsigmond: Újabb adatok a kolozsvári Heltai-nyomda kezdetéhez = Társadalom, egyház, ... 1997. 305–311.

JUHÁSZ Géza: Az egyház és a betű. Gutenberg születésének 600., a könyvnyomtatás feltalálásának 550. évfordulójára = Lelkipásztor 1997. 4. 127–130. ill.

A veszprémi egyház 1515. évi zsinati határozatai. Közzéteszi SOLYMOSI László. Budapest: Argumentum, Balassi, 1997. 129 [81] p. ill. [Szöveg- és hasonmás kiadás, bevezető tanulmánnyal]

18. század

V. ECESEDY Judit: Rejtett nyomdák = Iskolakultúra 1998. 1. 55–62.

HORVÁTH József: Adalékok a győri Streibig nyomda történetéhez = KKMekvtÉvk 1998. 185–217.

HORVÁTH Károly: Az egyetemi nyomda nagyszombati évszázadai = Typographia 1997. 11. 4. ill.

SZERAFINNÉ SZABOLCSI Ágnes: A debreceni városi nyomda a felvilágosodás és a reformkor idején = KKK 1998. 4. 49–53. ill.

VUJICSICS Sztóján: Nyomdák és könyvkiadás = Szerbek Pest-Budán. Budapest: Városháza, 1997. 55–57.

19–20. század

- GÉCS Béla: 1848. március 15. Nyomdászok a szabad sajtóért = MG 1998. 2. 99.
- GÉCS Béla: Réthy Lipót, Békés megye első nyomdása = MG 1998. 1. 74–75.
- GÉCS Béla: Typograph – a „vaskolléga” = MG 1998. 4. 87.
- GÉCS Béla – MALATYINSZKI József: Százhuszonöt éves Békés-saba nyomdászata 1873–1998 = MG 1998. 6. 92–96. ill.
- KENYÉRI Kornélia: Perújrafelvétel Landerer Lajos ügyében = KKK 1998. 3. 29–33. ill.
- KOVÁTS Katalin: Győr nyomdái a 19. század második felében = KKMekVtÉvk 1998. 218–251.
- MALATYINSZKI József: 150 éves a Békés megyei nyomdászati. Réthy Lipót (1817–1903) jubileumi emlékülés Szarvason = MG 1998. 1. 69–72.
- MENNYEINÉ VÁRSZEGI Judit: 1850 és 1900 között Győrben nyomtatott magyar nyelvű kalendáriumok könyvtárunk helyismereti gyűjteményeiben = KKMekVtÉvk 1998. 165–182.
- NYÁRY Dezső: Az ’56-os forradalom és a nyomdák = Typographia 1997. 11. 6.
- PILINYI Péter: Kossuth Lajos nyomdája = MG 1998. 5. 91–93. ill.
- PILINYI Péter: Pénzhamisítás 1848-ban [A Kossuth-bankóról] = Typographia 1997. 11. 8. ill.

Könyvművészet, illusztráció

- ANTALINÉ MUJTER Szilvia: Régi képes levelezőlapok megyénk falvairól a megyei könyvtár helyismereti gyűjteményében = KKMekVtÉvk 1998. 156–164. ill.
- BAKOS Katalin: A könyvművész és reklámgrafikus = Molnár Farkas, festő, grafikus, építész. Budapest: Kassák Múzeum, 1997. 15–22.
- Czéh Sándor magyaróvári nyomdász-kiadó illusztrációinak mintakönyve az 1836 és 1875 közötti évekből. A kötet anyagát felkutatta, szerk., a tanulmányt, a képmeghatározásokat írta, a kiadványlistát összeáll. HELLE Mária. Budapest: Balassi, 1998. 48 p. CVI-II t. ill.
- FRANKLIN, Charlotte: A könyvművészet Magyarországon = MG 1998. 3. 65–70.
- HORVÁTH Csilla: A múzeum helytörténeti gyűjteményében lévő, Pécsset ábrázoló levelezőlapok VI. A Pécsi Országos Kiállítás és Vásár, 1907 = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1996–1997. 87–104.
- NÁDAS Orsolya: Pólya Tibor és a gyermekkönyvekben, illetve gyereklapokban megjelent illusztrációi = Jászkunság 1998. 6. 339–349.
- RÓZSA György: Daniel Suttinger soproni látépe 1681-ből = Művészettörténeti Értesítő 1998. 137–141. ill.
- SOLTÉSZ Zoltánné: A magyarországi könyvdiszítés a 15–17. században = Iskolakultúra 1998. 1. 63–69.
- SÜMEGI György: Szalay Lajos levelei Kovách Aladárhoz (Dokumentumok – Österreichische Nationalbibliothek, Wien) = A Herman Ottó Múzeum évkönyve XXXIII–XXXIV. Miskolc, 1996. 529–546.
- P. SZABÓ Ernő: Grafikák, történelmi háttérrel. Száz éve született Varga Nándor Lajos = MSzle 1996. 74–80.
- SZIJ Rezső: Könyvkiadás, könyvművészet, társadalom. 3. köt. A művészi magyar könyv a Horthy-korszakban, 1920–1944: Válogatás egy műgyűjtemény könyvtárából. Budapest: Szenci Molnár Társ., 1997. 423 p. ill.
- TIMKÓ György: 1685-ben jelent meg először Magyarországon a könyvnyomtató műhely ábrázolása = MG 1998. 6. 110–111.

Ex-libris

- HORVÁTH Hilda: Az ex libris virágkora. Szecesszió = Kisgrafika 1998. 2. 4–5. ill.
- HORVÁTH Hilda: Walter Crane (1845–1915) ex librisei az Iparművészeti Múzeumban = Kisgrafika 1998. 1. 4–6. ill.
- Dr. Katona Gábor könyvjegy gyűjteménye: Kiállítás a pápai Jókai Mór Városi Könyvtárban 1997. augusztus 23-tól szeptember 27-ig. [Rend. és a katalógust szerk. ÜRMÖS Péter.] Pápa: Jókai Városi Kvt., 1997. [28] p. ill.
- LENKEY István: Csiby Mihály kisgrafikái = Kisgrafika 1998. 2. 2–4. ill.
- OTOZI Eszter: Die Exlibris in den ausländischen Büchern der Universitätsbibliothek zu Debrecen zwischen 1700–1750. Ex librisek a Debreceni Egyetemi Könyvtár 1700–1750 közötti külföldi könyveiben. Debrecen: KLTE Kvt., 1998. 46 p. ill.

Térképészet

- BORKOVITSNÉ JÓZSEF Rita: A Marsigli-rejtély. L. F. Marsigli és kora = Természet Világa 1998. 5. 203–206.
- FRIEDRICH Ildikó: Karacs Ferenc térképész és rézmetsző Európa-atlasza = GeodKart 1997. 1. 37–38.
- GRÓF László: Marsigli gróf élete I–V. rész = Cart-Hung 1992. 2. 19–23.; 1993. 3. 25–29.; 1994. 4. 46–50.; 1996. 5. 12–17.; 1998. 6. 18–23.
- HRENKÓ Pál: Miss Pardoe és Magyarország térképe [London, 1840] = GeodKart 1997. 2. 41.
- HRENKÓ Pál: Prixner magyar rézmetsző térképi illusztrációi = GeodKart 1998. 8. 37–40.
- PAPP-VÁRY Árpád: 400 éve hunyt el Ortelius, a modern kartográfia alapítója = GeodKart 1998. 9. 34–35.
- PAPP-VÁRY Árpád: Mercator 400 év után előkerült Európa-atlasza = GeodKart 1998. 9. 35.
- PLIHÁL Katalin: Magyarország Giacomo Gastaldi „La vera descrizione di tutta la Ungheria...” című térképén = CartHung 1998. 6. 2–7. ill.
- STEGENA Lajos: Tudományos térképezés a Kárpát-medencében 1918 előtt. Budapest: Akad. K., 1998. 67 [2] p. [46] t. ill.
- SZATHMÁRY Tibor: Egy kartográfus pap (Bartolomeo Borghi) nyomában = CartHung 1998. 6. 10–17.
- SZATHMÁRY Tibor: Térképincsek Kalocsán. Kalocsa: Főszékesegyházi Könyvtár, 1998. 149 p. ill.

Papír

- KONCZ Pál: Papírtörténeti adatok, vízjelek Lé-káról I–II = Papírpap 1998. 1. 24–26.; 4. 152–154.
- TÓTH Katalin: A Hansági Múzeum XVI–XVIII. századi metszeteinek restaurálása = Arrabona 1998. 1–2. 263–270.

Kötéstörténet

- BEÖTHYÉ KOZOCSA Ildikó: A Corvina-program = OSzKÉvk 1991–1993. 267–285.
- BEÖTHYÉ KOZOCSA Ildikó: Hogyan kötötték be Mátyás király kódexeit? = Magyar Iparművészet 1998. 1. 64–67.

- SOLTÉSZ Zoltánné: Egy 1580. évi Augustana Confessio-kiadás reneszánsz kötése és possessorai = OSzKÉvk 1991–1993. 349–364.
- SOLYMOSI László – JÁNIS István: Visszatekintés a könyvkötőszakma elfelejtett területére, az üzleti könyvek készítésére, technológiájára = MG 1998. 3. 90–95.
- VARGA Gábor: Adatok egy vásárhelyi könyvkötődinasztia történetéből = Erdélyi Tükör 1998. 1. 25–26.

Kiadástörténet*Több évszázadot érintő munkák*

- GÉCS Béla: Régi kalendáriumok = MG 1998. 3. 94–95.
- KIGYÓSI Attila: A magyarországi helységnévtárak története = Statisztikai Szemle 1998. 1028–1042.
- MAGYAR László András: Orvosi szótárak 1700 előtt = Lege Artis Medicinae 1998. 6. 462–465.
- NAGY Ilona: Mária-legendák az apokrif evangéliumoktól a XX. századi folklórig = Etnographia 1998. 1. 113–146.
- W. SALGÓ Ágnes: János pap országa. Barangolás könyvek között egy legenda nyomában = OSzKÉvk 1991–1993. 365–393.

16–17. század

- BARICZ Zsolt: Kéziratok könyvkiadás Erdélyben. Az erdélyi emlékirás és a 17–18. századi kéziratoság = Iskolakultúra 1998. 1. 77–79.
- BARTÓK István: Grammatica Hungarolatina – Grammatica Latino-germanica. Sylvester János és Marcus Crodellius = ItK 1998. 5–6. 642–654.
- BUDRA, Paul: A Magisztrátusok Tükre és az olvasópolitika = Iskolakultúra 1998. 1. 80–88.
- FRIVALDSZKY János: Három új Hungarica és szerzőjük [Fri(d)valdszky Imre munkái] = MKsz 1998. 2. 138–140.
- PAVERCSIK Ilona: „Az ilyen eszelős speciális jóslatoktól a legnagyobb mértékben irtó-zom” (David Frölich prognosztikonkritikája) = ItK 1998. 1–2. 10–30.
- SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: Euripidész magyar fordítása a 16. század második feléből = ItK 1998. 1–2. 225–239. ill.

P. VÁSÁRHELYI Judit: Szenci Molnár Albert bibliakiadásának háttere = A magyar művelődés és a... II. 1998. 723–730.

18–19. század

CSOMA Zsigmond: A szőlészeti-borászati szakirodalom kialakulása Magyarországon (18–19. sz.) = Századok 1998. 4. 859–908.

HÁLA József: Kétszáz évvel ezelőtt jelent meg. Robert Townson „Trawels in Hungary” című könyve megjelenésének kétszázadik évfordulója alkalmából = Néprajzi Hírek 1997. 1–4. 79–84.

KRAJCSIR Piroska: A magyarországi örmény könyvkiadás történetéből = Barátság 1996. 4. 1387–1389.

MOLNÁR Szabolcs: Az „Öreg Szikszai” = A magyar művelődés és a... II. 1998. 804–812.

NYOMÁRKAY István: A bécsi grammatikák és a közép-európai nyelvtanok = Magyar Nyelvőr 1998. 184–189. 451–458.

OROSZ Katalin: A százötven éves népdalok és mondák székelyföldi anyaga és gyűjtői = Etnographia 1998. 1. 285–298.

RADÓCI Zita: 100 éve jelent meg a „Vasvármegye” monográfiája = VHonismKözl 1998. 4. 9–14.

TÓTH Ferenc: A millenniumi Csanád megyei monográfia születése. Makó: KÉSZ Makói Csup., 1996. 25 [2] p. ill.

TÓTH Ferenc: Egy szombathelyi janzenista kiadvány keletkezésének történetéhez = VSzle 1998. 6. 691–696.

TÓTH László: Kossuth kútahyai alkotmánytervének 1860. évi győri kiadása = Arrabona 1995. 5–53.

ZOLNAY László: Petőfi első és egyetlen mecénása. Tóth Gáspárról = Ezredvég 1998. 3. 68–70.

19–20. század

BÁLINT Gábor: A Nova Könyvkiadó története = MKsz 1998. 4. 372–387.

CSAPÓ Julianna – CSÁKY S. Piroska: Áhítat vagy divat? Magyar nyelvű egyházi kiadványok a Vajdaságban 1945–1995 = A magyar művelődés és a... III. 1998. 1885–1891.

CSICSERY-RÓNAY István: Könyvkiadás az emigrációban a keresztyén humanizmus je-

gyében = A magyar művelődés és a... III. 1998. 1863–1867.

ERDŐS István: Az Exodus Könyvkiadó létrejötte, küzdelmei és megszűnése. [Budapest]: Hatvany L., [1997]. 28 p. ill. (Emlékezések Karácsony Sándorra)

FÓNOS Zoltán: A magyar könyvkiadás ötven éve Cseh/Szlovákiában = NyelvKult 1998. 1. 26–32.

HORVÁTH László: Az Erdélyi Szépművéses Céh irodalmi kapcsolatai Győr–Moson–Pozsony és Sopron vármegyével az 1930-as években = Arrabona 1996. 1–2. 197–218.

KALMÁR Melinda: A kora kádárista könyvkiadás paradoxonjai = Beszélő 1997. 2. 121–126.

KOVÁCS Ilona: Az amerikai egyházi kiadványok = A magyar művelődés és a... III. 1998. 1868–1884.

LENGYEL András: A Mai enciklopédia „aszaltfiókbeli példánya” = MKsz 1998. 2. 159–165.

MÉSZÁROS István: A Szent István Társulat százötven éve 1848–1998. Budapest: Szent István Társ., 1998. 358 p. [2] t. ill.

MONOKI István: Magyar könyvtermelés Romániában 1919–1940. 1. köt. Könyvek és egyéb nyomtatványok. Budapest: OSzK; Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyes., 1997. [4] 561 p.

OLÁH Anna – ZÁROG Péter Farkas: Itáliai matematikusok erőfeszítései a Bolyai-kéziratok kiadása érdekében = A magyar művelődés és a... II. 1998. 892–899.

ŠOKA, Milan: Kiadói tevékenység Besztercebányán = NoGrMeMúzÉvk 1996–1997. 61–64.

SONNEVEND Péter: A magyar könyvkiadás a rendszerváltás éveiben. Statisztikai elemzés = OSzKÉvk 1991–1993. 429–457.

Szabad Tér. A kiadó első tíz éve, 1987–1997. [Szerk. TURÁNYI Zsuzsa] Budapest: Szabad Tér, 1998. 222 p. ill.

Sajtótörténet

18–19. század

AMBRUSNÉ KÉRI Katalin: Női lapok a 18–19. század Európájában = Világtörténet 1997. ősz–tél 75–78.

BUGYA László: Az 1898. évi spanyol–amerikai háború visszhangja a magyar sajtóban = Aetas 1998. 4. 78–88.

- FEHÉR Katalin: II. József közép- és felsőoktatáspolitikája a korabeli sajtó tükrében = MKsz 1998. 4. 336–352.
- FEHÉR Katalin: II. József népoktatáspolitikája a korabeli sajtó tükrében = MKsz 1998. 3. 284–293.
- FEHÉR Katalin: Reformkori sajtóviták a magyar tanítási nyelvről = MKsz 1998. 2. 151–157.
- FUTALA Tibor: A modern szlovák újságírás kezdetei = Barátság 1996. 7. 1590.
- HORVÁTH József: Érdekességek 1848 győri és magyaróvári időszaki sajtójából = Kisalf-Kvt 1998. 1. 37–41. ill.
- JEMNITZ János: Engels és a szocialista munkás-sajtó az 1880–1890-es években = NMunkmozgTört 1995. 5–10.
- JEMNITZ János: The Labour Leader (1894–1895) [A munkás- és szocialista sajtó történetéből] = NMunkmozgTört 1995. 188–193.
- JEMNITZ János: La Petite République (1894–1895) [A munkás- és szocialista sajtó történetéből] = NMunkmozgTört 1996. 137–145.
- JEMNITZ János: La Révolution Sociale (1871–1872) [A munkás- és szocialista sajtó történetéből] = NMunkmozgTört 1997. 127–130.
- JEMNITZ János: The Social-Democrat (1898–1899) [A munkás- és szocialista sajtó történetéből] = NMunkmozgTört 1998. 140–143.
- LAKATOS Éva: A győri Hazánk (1847. január 2. – 1848. augusztus 10.) = KKMekvtÉvk 1998. 252–273.
- PIETSCH, Walter: Reform és ortodoxia. A németországi sajtó befolyása a magyar zsidóság belső fejlődésére az 1848–1849-es forradalom idején. Ford. GLAVINA Zsuzsa = Múlt és Jövő 1998. 1. 106–115.
- „Publicisztikai képviselket kell teremtenünk”. Tervezet a magyarországi német nemzetiségi sajtó és mozgalom létrehívására [1874] = Barátság 1996. 7. 1585.
- SZABÓ Katalin Viola: A reformkori irodalmi lapok címadási szokásairól = NévtÉrt 1998. 94–100.
- SZAFFNER Emilia: Az első magyar szerkesztőnő és lapja, a Családi kör = MKsz 1998. 4. 353–371.
- SZECSKÓ Károly: A Népújság (1869–1893). Az első katolikus hetilap Magyarországon = MKsz 1998. 1. 26–40.
- SZILÁGYI Márton: Cajetan Tschink az Urániában = ItK 1998. 3–4. 357–372.
- TAKÁCS M. József: A sajtó hatalmától a hatalom sajtójáig. A politikai közvélemény és információs eszközei Franciaországban 1789–1799 = Világtörténet 1996. ősz–tél 74–90.
- THIMÁR Attila: Adalék XVIII. századi újságjaink címadási szokásaihoz = NévtÉrt 1996. 28–32.
- VOIT Krisztina: Zenei folyóiratok és irataik a Budapest Fővárosi Levéltárban (1875–1890) = MKsz 1998. 2. 93–112.
- VUJCSICS Sztoján: Sajtó. Almanachok = Szerbek Pest-Budán. Budapest: Városháza, 1997. 50–55.

19–20. század

- CALLESEN, Gerd: A Socialistentől a Der fri Aktuelig (1871–1996) [A munkás- és szocialista sajtó történetéből] = NMunkmozgTört 1998. 138–140.
- MARTOS Veronika: A 140 éves Orvosi Hetilap hatása a kor tudományos irodalmára és a lap jelene = PKI 1997. 7. 9–11.
- NAGY Miklós Mihály – SIPOS Anna Magdolna: Folyóiratok, zsebkönyvek a Magyar Földrajzi Társaság történetében (1872–1945) = Földrajzi Közlemények 1998. 1–2. 71–73.
- NYÁRÁDY Gábor: Az elfelejtett Aurora (1897–1904) = ItK 1998. 1–2. 145–112. ill.
- PÁLMÁNY Béla: Az országgyűlési naplók történetéből (1790–1949) = Valóság 1998. 6. 62–75.
- SCHÖLER, Uli – THIERSE, Wolfgang: Leiziger Volkszeitung (1894–1933) [A munkás- és szocialista sajtó történetéből] Ford. HARSÁNYI Iván = NMunkmozgTört 1995. 193–196.

20. század

- BEKE György: Derzsi Sándor a Népi Egységben. Sajtótörténeti epizód = NyelvKult 1997. 159–162.
- BERSZÁN György: Újságírói magatartásformák és a rendszerváltás = MSzle 1997. 1–2. 148–158.
- BORBÁNDI Gyula: A Bécsi Napló = Limes 1998. 1. 133–140.
- CSOÓRI Sándor: Tízéves a Hitel = Hitel 1998. 11. 3–7.
- FELKAI László: A magyar Uránia = Valóság 1998. 8. 94–99.

- GRÓH Gáspár: Egymást metsző körök. Tünődések Babits és a Magyar Szemle kapcsolatáról = MSzle 1997. 11–12. 61–75.
- HAJDÚ Mihály: Tanú és Válasz – Két folyóiratcím születése = NévtÉrt 1995. 29–37.
- ILLÉS Sándor: Az induló Nyugat és a széccszió = Irodalomtörténet 1998. 3. 398–412.
- JEMNITZ János: Freedom (1920–1921) [A munkás- és szocialista sajtó történetéből] = NMunkmozgTört 1996. 151–155.
- JEMNITZ János: The New Age (1920–1921) [A munkás- és szocialista sajtó történetéből] = NMunkmozgTört 1997. 130–134.
- JEMNITZ János: The New Leader (1943–1944) [A munkás- és szocialista sajtó történetéből] = NMunkmozgTört 1995. 196–201.
- KASZAI Pál – GERCSÁK Gábor: Sajtótérképek Magyarországon = GeodKart 1997. 10. 26–32.
- KELEMEN Elemér: Az Óvodai Nevelés ötven éve = Óvodai Nevelés 1997. 6. 184–187.
- KOCZOR Miklós: Tízéves a Testvéri Szó = Lelkipásztor 1996. 6. 229–231.
- KODOLÁNYI Gyula: A Magyar Szemle és a fiatal nemzedék. Beszélgetés KOSÁRY Domokossal = MSzle 1997. 11–12. 7–22.
- KRAUSZ Tivadar: A Kapu 10 éve [1–2.] [1991–1998] = Kapu 1998. 8. 87–91.; 9. 99–102. ill.
- LAKATOS Éva: Álhírlapok és a zugsajtó Magyarországon = MKsz 1998. 3. 233–259.
- MAÁ CZ László: Egy szerkesztő visszatekint [Táncművészet, 1976–1990] = Táncudományi Tanulmányok 1994/1995. 88–113.
- MADOR, Julij: Levaja Gazeta (1992–1995) [A munkás- és szocialista sajtó történetéből] = NMunkmozgTört 1996. 155–158.
- MAZZONE, Marian: The art of visual poetry in Central Europe. Kassák & Schwitters between dada and constructivism = Hungarian Studies 1997. 1–2. 205–221.
- MÉCS László: Álnevek a „Beszélő”-ben = NévtÉrt 1995. 53–58.
- MONOSTORI Imre: A Nagy Gáspár – Nagy Imre-ügy az Új Forrásban = Kortárs 1998. 12. 52–57.
- NAGY Júlia: A Sárospataki Református Lapok. A Sárospataki Református Főiskola kulturális és tudományos hetilapja = MKsz 1998. 2. 125–135.
- NAGY Miklós Mihály: A Magyar Szemle katonáirója: Julier Ferenc = MSzle 1998. 5–6. 59–88.
- NÉMETH G. Béla: Egyedi és csoportmagartatások a kommunista hatalomátvétel előtt (A Válasz 1946–48 között) = Századok 1998. 3. 717–725.
- NÉMETH G. Béla: Folyóiratok karaktere és szerepe 1945–47 között. Valóság = Kortárs 1998. 7. 92–98.
- PÁL Andrea: Az irodalmi értékrend változásai a Mozgó Világ című folyóirat számaiban az indulástól az átalakulásig (1971. január – 1983. december) = Palócföld 1998. 1. 72–96.
- POMOGÁTS Béla: A kolozsvári Korunk három élete = Limes 1998. 2–3. 201–209.
- ROSDY Tamás: A hatvanesztendő Magyar Nemzet = Európai Utas 1998. 3. 70–75. ill.
- SAÁD József: A reformkonzervativizmus lapja. Közelítések a Magyar Szemléhez = MSzle 1997. 11–12. 23–36.
- SIPOS Balázs: Hatalom és nyilvánosság. A budapesti liberális sajtó az 1920-as években = Múltunk 1998. 3–4. 143–200.
- SIPOS Lajos: A Nyugat „csendes válsága” 1923-ban = Új Dunatáj 1998. 2. 50–57.
- SZABOLCSI Miklós: Kész a leltár: József Attila élete és pályája 1930–1937. Budapest: Akad. K., 1998. 560–592. [A Szép Szó alapításáról, számairól; József Attila a Szép Szónál]
- SZÉKELY Gábor: Nachrichten der Internationalen Arbeitsgemeinschaft Sozialistischer Parteien (1921–1923) [A munkás- és szocialista sajtó történetéből] = NMunkmozgTört 1996. 145–150.
- TIMÁR István: Választási paktum – némi buktatókkal. Az 1926. évi országgyűlési választások Vas megyében, a helyi sajtó tükrében = VSzle 1998. 1. 66–74.
- TURAI Tamás: Az Új Írás = Beszélő 1997. 3. 111–112.
- VÁRDY Béla: Magyarok az Újvilágban. A második világháború utáni amerikai–magyar újságírás és könyvkiadás = Kapu 1996. 10. 57–61. és 11. 39–43.
- ZICHY Mihály: Adalékok a Magyar Szemle történetéhez = MSzle 1997. 11–12. 37–59.

T. ZSELENSKY Péter: A Kapu évtizede. 1–2. [1988–1990] = Kapu 1998. 5. 89–100.; 6–7. 117–124. ill.

Könyvtártörténet

Több évszázadot érintő munkák

ANTALÓCZI Lajos: Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár története, 1793–1996. Eger: Főegyh. Kvt., 1996. 56 p. [16] t. ill.

BÉNYEI Miklós: Közkönyvtárak az idő sodrában. Különös tekintettel a városi könyvtárakra = KisalfKvt 1998. 1. 3–10.

FÜLÖP Lajos: A gyöngyösi ferences könyvtár művelődéstörténeti értékei = A magyar művelődés és a... III. 1998. 848–859.

P. KOVÁCS Imre: Magyar középiskolai könyvtárak = Magyar Felsőoktatás 1996. 7. 34–35.

12–18. század

CSAPODI Csaba: Adalbert „főúr” állítólagos könyvei Pannonhalmán = MKsz 1998. 4. 388–390.

HORVÁTH József: Zur Geschichte der Sammlungen = Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Győr. Hrsg. von András VIZKELETY; unter Mitw. von Péter ERDŐ [et al.] Budapest: Balassi; Wiesbaden: Harrassowitz, 1998. 7–15. [A Győri Egyházmegyei Könyvtár történetéről]

MARTOS Gizella: A mezőkövesdi plébánia könyvtárának 18. századi katalógusai = MEgyht-Vázl 1998. 1–2. 233–245.

VARGA János: A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek = Történelmi Szemle 1998. 1–2. 155–161.

19. század

DEÉ NAGY Anikó: Régi bibliák egy erdélyi könyvesházban, a marosvásárhelyi Telcki-Bolyai könyvtárban = A magyar művelődés és a... II. 1998. 631–643.

HORVÁTH József: Adalékok a Győri Városi Közkönyvtár első évtizedeinek történetéhez = KKMekvtÉvk 1998. 11–34.

Plébániai levéltár és könyvtár = TAKÁCS J. Ince: Zalatárnok község és plébánia története. [Szerk. KAPILLER Imre, SZINKU Mihály.]

Zalatárnok: Faluvédő- és Közműv. Egyes. 1997. 276–280.

POLGAR Tamás: Újonnan előkerült reformkori kiadványok a Soproni Levéltárban = Soproni Szemle 1998. 1. 49–51.

SOMKUTI Gabriella: A Széchenyi Könyvtár állományának alakulása 1867–1874 között = OSzKÉvk 1991–1993. 177–212.

SZECSKÓ Károly: Egri adalék Kossuth Lajos turini könyvtára megvásárlásának történetéhez = MKsz 1998. 2. 157–159.

19–20. század

GYURIS György: Egy megyei könyvtár tudományos tevékenysége a szegedi Somogyi-könyvtár példája alapján = KisalfKvt 1998. 2. 19–29. és KKK 1998. 12. 12–20.

HARASZTINÉ SEMJÉNI Anita: A Városi Kulturális Intézmény Könyvtára [Berettyóújfalu] = KOCSIS Csaba: Száz éve születet a fekete bojtar: jubileumi kiadvány a Városi Könyvtár névfelvétele alkalmából. Budapest; Berettyóújfalu: B. Tónus BT, 1997. 15–19. ill.

HEINERMANN Péter: A Szerb Matica könyvtára = KKK 1998. 8. 33–35.

HORVÁTH József: Mozaikok a könyvtár történetéből = KisalfKvt 1998. 2. 1–8. [Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár (Győri Városi Közkönyvtár)]

KASUBA Jánosné: A karcagi Győrffy István Általános Iskola könyvtárának története az elemi fiúiskolától napjainkig. Karcag: [Önkormányzat], 1998. 79 p. ill.

NAGY Miklós Mihály – SIPOS Anna Magdolna: A Magyar Földrajzi Társaság könyvtára és jeles könyvtárnoka, Dubovitz István = MKsz 1998. 1. 65–74. ill.

OSVÁTH Zsolt: A műegyetemi könyvtár másfél század éve = KKK 1998. 12. 52–53. ill.

RÉTFALVI Gábor: Adalékok a szombathelyi premontrei gimnázium tanári könyvtára történetéhez = VHonismKözl 1998. 1. 72–78.

SZABÓ Miklósné: A Debreceni Zenede és Zeneiskola könyvtárának történetéből (1862–1950) = HajdBiHMeKvtT 1998. 1. 3–17.

SZÉNÁSZKY Mária: A Chester Beatty Könyvtár és Keleti Művészeti Galéria Dublinban = PKI 1997. 8. 5–7. és KKK 1998. 2. 49–51.

TUBA László: Száz éves a Győri Közkönyvtár = KKK 1998. 5. 47–52. ill.

20. század

- ELBE István: Adalékok a Zárolt Kiadványok Tára kialakulásának történetéhez az Országos Széchényi Könyvtár irattárának tükrében = KKK 1998. 8. 47–52.
- KEREKES Imre: A Pécsi Ingyenes Népkönyvtár Egyesület = Honismeret 1998. 5. 35–38.
- A m. kir. Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárának Ügyviteli Szabályzata (1927). Részletek = PKI 1998. 1. 12–14.
- MÓNUS Imre: Győr Város Közkönyvtára Bay Ferenc igazgatósága idején = KKMeKvt-Évk 1998. 35–60.
- PÓKNÉ SZOMOR Ildikó: Az Erzsébet Tudományegyetem Könyvtára Fitz József igazgatása alatt = PKI 1998. 4. 11–18.
- RADNAI Ferencné: A Kőlesey Református Tanítóképző Főiskola Könyvtárának története 1959–1997 = HajdBihMeKvt 1998. 2. 3–16.
- SEBESTYÉN Géza: Hogyan vészték át múzeumaink és könyvtáraink a háborút = PKI 1997. 4. 11–12. [Másodközlés]
- SONNEVEND Péter: A magyar könyvtárak a rendszerváltás éveiben. Statisztikai elemzés = PKI 1997. 5. 2–20.; 6. 14–16.
- VESZPRÉMY László: A Hadtörténeti (Hadtudományi) Könyvtár – a Honvédség legrégebb működő könyvtára = KKK 1998. 4. 40–44. ill.
- ZÓKÁNÉ BOZSIK Anna: A Zala Megyei Kórház Könyvtárának története = KKK 1998. 8. 53–58. ill.
- Bibliofília**
- BAJZIK Zsolt: A Vas megyei kastélyok és múkincsek sorsa 1945 után. I–IV = VSzle 1998. 1. 11–18.; 2. 171–188.; 3. 287–304.; 4. 429–442.
- H. HUBERT Gabriella: A sajkózkai Radvánszky-könyvtár története. Szeged: JATE Press, 1998. 137 p. ill.
- JAKÓ Zsigmond: A középkori bibliofília és Richard de Bury Philobiblionja = Társadalom, egyház, ... 1997. 283–303.
- JAKÓ Zsigmond: A művészetpártoló Oláh Miklós esztergomi érsek = Társadalom, egyház, ... 1997. 351–357.
- KECSKÉSNÉ BÀNHALMI Katalin: Káldos G. István hagyatéka a Berzsényi Dániel Megyei Könyvtárban = VMeKvtÉrt 1998. 3. 12–16. ill.
- LOTZ Antal: A csanádi papság könyvkultúrája és könyvgyűjtése a reformkorban = MEgyht-Vázl 1998. 1–2. 209–232.
- OJTOZI Eszter: Possessorri bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 18. századi külföldi könyveiben II. (Katolikus szerzetesek és világi papok könyvei) = MKsz 1998. 2. 145–149.
- OJTOZI Eszter: Possessorri bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 18. századi külföldi könyveiben III. (Fúurak könyvei) = MKsz 1998. 3. 279–283.
- SIMON Melinda: Egy XVII. századi erdélyi értelmiségi család könyvműveltsége = MKsz 1998. 1. 1–12.
- SMIDT Erzsébet: Deák Ferenc dedikált imakönyve a Smidt Múzeumban = VSzle 1998. 2. 199–202.
- SZELESTEI N. László: Bocatius János Diariuma = MKsz 1998. 2. 136–138.
- SZELESTEI N. László: Két magyar nyelvű vers 1609-ből = ItK 1998. 250–254. [Báró Kornfeld Móric könyvtáráról]
- SZELLE Béla: Az arisztokrácia irodalompártolása az önkényuralom időszakában = MKsz 1998. 1. 113–124.
- SZERZŐ Katalin: Magyar zeneműnyomtatványok Brahms könyvtárában. Újabb adatok a Magyar táncok forrásaihoz = ZenetudDolg 1995–1996. 157–166.
- WIX Györgyné: Egy magyar jakobinus könyvtára (Hajnóczy József könyvei az Országos Széchényi Könyvtárban) = OSzKEvk 1991–1993. 395–427.
- ZVARA Edina: A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium XVI. századi könyvei = Csongrád Megyei Könyvtáros 1995. 11–31.
- Olvasástörténet**
- 170 éve alakult meg a Megyei Olvasótársaság (Forrásközlés) = Somogyi Honismeret 1998. 3. 12–13.
- ERDÉLYI Péter: A Csongrád-bokrosparti Gyomai Gazda Olvasókör század eleji története jegyzőkönyvei tükrében = Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében 1995/1996. 179–185.
- ERDÉLYI Zsuzsanna: Népi kéziratosságokról = Vigília 1998. 941–951. [Kéziratosságokról, összeállításokról]

- KÓKAY György: Muratori és Magyarország. Muratori műveinek hazai elterjedtsége a 18. században = MKsz 1998. 3. 193–206.
- KÓKAY György: Szatmár vármegye felirata 1793-ból a Magyar Kurir érdekében = MKsz 1998. 2. 149–151.
- KRISTÓF Ildikó: „Istenes könyvek – ördöngös könyvek” (Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján) = Folklórműveltség a 18. századi Magyarországon. Budapest: Akad. K., 1995. 67–104. (Népi kultúra – népi társadalom, 18)
- KUNTÁR Lajos: A József Attila olvasómozgalomról [1955–1960] = VMeKvtÉrt 1998. 3. 40–42.
- LENGYEL András: Szegedi újságolvasók 1891-ben = MKsz 1998. 1. 64–65.
- MONOK István: A Mohács utáni két évszázad olvasmányműveltsége a Kárpát-medencében = Valóság 1998. 5. 95–104.
- VISKOLCZ Noémi: Egy Böhme-olvasókör az 1630–40-es években = MKsz 1998. 2. 140–145.
- A múlt neves könyvtárosai, bibliográfusai, újságírói**
- ARATÓ Antal: Adalékok Könczöl Imre fehérvári éveikhez (Fejér Megyei Tanács, Székesfehérvári Városi Könyvtár 1949–1952) = FejMeKvt 1998. 4. 7–13.
- BATÁRI Gyula: Kozocsa Sándor (1904–1991) = OSzKÉvk 1991–1993. 57–61.
- CSILLAG András: Az „új hírlapírás” mestere. Emlékezés Pulitzer József-re = Kapu 1997. 6–7. 101–104. ill.
- DEÁK Ágnes: Két pályakép a rendőrbesúgók világából. Egy magyar író kacérkodása a titkosrendőrséggel 1854-ben = Holmi 1998. 345–360.
- DEÁK Ágnes: Translator, editor, publisher, spy. The informative career of Károly Kertbeny (1824–1882) = The Hungarian Quarterly 1998. 149. 26–33.
- FERENCZI Zsuzsa: Szentmihályi János, a tanár = KKK 1998. 7. 49–53.
- FOGARASSY Miklós: Bereczky Lászlóné (1929–1992) = OSzKÉvk 1991–1993. 65–67.
- H. K.: Bél Mátyás munkássága = Typographia 1997. 8. 4. ill.
- HANGODI Ágnes: Leibniz tervezete a tudomány és műveltség eljuttatására Oroszországba = MKsz 1998. 1. 53–61.
- HORVÁTH János: Az irodalom nemzeti jellegének elmélyülése. Kármán József = Tanulmányok I. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997. 160–166.
- Írások Könczöl Imréről. Összeáll. LAZNIK Gabriella = FejMeKvt 1998. 3. 12.
- Juhász Gyula 1930–1993. Búcsúbeszéd, megemlékezések = OSzKÉvk 1991–1993. 7–21.
- Kelecsényi Gábor munkássága [Összeáll. KOCSY Anikó] = OSzKÉvk 1991–1993. 41–56.
- KÓKAY György: Emlékezés Dezsényi Bélára = MKsz 1998. 1. 75–76.
- KÓSA Csaba: Ódon drága poharak csendülése. Krúdy Gyula, az újságíró = NyelvKult 1998. 103. 77–82.
- KÓSA Csaba: „Szívembe mártanám kardomat!” Petőfi, az újságíró = NyelvKult 1998. 101. 49–54.
- KÖPECZI Béla: Brenner Domokos, a Rákóczi-szabadságharc és a bujdosás diplomatája = Rákóczi-kori tudományos ülésszak II. Rákóczi Ferenc fejedelem és bujdosótársai, valamint Vay Ádám hamvai hazahozatalának 90. évfordulója alkalmából. 1996. október 25. Szerk. HECKENAST Gusztáv et al. Vaja: Vay Ádám Múzeum Baráti Kör, 1997. 88–93.
- LAZNIK Gabriella: Áttekintés Könczöl Imre életéről és pályafutásáról 1948-ig = FejMeKvt 1998. 4. 2–6.
- NÉMETH Mária: Tóth Lajos (1929–1993) = OSzKÉvk 1991–1993. 79–80.
- PAJKOSSY György: Kovács József (1926–1991) = OSzKÉvk 1991–1993. 63–64.
- SOMKUTI Gabriella: Kéki Béla (1907–1993) = OSzKÉvk 1991–1993. 81–84.
- SOMKUTI Gabriella: A könyvtáros Mátray Gábor [1797–1875] = KKK 1998. 1. 48–54.
- SZABÓ Sándor: Szentmihályi János a bibliográfia elméletéről és metodikájáról = Könyvtári Figyelő 1998. 239–243.
- TÓTH Árpád: Schneller Károly (1927–1992) = OSzKÉvk 1991–1993. 73–77.
- WIX Györgyné: Kelecsényi Gábor 1919–1991 = OSzKÉvk 1991–1993. 33–40.

SZEMLE

Freiheitsstufen der Literaturverbreitung. Zensurfragen, verbotene und verfolgte Bücher. Hrsg. von József JANKOVICS, S. Katalin NÉMETH. Wiesbaden, 1998, Harrassowitz Verlag. /Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung. Bd. 18./

Megsemmisített, tiltott, üldözött, nem kívánt, agyonhallgatott, megtúrt, elfogadott, üdvözölt, támogatott, favorizált, propagált; biztosan akad még kifejezés arra, hogy a hatalom és az egyes korokban megírt művek viszonyát kifejezze. A konfesszionalizmus korában – ahogy a szakirodalom a XVI–XVII. század nagyobb részét nevezi – különösen izgalmas a kérdés vizsgálata, hiszen az új egyházak intézményesülésiük folyamatában maguk is cenzorokká váltak. Nem csupán a világi és az egyházi hatalom kontrollja érvényesült tehát, de cenzorként működött némely csoport már a hatalomszerzés, az intézményesülés előtt is.

A szegedi kerekasztal-konferencia (1996) megszervezésében együttműködő tudományos műhelyek – a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek, a budapesti MTA Irodalomtudományi Intézete és a szegedi JATE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszéke – úgy választották ki a meghívandó előadókat, hogy a megszületett gondolatok elterjesztésének megakadályozási módjai a lehető legvariábilisabb képet mutassák, és az elemzések mindig esettanulmányok legyenek, az előadók lépjenek túl az elméleti fejtegetéseken. A bemutatott ellenőrzési formák az öncenzúráról a könyv megjelenésének tiltásán, a hamis nyomdahely feltüntetésével való kiadáson, az illusztrációk felülvizsgál-

latán, a nyelvi kontrollon és a világi hatalomnak a cenzori tevékenységbe való bekapcsolódásán keresztül a már megjelent, és az olvasóhoz eljutott könyvanyag utólagos felülvizsgálataig terjednek.

Szabó András esettanulmánya Forgách Ferencről szól („Zeitgeschichte und Öffentlichkeit im 16. Jahrhundert. Der Fall von Ferenc Forgách”). A Forgách-család XVI. században született generációinak tagjai saját sorsukkal és pályafutásukkal példázzák az évszázad ellentmondásait, de azt is, hogy az alkotószellem, az elvszerűség felül tud emelkedni ezeken. Forgách történeti munkája nem jelent meg a korban, s hogy miért nem, ennek feltárását véggezte el Szabó András. Az életút, a politikai és vallási környezet bemutatása önmagában nem indokolná a meg nem jelenést. A kortörténeti munkák kiadása azonban műfajuknál fogva egyetlen korban sem zökkenőmentes, különösen akkor, ha az író túlzottan kritikus kortársainak cselekedeteit illetően. A sértett élő személyek, a rokonság kontrollja és ellenállása volt tehát az az ellenőrzési mód, amely a kéziratral rendelkező leszármazottakat is meggyőzte arról, hogy számukra felesleges konfliktusokat vállalnának fel annak kiadásával. A magyarországi könyvkiadás fejletlensége, nem túl gyors reagáló képessége is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a mű kéziratban maradt, maga a szerző életének egy-egy állomásán sem volt biztos abban, hogy történeti munkája nyomdaérett-e. Az utókor persze a saját aktuális érdekeinek megfelelően játszott a kiadás vagy a hallgatásra kárhóztatás gondolatával (e szempontból jó párhuzama Forgách esetének Giovanni Miche-

le Bruto históriája, amely ugyancsak kéziratban maradt a XIX. századig annak ellenére, hogy már az 1590-es években többször ki akarták adni).

Balázs Mihály alapvetően két forrás – Csáky Mihály levele Melius Péterhez (1570) és Báthory István cenzúrendelete (1571) – elemzése kapcsán mutatja be a két fejedelem valláspolitikájának különbözőségeit („Antitritarismus und die Zensur in Siebenbürgen in den 1570er Jahren”). János Zsigmondnak nem ismerünk cenzúrendeletét de jure, és Balázs értelmezésében de facto sem beszélhetünk erről. Unitárius szimpátiáról természetesen igen, a kálvinisták visszaszorítását célzó törekvései is tetten érhetőek, ám arról, hogy a teológiai művek általános megtiltásáról szó lett volna az ő uralkodása idején, nem beszélhetünk. A hitviták, a teológiai controversia hangnemén természetesen változtatni kívánt, az uralkodót sértő kifejezéseket nem szívesen láthatta, az a forrás azonban, amelyet a hagyományos szakirodalom cenzúrendeletként értelmezett, mégis csak magánlevél, s nem is a fejedelem írta. A kérdés értelmezésének története a különböző felekezeti szakirodalomban, Balázs tanulmányának jól hasznosítható historiográfiai része. A Magyar Könyvszemle olvasói számára nem közömbös a szerzőnek az a fontos, nyomdászattörténeti megállapítása, hogy a debreceni könyvkiadás történetében (Komlós András) bekövetkezett fordulat a világi tárgyú munkák irányába nem valószínű, hogy János Zsigmond állítólagos cenzúrájával hozható összefüggésbe. Báthory István 1571-es rendelete is csak az egyik tényező lehetett e fordulat létrejöttében. (Külön érdemesnek tartom kiemelni, hogy a szakirodalmi toposzok lerombolásának folyamatában ez utóbbi megállapítás már bekerült a kézikönyv szintű feldolgozásba is. Lásd V. ECSEDY Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800*. Bp., 1999, Balassi. 53. old.). Ez utóbbi elemzésében Balázs elsődlegesen a hitpropagandát korlátozó szerepre helyezte a hangsúlyt.

A könyvillusztráció a nyomtatott könyvek időszakában is többfunkciós eszköz volt. A

szöveg egyszerű illusztrálása, a megőrzött és jelentős részben újrafogalmazott allegorikus jelentés mellett számos példa hozható arra, hogy a szöveg tagolásának különféle módjaira használt ugyanazon képek miként változtatták meg a mű jelentését. Bodo Guthmüller a képcenzúra egy példájának bemutatásával igazolja, annak ellenére, hogy Velencében csak 1527-től létezett hivatalos és általános cenzúra, amely a könyvek szövegét megjelenés előtt vizsgálta, más eszközökkel is megpróbálták a megjelenő munkák hatását ellenőrizni. Az esettanulmány Tommaso Donà velencei patriarcha 1497. évi dekrétumából indul ki, amikor is a főpap kiátkozással fenyegette meg Lucantonio Giunta kiadót és Giovanni Rosso nyomdászt. Bűnük az volt, hogy kiadták Ovidius *Átváltozások* című művének egy XIV. századi humanista, Giovanni dei Bonsignori által készített olasz fordítását. A fordító latin prózaparafrazisokkal és képekkel tette egyértelművé értelmezését. Az illusztrációk ember alakjait ruhátlanul ábrázolták időnként a szövegnek megfelelő jelenetábrázolással. Így jelent meg még két, későbbi (1501-es és 1508-as) kiadás, és az 52 darabból álló ciklus nagy hatást gyakorolt az utókorra annak ellenére, hogy az 1553-as kiadás már felöltöztetett mitológiai alakokkal jelenhetett csak meg. („Ein Beispiel von Bildzensur im italienischen Buchdruck der Renaissance”).

„Der Fall Reuchlin und die Geschichte der Bücherzensur in Deutschland” címmel Dieter Breuer tartott előadást. Johann Reuchlin esete és az *Epistola obscurorum virorum* a magyarországi felsőoktatásban és tudományos irodalomban is ismert, s amint a szerző dolgozata első részében taglalja, valóban a Reuchlin-ügy társadalomtörténeti és filológiatörténeti aspektusa a legismertebb. Breuer professzor előadásában úgy követte végig az eseményeket, hogy az eset cenzúratörténeti jelentősége nyerjen hangsúlyt. Nevezetesen az a tény, hogy az 1507-től 1520-ig tartó viták és perek során a németországi cenzúra történetében fordulat állt be. A középkorra jellemző lelkiismereti erőszak, illetve egyházi nyomás

mellett most egy új joggyakorlat jelent meg; e szerint a világi hatalom is jogot formált egyes egyházi, filológiai kérdések ellenőrzésére. Eközben Reuchlin megtámadott könyve többször megjelent, terjesztették és recipiálták. A szerző pedig az ingolstadti, majd a tübingeni egyetem héber és görög professzora maradhatott.

A magyarországi szakmai köztudatban a spanyol cenzúra és inkvizíció a legelborzasztóbb jelenségként él. Hans-Joachim Lope azonban a XVI–XVII. századi spanyol irodalmi cenzúra példáin keresztül mutatja be azt az összetettséget, amelynek megismerése nélkül nem alkothatunk igazi képet a jelenségről. A fokozatok (libros malos: libros vanos, libros vicinios, libros mintrosos), a rossz könyvek kategorizálása (a hiábavaló olvasmányoktól az eretnek művekig) már eleve jelzi azt, hogy nem pusztán vallási, főleg nem csupán teológiai szempontok játszottak szerepet a könyvek megítélésében. A cenzúra célja alapvetően az erkölcs és a lelki tisztaság megőrzése. Ehhez ennek megfelelő irodalom kell, amely tartalmában is – és ez nagyon fontos –, de nyelviileg is megfelel ennek az eszmének. A spanyol arany korszak, a nemzeti kultúra megteremtésének az egységes nyelvi normák kialakításának folyamatában így válhat lehetővé a spanyol cenzúra történetének egy másik olvasata is („Zu Sprachnormierung und Zensurpraxis im spanischen Siglo de Oro”).

Ecsedy Judit, 43 hamis nyomdahely jelzésével a XVI. században megjelent magyarországi vagy magyar vonatkozású nyomtatványt elemez a kötetben („Frühe ungarische Druckschriften mit falschem und fingierten Drucker”). A hamis nyomdahely választásának okát persze nem csupán a cenzúra jelenlétével kell magyarázni, annál is inkább, mert Magyarországon, a jelzett korban kifejezett cenzúra-rendeletéről alig beszélhetünk. A nyomdai engedélyeket alig ellenőrizték, és előfordult olyan eset is, amikor külföldi nyomdász magyarországi város nevét választotta hamis nyomdahelyül, hogy az éppen aktuális hadi (törökkel kapcsolatos) hírek valódiságát megerősítse. A

tanulmány tömör, példákkal illusztrált XVI. századi magyar cenzúratörténet is egyben, amely az ellenőrzés eddig felbukkant valamennyi módját tipologizálja.

Sebastiano Castellio *Dialogi quatuor* című munkája hamis nyomdahellyel, a szerző halála után jelent meg először nyomtatásban, Bázelen. Carlos Gilly, aki a bázeli könyvkiadás világról jelentős monográfiát is írt, ezúttal („Die Zensur von Castellios Dialogi Quatuor durch die Basler Theologen (1578)”) azt a gyakorlatot mutatta be, ahogyan a bázeli cenzúra a valóságban működött. Köztudomású az, hogy Bazel város, miután 1501-ben kivált a Birodalomból és csatlakozott a kantonok szövetségéhez, és miután 1529-től a városi tanács úgy alakult át, hogy többségét protestánsok alkották, ügyes politikával igyekezett elkerülni, hogy a külvilág (világi vagy egyházi hatalmasságok) bármilyen eszközzel vagy ürüggyel beavatkozhasson belügyeikbe. A nagyon fejlett könyvkiadás szabályozásában ez azt jelentette, hogy rendeletekkel szabályozták, hogy teológiai tárgyú művek milyen nyelven jelenhetnek meg. A hitvitákat, különösen azt a műfajt, amely alapvetően a másik fél bemooskolásában kereste érveit, nem engedték elburjánogni. A bázeli piac többségében így latin nyelvű maradt, és a tudományos könyvkiadás centrumává válhatott, az *Opera omniák* városává. Ez a műfaj ugyanis jól elfedte egyes szerzők kisebb, sokszor eretneknek minősíthető műveit. A tudományos könyvkiadás és az egyetem alakította szellemi légkör természetesen vonzotta azokat a nonkonformista gondolkodókat, akik Itáliából, Spanyolországból, de máshonnan is menekülni kényszerültek, és Calvin miatt már Genfben sem maradhattak. Ezek, a minden kor értelmiségeinek példát mutató szabadgondolkodók és írásaik a jól képzett humanista nyomdászokat nagyon érdekelték, akik a maguk eszközeivel gyakran segítették őket, s ezzel komoly kockázatot vállaltak, mint például Oporinus (aki börtönbe is került egy alkalommal) vagy Perna. Castellio egyike volt a Bázelen érkezett vándor értelmiségieknek, s 1558-ban befejezte a négy párbeszéd az eleve elrendelés-

ról, az elhívásról, a szabad akaratról és a hitről szóló művét. Biblia kiadása kapcsán Castelliónak már meggyűlt a baja a spanyol inkvizícióval, és az e kiadás körül, továbbá az eretnekek üldözésének kérdéséről kialakult vitában a szerző számára is nyilvánvalóvá vált, hogy Svájc sem „minden eretnek hazája”. Talán ezért is adta oda ismerőseinek, barátainak a négy dialógus szövegét előzetes véleményezésre, mintegy önkéntes (és baráti) cenzúra-eljárásra. Az 1562-ben véglegessé formált szöveg azonban Bazelben sem jelenhetett meg. A város szellemi légköre ennek ellenére ott tartotta Castelliót, nem költözött Lengyelországba vagy Erdélybe. Gilly tanulmánya tulajdonképpen itt kezdődik, s megismerhetjük belőle az 1560–70-es évek bázeli, genfi és zürichi szellemi tablóját. Az a tény, hogy Petrus Perna Castellio könyvét posztumusz, hamis nyomdahellyel és impresszummal végül is kiadta, magában hordozza ennek a világnak azt a kettősségét, amely máig fennmaradt, és amelyre a bázeli könyvkiadást jellemző néhány megjegyzésben már utaltam.

Ötvös Péter előadása ezen a kollokviumon („Büchervisitation in einem katholischen Lande. Das Beispiel Tirol”) a könyvcenzúra egy nagyon érdekes, önmagában is többfajta intézményére irányítja a figyelmet. Ferdinánd főherceg jó emlékezetet hagyott maga után Prágában, és Tirolba hazatérve az erősödő protestantizmusnak sem azokkal a határozott eszközökkel állt ellen, amelyeket a karintiai vagy a stájerországi példák jellemeznek. A már a polgárok lakásaiba került protestáns olvasmányanyag ellenőrzését és cseréjét határozta el, illetve hajtotta végre akkor, amikor megszerveztette a könyvlátogatás rendszerét. A jezsuita irányítással és világi asszisztenciával végrehajtott látogatások során a protestáns könyveket elkobozták, de helyükre a polcra „jó katolikus könyveket” helyeztek. Ez természetesen kiszélesítette az ingolstadi, augsburgi és müncheni nyomdászok könyveladási lehetőségeit is. Ötvös Péter magát a processzust, annak történeti háttérét mutatja be válogatott dokumentumok közlésével. A módszer másutt is megismétlődött, hiszen a Fehér-hegyi csata

után Csehországban hasonló eszközökkel éltek a protestáns lakosság rekatolizációjának végrehajtói. Igaz, ott az elkobzott könyveket nem pótolták másokkal, és a folyamat a XVIII. század közepéig elhúzódott. Magyarországon a Batthyány-birtokokon találtunk hasonló jelenséget. Miután Batthyány Ádám katolikussá lett (1629), az ezt követő időben zajlott egy hasonló vizitáció az ő falvaiban is.

MONOK ISTVÁN

Fehér Katalin: A felvilágosodás pedagógiai eszméi Magyarországon. Bp. 1999. Eötös József Könyv- és Lapkiadó. 126. 42 l.

A monográfia egy olyan tudományág hazai történetének kezdeteit és kibontakozását tartalmazza, amelynek jelentősége – a pedagógia tudomány komplexitása miatt – túlmutat egyetlen szaktudomány határain. A pedagógia önállósulása egyébként éppen e korban megy végbe, akkor amikor a felvilágosodás eszméi e téren is előtérbe kerülnek. Ezért aztán e kor szak pedagógiai eszméinek a feltárása egyszerűen tovább mélyíti a felvilágosodás hazai térhódításának a történetét is.

Mindezek ellenére a szerzőnek meg kellett küzdenie a korábbi szaktekintélyek – így pl. Fináczy Ernő – bagatellizáló véleményével is, akik szerint a múlt század hetvenes éveitől nem születtek eredeti magyar nevelésméleti művek. Úgy gondolták, hogy akik nálunk korábban nevelésről elmélkedtek, nem szakszerű pedagógusok, hanem kultúrpolitikusok vagy a külföldi gondolkodók egyszerű utanzói, kópiálói voltak. Könnyű lenne mindezen véleményekkel vitába szállni, hiszen a 18. században, amikor egész Európa szellemi életére Locke, Voltaire és Rousseau hatása nyomta rá a bélyegét, enyhén szólva túl szigorúnak tűnik éppen a magyar elméletírókkal kapcsolatban az utánzás és az eredetiség hiánya vádját emlegetni. De az említett – egyébként tudománytörténetünkben nem ritka – negligáló vélemények hatásos cáfolatát éppen Fehér

Katalin e műve szolgáltatója. A szerző ugyanis azáltal, hogy felkutatta és feldolgozta a felvilágosodás korában kéziratban maradt munkákban, újságokban, folyóiratokban, prédikációkban és önálló kiadványokban jelentkező hazai pedagógiaelméleti megnyilatkozásokat, értékes kiegészítést adott a magyar neveléstörténet e korszakkal kapcsolatban elért eddigi eredményeihez.

De e műnek van új mondanivalója a magyar felvilágosodás korának művelődés- és irodalomtörténete számára is. A szerző olyan forrásanyagot használt fel, amelynek nagy részét eddig figyelmen kívül hagyták a kor kutatói, pedig feldolgozásuk a korszak esztétörténetének is behatóbb megismerését teszi lehetővé.

Így például a sajtó forrásértékű felhasználása különösen érdeme a könyvnek. Igaz, hogy a korszak sajtótörténeti feldolgozása nagyjából már megtörtént, de az időszak újságjainak és folyóiratainak neveléstudományi szempontú feltárását Fehér Katalin végezte el első ízben. A sajtó sokáig mellőzött forrásértékű szerepét nem ismerte fel a tudomány, de újabban egyre inkább a régi újságok és folyóiratok felé fordul a történeti kutatás figyelme. A régi periodikák esetünkben is számos, a neveléstudomány hazai kifejlődése szempontjából nem elhanyagolható tanulmányt őriztek meg, de fontosak azok a kisebb-nagyobb közlemények is, amelyek a közhangulatra jellemzőek. Sokat mondanak pl. az ilyenféle megjegyzések, amilyeneket az első magyar nyelvű újságban, a *Magyar Hirmondó*ban olvashatunk a nevelés ügyében: „Most egész Európa a jó nevelésről gondolkodik, s annak lábra állíttatásán igyekezik.” Ugyancsak korfestő az a vélemény, amelyet szintén a pozsonyi magyar újságban találunk a Locke könyvének magyar nyelvű kiadásáról írt recenzióban: „Nem is volna szükségtelen dolog, az ilyen jó könyvek számát nálunk szaporítani, amidőn közönségesen tudva vagy on immár, hogy az emberi nemzet boldogságának melly nagy része függjön a gyermekek nevelésétől. Mert ha egyéb hasznot nem hajtának is azok, avagy tsak valamennyire ráfigyelmeztetik a szüléket és tanítókat azon fon-

tos dologra, amely körül ritkán szoktanak nagyobb gondossággal forgolódni, mint a baromnak nevelése körül.”

A hazai neveléstudomány kibontakozásának főbb állomásai e sajtóbeli kisebb-nagyobb megnyilatkozások után a terjedelmesebb folyóirat-cikkek, tanulmányok és az önállóan, könyvalakban megjelent munkák. Ezeknek egy része eddig teljesen ismeretlen volt, másokat pedig még nem értékelte érdemének megfelelően a szaktudomány. Így pl. a szerző foglalkozott első ízben behatóbban – részben folyóirat-publikációiban is – Molnár János, Perlaki Dávid, Teleki László, Cserey Farkas és mások – neveléstudományi munkáival. E művek elemzése során rendkívül érdekesek azok a részletek, amelyek a jozefinista nevelésügyi és kulturális törekvések egykorú visszhangjával és utóéletével kapcsolatosak. A lelkesedés a Ratio Educationis és II. József népoktatási elveiért, valamint a Felbiger-féle módszerért éppenúgy megtalálható mint ezek kritikája és elvetése Rousseau és mások szellemében. Érdekes az a debreceni kollégiumban elhangzott előadás kézírata – valószínűleg Budai Ézsaiás munkája –, amelyből az derül ki, hogy még 1810 körül is elismerően nyilatkoztak II. József kulturális, sőt nyelvi törekvéseiről. Az előadó egyébként „a művelt európai nemzetek kulturális szintjének elérésé”-t attól tette függővé „ha a nemzet jóvedelmének csak azon részét fordítaná a hazai nevelésre, amit most kopókra, agarakra, ruházatra, bálra, biliárdra, kártyázásra elfecsérel”.

Fehér Katalin nem elégedett meg azzal, hogy a magyar felvilágosodás korának önmagában is rendkívül értékes neveléstudományi dokumentumait összegyűjtötte és azokat bemutatta, hanem – egyszerű tartalmi ismertetésük helyett – kritikai elemzésüket adta, értékelve őket és nem egyszer kimutatva az eszmék forrásait is. Ugyanakkor rámutatott azokra a törekvésekre is, amelyek során a szerzők az eredeti eszméket a magyarországi viszonyokra igyekeztek alkalmazni.

Arra nézve, hogy az értekezés a felvilágosodás kori magyar neveléstudomány feltárása mellett még mily sokrétűen szolgálja a korszakkal

kapcsolatos irodalom- és művelődéstörténeti ismereteink gazdagítását is, még egy mű példájával illusztrálom. A szerző behatóan foglalkozik Cserey Farkas *A falusi nevelésnek módgyárvól való vélekedés* c. 1806-ban megjelent könyvével. E mű könyvészetileg is ritkaság, példányai még nagy könyvtárainkból is hiányzanak. A nevelés-filozófiai és felvilágosult szellemű reformjavaslatai miatt egyaránt igen jelentős művében Cserey Voltaire, Rousseau és mások nyomán azt hangsúlyozza, hogy a kor társadalmi visszasságai a tudatlanságból származnak; igazságos társadalom csak a nép szellemi felemelkedése által jöhet létre. II. Józsefen kívül már Franklint és Washington-t is azok közé a bölcs vezetők közé sorolja, akik szívükön viselték a nép művelődését. Az elemzésen túl azonban – egykorú levelezések és újságritrikák felhasználásával – olyan kerek történetet kapjuk e mű létrejötte körüli ellentétes megnyilatkozásoknak és a könyv megjelenését követő szintén különböző fogadtatásának, amilyenhez hasonló korpéphez ritkán juthatunk. Az egyik oldalon áll a cenzúrázottan megjelent művel kapcsolatosan Kazinczy elismerése, ugyanakkor a konzervatív részről várható kedvezőtlen fogadtatásra való előkészítése, amely be is következett. Azzal biztatja a szerzőt: „A jó embernek tiszte, hogy hallassa szavát.” A másik oldal véleményét egyházi felettese, Mártonffy József erdélyi püspök képviselte. – E könyv története önmagában is értékes fejezete a kor könyv-, kiadás- és művelődéstörténetének is.

De Fehér Katalin monográfiájának többi fejezetéről is elmondhatjuk, hogy jelentős mértékben gazdagította a korról kapcsolatos ismereteinket. A korszak kutatói különösen hálásak lehetnek a szerzőnek, de azoknak is, akik – az értékek jelenlegi zavarában is – lehetővé tették a magyar művelődés egyik fontos szeletét bemutató mű megjelenését, feledve a könyvkiadásnál lassan már kizárólagos szerepet játszó tényezőnek, a várható profitnak a szerepét. Köszönet illeti az OTKA támogatását és az Eötvös József Könyv- és Lapkiadó közreműködését.

KÓKAY GYÖRGY

Gyuris György: Vekerdi László. Válogatott életmű-bibliográfia. Szeged–Tatabánya, 1999. Somogyi Könyvtár–József Attila Megyei Könyvtár, 172 l.

Régi szép szokás, hogy jelentős, szellem-történetileg kiemelkedő egyéniség kerek évfordulójára ünnepi kötetet szerkeszt a tisztelő munkatárs, tanítvány, és/vagy életmű-bibliográfiát jelent meg (többnyire) egy könyvtáros. Efféle kötetek Szegedről, Debrecenből, Pécsről érkeztek hozzám, életmű-bibliográfiák kiváltképpen Debrecenből. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiváló munkatársa, Vekerdi László hetvenötödik születésnapját méltóképpen ünnepelte meg a *Tiszatáj*, az *Új Forrás* és a *Forrás* című folyóirat. Szeged, Tatabánya és Kecskemét valóban országos jelentőségű és Vekerdi László írásainak otthont adó orgánuma, s ebből következően szegedi és tatabányai könyvtárak, alapítványok összefogása lehetővé tette egy – sajnos – csak válogatott életmű-bibliográfia kiadását. S amennyire örvendék annak a ténynek, hogy ez mégiscsak napvilágot látott, annyira sajnálom, hogy pusztán válogatva kaphattuk meg a különféle diszciplínákban jeleskedő tudós írásainak jegyzékét.

Az előszó arról tájékoztat, miszerint „különösen” a napi- és hetilapokkal bánt mostohán a bibliográfia készítője. Nem világos számomra hogy a „különösen” mit takar. Mivel bánt még „mostohán”; és miért bánt a fel nem tüntetett anyaggal „mostohán”? Miért e vonatkozásban csak bibliográfiákból építkezés? A válasz: „ezek módszeres átnézésére nem volt időm”. Lehet, hogy „gyakorlati” szempontból ez elég indoknak tetszik, „elméletileg” aligha tartható ez az álláspont. Igaz az, hogy Vekerdi László munkássága sokrétűen magas színvonalú, tagadja a C.P. Snow által vallott „két kultúra” nézetet, és inkább követi Németh Lászlót az interdiszciplinaritás jegyében. Az is igaz, hogy páratlan olvasottsága (a valóban tudós könyvtárosok közé tartozik, aki nemcsak a tartalomjegyzékig jut el!) nem könnyíti meg életműve felméréinek, értékelőinek dolgát. Ám egy bib-

liográfus nem hivatkozhat külső és mellékes körülményekre, neki az a feladata, hogy mindenek utána nézzon. Vagy ha válogatott bibliográfiára vállalkozik, akkor olyan, elméletileg hitelesíthető szempontot találjon, amely megfelelően indokolhatja a válogatás minéműségét. Ezt a magam bibliográfiai munkáim során tapasztaltam meg. Egyébként a bibliográfia a lehető legegyszerűbb módszer szerint jár el, kronológiailag „térképezi” föl az életművet, és ez ugyan nem a leglátványosabb megoldás, de „idő hiányában” elfogadhatóvá lehet. Hogy esetleg a könyveket, a könyvfejezeteket, valamint a folyóiratokban, heti- és napilapokban megjelentetett cikkeket el lehetett volna különíteni, nem szemrehányásképpen hangsúlyozza ismertetésem, pusztán azért, mert ebben az esetben az életmű arányai jobban kitetszenének. Természetes, hogy amit lehet, a bibliográfus kézbe vesz; talán nem egészen utópia, hogy nemcsak bibliográfiailag tekint bele az anyagba, hanem egy mélyebb pillantásra is érdemesíti. Ha ez így történt volna, akkor az 540. számú tétel után nem írta volna le, hogy „vita”, hanem azt, hogy hozzászólás (például); és talán fölfigyelt volna arra, hogy ez az írás kötetben is megjelent (*Közép-Európai változatok*. Álmodok és realitások. Disputa a Tiszatájban. Szerk. OLASZ Sándor. Szeged, 1993. 30–37.). Nem egészen világos számomra az annotációnak olyan módja, mint például az 534. számú tételben jelzett: a címleírás után zárójelben a ’tanulmány’ szó áll, annotációképpen: Ism. a kötetről (1991); az 518. sz. tételben: a kritika van zárójelben, annotációképpen: könyvismertetés. Persze, a „rovat” felütitése nem egészen haszontalan, ám fölösleges, hiszen a tanulmányértékű könyvismertetést nem egészen és nem teljesen megnyugtató módon lehet megkülönböztetni a kritikakerű könyvismertetéstől. A fontoskodás ebben az esetben sem célszerű. Jellegzetes „túl-bibliografizálás” az 520. sz. tétel: „Csanádi Imre: Egy hajdanvolt templomra. Válogatott és kiadatlan versek” stb. Annotáció: Ism. az Egy hajdani templomra (1989) c. kötetről.

A még talán szaporítható ellenvetéseim ellenére igen örülök a kötet megjelentetésének, Vekerdi László szerencsére folytatódó munkássága fölmérésének.

FRIED ISTVÁN

A Kisfaludy Károly Könyvtár Jubileumi Évkönyve 1898–1998. Szerk.: HORVÁTH József, Győr, 1998. 332 l.

A könyv a Kisfaludy Károly Könyvtár 100 éves fennállásáról hivatott megemlékezni. Magyarországon csak a legnagyobb könyvtárak adnak ki rendszeresen évkönyvet, amiben nemcsak összefoglalják az elmúlt éveket, hanem emlékeznek azokra is, akik munkájukkal elősegítették azt, hogy a könyvtár ma is fennáll. A jubileumi évkönyvben összesen tizenöt tanulmány jelent meg, és a tanulmányokat további négy szakaszra osztották. Az első tanulmánycsoport „Írások az intézmény történetéből” címmel jelent meg. Az első írás, Horváth József tanulmánya méltó kezdete a tanulmányok sorának. A szerző beszámol a könyvtár alapításáról, előzményeiről. Győr első közkönyvtárát Müller Ferenc könyvkötő alapította 1789-ben. Később ez az intézmény megszűnt, a továbbiakban, a 19. században több próbálkozás is történt. A könyvtár tényleges alapításának évszámát tekintve több adat is fennmaradt, Horváth József ezt a kérdést is részletesen vizsgálja az eltérő, gyakran egymásnak ellentmondó források ütköztetésével. Ezen kívül részletesen szól az állományról, és később fokozatos gyarapodásáról, a személyzetéről, a könyvtár gazdaságáról és költségvetéséről. Mónus Imre tanulmányában a dr. Bay Ferenc által három évtizeden át vezetett és irányított városi közkönyvtár van a középpontban, és ezt az időszakot a szerző részletesen elemzi. Érdeklenség Mezei György tanulmánya, aki a könyvtártörténet-írást nem vállalta, inkább saját emlékeivel járult hozzá ahhoz, hogy a könyvtárról minél részletesebb és árnyaltabb képet kapjon az olvasó. Tuba László írásában az 1976 utáni éveket vázolja

fel, ekkortól működik ugyanis a könyvtár a jelenlegi helyén. A fent említett, vagyis a könyv első részébe tartozó, a könyvtár történetével foglalkozó négy tanulmány érdekessége, hogy tematikájuk nagyjából lefedi a Könyvtár elmúlt száz esztendejét.

A könyv második blokkjában található tanulmányok között megtalálhatjuk Róka Lászlóné egy kérdőíves felmérést ismertető tanulmányát is. Abban részletekbe menően vizsgálta az olvasók korát, nemét, foglalkozását, végzettségét, azt, hogy az olvasó tagja-e más könyvtárnak, illetve hogy ezt a könyvtárat milyen rendszerességgel látogatja, és akkor mennyi időt tölt ott. Ezen kívül egy sor más kérdés segítségével is igyekezett megtudni az olvasó és könyvtára kapcsolatát, illetve az olvasó könyvtárlátogatási kultúráját. Szabó Attiláné tanulmánya a könyvtárosképzés négy és fél évtizedes múltját és jelenét vizsgálja és elemzi. Szalai Gáborné írása a megyei könyvtári ellátási képességről szól, a szerző azt vizsgálja, hogy az elmúlt években hogyan változott a könyvtár ellátottsága. Figyelemre méltó munka a tanulmányhoz tartozó mellékletcsoport, ami bemutatja többek között a községi könyvtárak állományát 1965-től 1997-ig, az ellátórendszeri tagkönyvtárak állományjavítását községek szerint. Antalné Hujter Szilvia a képeslap-gyűjteményre hívja fel a figyelmet, vizsgálja sok más egyéb mellett a magyar képeslapkiadás kezdetét, a magyar képeslapkiadást a 20. században, a megye régi képeslapjait. Mennyeiné Várszegi Judit az 1850 és 1900 között Győrben nyomtatott magyar nyelvű kalendáriumokat ismerteti. Megállapítja, hogy Győrben az általa vizsgált intervallumban összesen 21 nyomtatott magyar nyelvű kalendárium található. Szól a szerző a szerkesztői szándékról, törekvésekről, indíttatásokról, a kalendáriumok legfontosabb jellemzőiről is.

A harmadik tanulmánycsoport a győri könyvtár munkatársainak kutatómunkáit tartalmazza. Horváth József a győri nyomdászat múltjával foglalkozik, és az 1727 és 1850 között működött Streibig nyomdát igyekszik vizsgálni, különös tekintettel a nyomda 18., 19.

századi nyomtatványaira. Kováts Katalin írása folytatja a Horváth József által megkezdett időszakot, és a 19. századi nyomdákat vizsgálja. Lakatos Éva írása az 1847–1848-ban működött győri *Hazánk* nevű folyóiratot elemzi.

A tanulmányorozatot a dr. Szabó Imréné által szerkesztett bibliográfia zárja, amely közli a könyvtárral, illetve annak jogelődjével foglalkozó eddig ismert teljes szakirodalmat.

KERESZTY ORSOLYA

Selecká-Márza, Eva: A középkori löcsei könyvtár. Szeged, 1997. Scriptum Kft. 164 l. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok 7.)

A könyvtörténet iránti érdeklődést kiváló tanárok (Jozef Teglársky, Július Sopko, Imrich Kotvan) oltották a szerzőbe, aki cikkek tucatjával hálálta meg azt, sőt 1974-ben könyvet írt Lőcse középkori könyvtáráról. Házasságkötése is szerencsés volt szakmai szempontból, mert férje a Batthyáneum igazgatója lévén Eva Selecká is Romániába költözött. Miután a köztudottan nagy könyvbarát és gyűjtő Batthyány Ignác vásárolta meg a löcsei könyvtárat, Gyulafehérvártot most már zavartalanul, éveken át foglalkozhatott a szerző kedvenc témájával: a középkori löcsei könyvtár állományának rekonstruálásával. Nem kellett töretlen úton járnia, hiszen a könyvtár a magyar kultúra szerves része s így a magyar kutatók (Veszely Károly, Varju Elemér, Beke Antal, Csontos János, Horváth Ignác, Hoffmann Edith, Bartoniek Emma, Szentiványi Róbert) régebben is foglalkoztak a gyulafehérvári könyvtár történetével s benne a löcsei könyvanyaggal. Legújabbban Kulcsár Péter állította össze a Batthyáneum inkunábulumainak jegyzékét, Jakó Zsigmond pedig a mecénás életét, könyvgyűjtő tevékenységét tárta fel több könyvében is. Természetesen az érdeklődés a csehszlovák oldalról is szép eredményeket hozott (Boris Bálent, Alžbeta Güntherová, Ján Mašianik, Imrich Kotvan, Jozef Macúrek, Eugen Sabol,

Július Sopko). Amiben a szerző könyve újat hozott – s ezt joggal hangsúlyozza Monok István rövid, de lényegre törő bevezetése – az az a tény, hogy a kódexek és ősnymtatványok leírása, de főképpen a leírások csoportosítása az olvasmánytörténet, a könyvtár keletkezése és használata szempontjából történt, s XVI–XVII. századi magyar anyag ilyen bemutatására nem volt még példa.

A szerző elsőnek a lőcsei könyvgyűjtemény helyét jelöli ki a Batthyáneum állományán belül. A kódexek, később a nyomtatott, főként liturgikus rendeltetésű könyvek gyűjtéséről a legrégebb értesülésünk 1273-ból, Muthmar prépostnak a szepesi káptalanban őrzött végrendeletéből származik. A középkori lőcsei könyvtár fejlődését, kialakulását négy szakaszra osztja Eva Selecká. Először világi magán-személyek tulajdonában, vagy szepességi plébániákon voltak kisebb gyűjtemények s innen kerültek Löcsére, ahol azokat a Szent Jakab-templomban egy erre a célra berendezett helyiségben tárolták és a XVI. században tudatosan gyarapították. Innen szerezte meg – a városi tanács közvetítésével – Erdély püspöke a gyűjteményt, aki a II. József rendelete alapján megszüntetett trinitárius rend templomának épületében helyezte el könyveit. Így jött létre a mai napig fennálló Batthyáneum.

A lőcsei könyvtár katalógusa (amely közvetlenül az átadás-átvétel céljaira készült) több másolatban maradt fenn, ezek egyikét Boris Bálint 1956-ban meg is jelentette. E jegyzék szerint 412 tételben leírt könyvmennyiséget adtak át Gyulafehérvárnak. Az egész lőcsei könyvállomány pontos azonosítása volt a szerző kifejezett célja, amit azonban maradéktalanul megvalósítani nem tudott, hiszen csak a külső formajegyekre (kötés, a gerincen lévő címke), vagy a kódexekben és ősnymtatványokban található tulajdonosi bejegyzésekre támaszkodhatott. Az eredmény azonban így is egyedülállóan figyelemre méltó. A kutatás 116, a középkori lőcsei könyvtárból származó kódex azonosítását eredményezte, amelyek nagyobb része a XIV–XV. századból származik. Művészi szempontból nem emelkednek ki

díszítésükkel, bár akad közöttük néhány értékes illuminált kötet is.

A Batthyáneum inkunábulumainak egyetlen nyomtatásban megjelent katalógusát Kulcsár Péter állította össze. A rendelkezésére álló idő rövidsége miatt – utána már nem engedtek magyar kutatót a gyűjteményhez – ez a jegyzék nem teljes. A szerző által azonosított további kötetek arról tanúskodnak, hogy az akkori értelmiség, a szepesi papság széles körű kapcsolatot tartott fenn Európával. A könyvek legnagyobb része Németországból (Nürnberg, Augsburg, Köln), valamint Olaszországból (Velence, Róma, Milánó) származik. Lengyelországból (Krakkó) mindössze egy nyomtatvány maradt fenn. Feltűnő, hogy egyetlen Csehországi műsincs köztük. Ez különben jellemző a XV. századi szepességi könyvtárak egészére.

A lőcsei könyvtár leginkább Johann Henckel működése alatt gyarapodott. (Rövid életrajzát külön is megírta a szerző, lásd 38–40. oldalt.) Az ő jóvoltából gyűlt össze a Szent Jakab-templomban 400-nál több kötet. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy nem akarta hozzáférhetően tárlókba zárnai a könyveket, hanem mások számára is hozzáférhetővé tette azokat, azaz sikerült létrehozni az egyik első nyilvános könyvtárat. Ez a nyilvánosság természetesen viszonylagos, elsősorban környező paptársainak kölcsönzött, akik egyesületbe tömörültek (Fraternitas Plebanorum XXIV Civitatum Regalium Terrae Scepusiensis), nyilvánvalóan a 24 szepesi városszövetség mintájára.

A középkori lőcsei könyvtár nyelvi összetétele meglehetősen egysíkú: latin. Csak a régi nyomtatványok között található négy német nyelvű, evangélikus szellemű mű. Mind a négy Németországban jelent meg a XVI. század közepén és Georg Molner Könyvtárából való. (Molner humanista felkészültségére utal, hogy a könyvtár egyetlen görög nyelvvel kapcsolatos kötete, egy Gessner-féle görög–latin lexikon is tőle került a gyűjteménybe.)

A gyulafehérvári Batthyáneumban őrzött lőcsei könyvtár anyagáról készített Elenchus librorum könyvkánonja, modern kifejezéssel szakrendje azt a képzetet kelti a mai kutatóban,

hogy a könyvtár fejlesztése és használata tudatos tevékenység eredménye. Eva Selecká Márza feltáró munkája ezt végképp megerősíti.

Jó ötlet volt a szerző 1974-ben megjelent könyvének magyar nyelvű közreadása, mert ezzel a magyar szakemberek – akik csak elvétve tudnak szlovákul – is felhasználhatják eredményeit. Az „Olvasmánytörténeti Dolgozatok”-at Monok István gondozta, szerkesztette nagy odafigyeléssel, szakértelemmel. Ő teremtett pénzt is a megjelentetéshez. A recensenben óhatatlanul felmerült annak kérdése: más funkcióba kerülésével lesz-e folytatása a sorozatnak, vagy végképp megszűnik. Nagy kár lenne.

KÖHEGYI MIHÁLY

Vasil-Marinescu, Paula – Cordea, Marta:
Cartea veche străină în biblioteca județeană Satu Mare sec. XV–XVI. Catalog. Satu Mare, 1998. S.C. Tipografia „SOMESUL” S.A. 3900. 448 l.

Habent sua fata libelli. A könyvek és a könyvtárak ugyanolyan sorsot élnek át, mint az ember, aki szorgalmasan gyűjti a számára érdekes könyveket, s végül halála után az értékes gyűjtemény esetleg a hozzá nem értő örökösök kezére jut vagy jó esetben közgyűjteménybe, ahol szakszerűen tárolják, kezelik és nyilván tartják. Majd háborúk, történelmi sorsfordulók, határmódosítások, tulajdonosváltások során a gyűjtemény szétszóródik, s hosszú évek után egy új tulajdonos vagy egy új szakember kezén a könyvtár rendje megváltozik, s ami eddig értéktelennek látszott, az egy teljesen új rendszerben új, a korábnál nagyobb értéket kap. Ezek a gondolatok jutottak eszembe, amikor Paula Vasil-Marinescu és Marta Cordea könyvét kezembe vettem. Ők ketten felfedezték, hogy a Szatmár megyei könyvtár állományába jutott régi könyvek egyenként is mérhetetlen értéket képviselnek, ezért katalogizálásuk, számbavételük feltétlenül fontos nemcsak szűkebb környezet vagy a román könyvészet, hanem Európára valamennyi bibliográfusa számára is.

A katalógust mértéktartóan rövid bevezetés előzi meg, amelyben a két szerző leírja, hogy a szatmári megyei könyvtárba az 1508. és 1830. közötti évekből 70 000 régi könyv található. Ebből 9 régi román könyv, ősnymtatvány 5, az 1500 és 1700 közötti évekből 1673 darab régi könyvnek minősül. A XIX–XX. századokból összesen 2231 könyvet őriznek. 1486 és 1600 közötti évekből mindössze 326 kötet kézirat. Ez a katalóguskötet ennek a hatalmas könyvgyűjteménynek csak a XV–XVI. században kinyomtatott darabjait veszi számításba. Valamennyi könyv leírása az alábbi adatokat tartalmazza: a szerző nevét, a mű címét, a kiadás helyét és évét, a könyvre vonatkozó bibliográfiát, a kötet formátumát, azaz méretét, lapszámát, kötésének milyenségét, régi és új leltári számát, grafikai jellegű díszítését. A könyvek bibliográfiai leírása betűrendben követi egymást. Ha bármi ok miatt a könyv szerzőjét nem lehetett megállapítani, akkor a cím szerint sorolták betűrendbe. A bibliográfia tartalmazza valamennyi könyv possessorának nevét is. A betűrendben leírt könyvek sorszámot kaptak, s a mutatókban ezekre a sorszámkra hivatkoznak a kötet bibliográfusai. A mutatók sorát a szerzői névmutató nyitja meg. Kálvinnak 21, Szent Ágostonnak 13 könyve található ebben a XV–XVI. századi gyűjteményben. A szerzői mutatót a kronológiai mutató követi. Ezek szerint a legrégebb kötet Gratianus *Decretuma*, amely Baselben Michael Wensler nyomdájában jelent meg 1486. szeptember 1-jén. A jelzett időhatárok között a hozzánk időben legközelebb álló kötet a *Sriptores rerum Russicarum*, amely a régi moszkvai szerzők nevét és jeles mondásait tartalmazza. Ez a könyv 1600-ban jelent meg Frankfurtban Andreas Wecheli örökösének azaz Claudius Marinius és Joannes Aubrius nyomdájában. A gyűjteményben a jelzett időhatárok között 31 olyan kötet található, amelynek kiadási éve ismeretlen. A kiadások helyének mutatóját a nyomdászok szerinti kimutatás követi. A jelzett másfél évszázad alatt csak egyetlen olyan könyv található, amely Magyarországon jelent meg. 1599-ben Bártfán látott napvilágot Bocatius a *Liber*

Hungaridos című kötete, amely a Régi Magyar Nyomtatványok Tárában a 846. száma alatt található meg. A possessorok névmutatója viszont már pontosan elárulja azt, hogy hogyan jöhetett létre ez a hatalmas gyűjtemény. Nyilván jeles felekezeti iskolák könyvtárai vagy annak egy része került valamikor ide, így a nagykárolyi piaristáké, a sárospataki református kollégiumé, a máramarosszigeti református líceumi könyvtaré, a szatmári kerületi múzeumé és a szatmári református líceumé. Ennek a régi könyvnyagnak azonban számtalan magántulajdonosa is volt. Így a szatmári illetőségű Bartók Gábortól 14, vagy Draskóczy Gábor gimnáziumi tanártól 5, a debreceni Kovács Dánieltől 17, vagy hosszúfalui Teleki Imre könyvtárából is 6 könyv került ebbe a gyűjteménybe a többi szinte egy-egy tulajdonostól.

Sem a bevezetőben, sem a szerzőkkel való beszélgetés során nem jutott tudomásunkra, hogy a kötet összeállítói hányszor utazhattak Magyarországra vagy máshová, hogy könyvüket a legfrissebb szakirodalom ismeretében tudják útjára bocsátani. Arról viszont értesülhettünk, s ezt a kötet felhasznált irodalomjegyzéke is elárulja, hogy a Régi Magyar Nyomtatványok Tára II. kötete sem jutott a kezükbe, s így a régi magyar könyvtár legfrissebb kézikönyvét nem tudták használni. Ha a budapesti Széchényi Könyvtár kutatóival is tarthattak volna személyes kapcsolatot, akkor az esetleges javításokat nyilván már ebben a kötetben is hozhatták volna, vagy ha az RMNy kiadásra váró III. kötetének szerzőjével szakmai kapcsolatuk lett volna, akkor a következő szatmári katalóguskötet már figyelembe vehetné a magyarországi és a határainkon túli kutatások eredményeit is.

Őszintén kívánjuk, hogy a szerzők, Paula Vasil-Marinescu és Marta Cordea mielőbb hasznos szakmai kapcsolatot építhessenek ki az RMNy szerzőivel, hogy következő kötetük a legfrissebb szakmai ismeretek birtokában jelenhessen meg.

KILIÁN ISTVÁN

Saktorová, Helena – Komorová, Klára – Petrenková, Emilia: Tlače 16. storočia v piaristických knižniciach / Opera impressa saeculi XVI, quae in bibliothecis Ordinis Scholarum Piarum asservantur. Martin, 1997. 534 l. (Generálny katalóg tlači 16. storočia zachovaných na území Slovenska / Catalogus operum impressorum saeculi XVI, quae in Slovacia asservantur, Tomus II).

Újabb darabja jelent meg annak a tizenöt kötetnyire tervezett sorozatnak, amely a szlovákiai könyvtárakban őrzött XVI. századi nyomtatványok teljes katalógusát fogja tartalmazni. Az első kötet 1993-ban a Matica Slovenská törzsgyűjteményében őrzött antikvák leírását közölte a Matica négy munkatársának szerkesztésében (vö. Velencei Katalin és Monok István ismertetéseit: MKsz, 1994. 235–237 és 1999. 126–127). A második kötetben ugyanez a szerzői kollektíva négy piarista rendház: Podolin, Privígye, Szentgyörgy és Nyitra történeti könyvtárainak antikváit dolgozta föl. Munkájuk megkezdésekor ezek a gyűjtemények még a Matica Slovenská turócszentmártoni központjában voltak, ahová 1954-ben kerültek, a piarista rendházak kommunisták általi feloszlátása után, a szlovákiai vallásalap ún. ajándékozási szerződése nyomán – tehát gyakorlatilag államosítással.

Szlovákiában – eltérően a magyarországi gyakorlattól – a piarista szerzetesi könyvtárakat nem olvasztották be központi könyvelosztókba, hanem külön „történelmi gyűjteményeként” kezelték őket még a Matica Slovenskán belül is. (Csupán néhány értékeesebb kötetet emeltek ki belőlük és helyezték át a Matica törzsgyűjteményébe.) Ezért tehát 1996-ban, a szlovák parlament által hozott restitúciós törvénynek megfelelően a piarista és más szerzetesi könyvtárak teljes állományukban visszakérülhettek eredeti tulajdonosaikhoz. A szlovák piarista rendtartomány például a birtokába visszajutott négy egykori könyvtárat Nyitrára szállította és az ottani rendházban helyezte el azokat.

A négy könyvtár közül a podolini 6494, a privigei 4455, a szentgyörgyi 5086, a nyitrai ún. összevont könyvtár („nitriansky zvoz”) pedig kb. 15 000 kötetet tartalmaz. Utóbbiba szállították ugyanis még 1945 előtt az 1922-ben megszűnt lévai rendház könyvtárát, valamint egyéb Privigyéről, Korponáról, Rózsahegyről, Besztercéről, Temesvárról és Kecs-kemétről származó könyveket. A legtöbb antikva – szám szerint 1038 – természetesen a legrégebbi, 1642-ben alapított podolini rendház könyvtárában volt, amelynek tudatos fejlesztését a piaristák már az első években megkezdték (vö. HOLL Béla: *A podolini piaristák első könyvvásárlásai 1646–1658*. In: *Piaristák Magyarországon 1642–1992*. Bp. 1992. 58–89). A privigei könyvek között 331, a szentgyörgyiben 147, a nyitraiban összesen 412 darab XVI. századi nyomtatvány található.

Megjegyzendő, hogy a fenti négy könyvtáron kívül még további XVIII. századi eredetű piarista könyvtárak is találhatóak Szlovákiában. A kisszebeni rendházét a helyi városi múzeum őrzi, a trencséni – eredetileg jezsuita – könyvtár pedig az ottani piarista rendházban található. Utóbbinak antikvakatalógusa is megjelent (STRELKA, Vojtech: *Tlače 16. storočia v piaristickej knižnici v Trenčíne*. Martin, 1996).

A négy, 1996-ig Turócszentmártonban őrzött piarista könyvtár közös antikvakatalógusa a műveket szerzőjük, illetve ennek hiányában címük szerint sorolja föl alfabetikus sorrendben. A kolligátumok egyes tagjai külön tételként szerepelnek. A sorozat előző kötetéhez hasonlóan az egyes tételek leírása három részből áll. Az első a művek részletes, a ligatúrákig és rövidítésekig betűhív címleírását tartalmazza az esetleges latin számok zárójeles föloldásával, a nyomtatványok grafikai kiállításának szlovák nyelvű jellemzésével, a könyvek ajánlásainak címettjeivel és egy vagy legfeljebb két bibliográfiai hivatkozással. Az előző kötethez képest nem változott a méretek megadásának az a módszere, amelyet Velencei Katalin az első kötetnél kifogásolt. A második rész a példány vagy példányok leírását tartalmazza: kötésük jellemzését, valamint a bennük sze-

replő possessor-bejegyzések és jelzések betűhív átírását.

A kötet bevezető fejezetei, amelyek a vállalkozás célját, a mai Szlovákia területén egykor működő piaristák történetét, valamint az antikvak földolgozásának módszereit ismertetik, a szlovák mellett angol és német nyelven is olvashatók. A magyar történeti személyek nevei viszont az újabb szlovákiai módszernek megfelelően mai szlovák átírásban olvashatók, mint például „František Vešeleni” vagy „Pavol Pálfi” – nemcsak a szlovák, hanem az angol és német változatban is. Az meg bizonyára csak tollhiba, hogy a bibliográfiában a *Scriptores Piarum Scholarum* szerzője nem Alexius, hanem „Alexej” Horányi. Érdekes viszont, hogy „František” Dietrichstein olmtüzi érsek Franz Dietrichstein-né tudott válni a német, sőt az angol szövegben is és ugyanitt Olomouc a német szöveghez illő módon Olmützként olvasható. Azt azonban már nem tették meg a szerzők és a fordítók, hogy szövegben ugyancsak fölbukkanó magyarországi városok is (mint például Szentgyörgy, Rózsahegy, Breznóbánya, Korpona, Szenc) német neveiken (St. Georgen, Rosenberg, Briesen, Karpfen, Wartberg) szerepeljenek. Következtes módon mindenhol szlovák nevek olvashatók. Végül a szlovakizálásban egy helyen bizonyos tények is elsikkadtak. Kissé furcsa ugyanis, hogy a XVIII. századi magyarországi piarista rendházalapítások felsorolásába csak a mai Szlovákia területén lévők kerültek bele, a többi (Veszprém, Vác, Pest stb.) kimaradt.

A kötet használatát nyolcféle mutató segíti. Az első a társszerzők, közreműködők, a második az ajánlások és előszók címettjei, a harmadik a nyomdászok és nyomdák topográfiai mutatója (rövid címleírásokkal), a negyedik a nyomdászok és kiadók névmutatója, az ötödik a possessorok mutatója, a hatodik a kronológiai mutató, a hetedik nyelvi mutató, a nyolcadik a raktári rend (jelzet) szerinti mutató.

Művelődéstörténeti szempontból különösen értékes a possessorok mutatója, amelyben a tételírásokban betűhíven szereplő személy-

és intézményneveket egységes írásmóddal oldották föl. A szerzők – ahol tudták – igyekeztek meghatározni a bejegyzésben csak szerzetesi néven szereplő possessorokat is. A beazonosítható nevek listája azonban tovább növelhető és néhol értékes összefüggésekre világíthat rá. Így például nem értéktelen könyvtörténeti adatot hordoz az, hogy Alexius a S. Antonio családi neve a podolini novíciusok anyakönyve (Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltára, Budapest) szerint Koszuczki volt. Lengyel nemesi családból származott és a katalógusban fölsorolt, possessorjelzésével ellátott kötetek szerint 1690-ben, fogadalomtételkor saját könyveit, köztük 23 darab XVI. századi nyomtatványt ajándékozott a podolini rendháznak. Az egyik kötetben, egy Arisztotelész-kommentárban, valamelyik rokonának, bizonyos Sebastianus Koszuczkinak a possessorjelzése is megtalálható (n° 1704).

További azonosítható nevek: Bernardus a Passione Domini (n° 1230) = Leonard; Carolus a S. Andrea (n° 1053) = Artner; Gabriel ab Angelo Custode (n° 728) = Sczawnicki; Glycerius a S. Alexio (n° 728) = Sintall; Ignatius a S. Margarita = Ziabkowski; Ignatius a S. Valentino = Králik; Joannes a S. Apollonia = Lehocsky; Joannes Bapt. a S. Joseph = Kubránszky; Jonas (és nem Joannes) a S. Thoma (n° 1387) = Hulini; Josephus a Desponsatione

= Schmith; Julianus a Passione Domini = Pniáci; Leonardus a S. Eustachio = Zajkányi; Edmundus a Patrona Hungariae (n° 377) = Vavrik. Végül ezen a téren tévedés is akad a kötetben. Az Bernardus a Matre Dei ugyanis, aki 1709-ben vásárolt könyvet a podolini rendház számára (n° 142) nem az akkor még meg sem született Benyák Bernát volt, hanem a lengyel Bernardus Choinski. (Vö. LÉH István–KOLTAI András: *A magyar piarista rendtartomány történeti névtára 1666–1997*. Bp. 1998. METEM-könyvek, 21).

Mindent összevéve a kötet igen értékes hozzájárulást jelent a korai magyarországi könyves kultúra megismeréséhez, olyan kötetek leírásával, amelyek jelentős részben az iskolai oktatást szolgálták. Csak azt sajnálhatjuk, hogy a mai Magyarország területén álló tíz piarista rendház közül csupán az 1650. évi föloszlatás által megkímélt kettőnek maradt meg történetileg kialakult könyvtára. Közülük a kecskemétinek szintén elkészült már az antikvakatológusa (KÓSÁNE HORVÁTH Mária: *A kecskeméti piarista rendház XVI. századi könyvei. Katalógus*. Szeged, 1990, Acta Univ. Szeged, Acta Bibl. X/4), az ennél jelentősebb budapesti gyűjtemény azonban még avatott földolgozóra vár.

KOLTAI ANDRÁS

Folyóiratunknak ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Megjelent 10,01 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdatüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

<i>Szuromi Szabolcs Anzelm</i> : Az első három Esztergomi Zsinat és a magyarországi egyházfegyelem a XII. században	377
<i>Kilián István</i> : Vallásos és profán teátrális rendezvények a beszercebányai jezsuita iskolában (1648–1773)	410

KÖZLEMÉNYEK

<i>Borda Lajos</i> : Pázmány Péter „Vindiciae ecclesiasticae” (1620) című vitairatának két kiadváltozata	425
<i>Németh S. Katalin</i> : Új hungarikumok a wolffenbütteli Herzog August Könyvtárban II.	435
<i>Hangodi Ágnes</i> : Kalendáriumok Nagy Péter Oroszországában	438
<i>Ojtozi Eszter</i> : Possessori bejegyzések a debreceni Egyetemi Könyvtár 1700–1750 közötti külföldi könyveiben V.	446
<i>Bálint Gábor</i> : A Nyíl regényújtság története	460

BIBLIOGRÁFIA

<i>Czövek Zoltán – Perger Péter</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1998-ban	464
---	-----

SZEMLE

Freiheitsstufen der Literaturverbreitung. Zensurfragen, verbotene und verfolgte Bücher. Hrsg. von József Jankovics, S. Katalin Németh. Wiesbaden, 1998. (<i>Monok István</i>)	475
Fehér Katalin: A felvilágosodás pedagógiai eszméi Magyarországon. Bp. 1999. (<i>Kókay György</i>)	478
Gyuris György: Vekerdí László. Válogatott életmű-bibliográfia. Szeged–Tatabánya, 1999. (<i>Fried István</i>)	480
A Kisfaludy Károly Könyvtár Jubileumi Évkönyve 1898–1998. Szerk. Horváth József. Győr, 1998. (<i>Kereszty Orsolya</i>)	481
Selecká-Márza, Eva: A középkori lőcsei könyvtár. Szeged, 1997. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	482
Vasil-Marinescu, Paula – Cordea, Marta: Cartea veche străină în biblioteca județeană Satu Mare sec. XV–XVI. Catalog. Satu Mare, 1998. (<i>Kilián István</i>)	484
Saktorová, Helena – Komorová, Klára – Petrenková, Emília: Tlač 16. storočia v piaristických knižniciach. Martin 1997. (<i>Koltai András</i>)	485

SOMMAIRE

<i>Szuromi, Szabolcs Anzelm</i> : Les trois premiers Synodes d'Esztergom et la discipline ecclésiastique en Hongrie au XII ^e siècle	377
<i>Kilián, István</i> : Des manifestations religieuses et profanes à l'école jésuite de Besztercebánya (1648–1773)	410

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Borda, Lajos</i> : Deux variantes d'édition de l'écrit polémique de Péter Pázmány, intitulé „Vindiciae ecclesiasticae” (1620)	425
<i>Németh, S. Katalin</i> : Des Hungarica nouvelles à la bibliothèque Herzog August de Wolfenbüttel, II.	435
<i>Hangodi, Ágnes</i> : Des calendriers dans la Russie de Pierre le Grand	438
<i>Ojtozi, Eszter</i> : Des notes de possesseurs dans les livres étrangers de la Bibliothèque de l'Université de Debrecen entre 1700 et 1750. V.	446
<i>Bálint, Gábor</i> : L'histoire du journal de roman intitulé Nyíl (Flèche)	460

BIBLIOGRAPHIE

<i>Czövek, Zoltán – Perger, Péter</i> : La littérature spéciale hongroise de l'histoire de l'imprimerie, du livre, de la presse et des bibliothèques en 1998	464
--	-----

REVUE

Freiheitsstufen der Literaturverbreitung. Zensurfragen, verbotene und verfolgte Bücher. Hrsg. von József Jankovics, S. Katalin Németh. Wiesbaden, 1998. (<i>Monok, István</i>)	475
Fehér, Katalin: Les idées pédagogiques des Lumières en Hongrie. Bp. 1999. (<i>Kókay, György</i>)	478
Gyuris, György: László Vekerdí. Une bibliographie choisie de son oeuvre. Szeged–Tatabánya, 1999. (<i>Fried, István</i>)	480
L'Annuaire Jubilaire de la Bibliothèque Károly Kisfaludy de Győr, 1898–1998. Réd. par József Horváth. Győr, 1998. (<i>Kereszty, Orsolya</i>)	481
Selecká-Mârza, Eva: La bibliothèque médiévale de Lócse. Szeged, 1997. (<i>Kőhegyi, Mihály</i>)	482
Vasil-Marinescu, Paula – Cordea, Marta: Cartea veche străină în biblioteca județeană. Satu Mare sec. XV–XVI. Catalog. Satu Mare, 1998. (<i>Kilián, István</i>)	484
Saktorová, Helena – Komorová, Klára – Petrenková, Emília: Tlačé 16. storočia v piaristických knižniciach. Martin, 1997. (<i>Koltai, András</i>)	485